

Glava III

REORGANIZOVANJE NEDIĆEVOG KVISLINŠKOG APARATA I PRILAGOĐAVANJE NOVIM USLOVIMA RADA

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA U SRBIJI KRAJEM 1941. I POČETKOM 1942. GODINE

Političku i vojnu situaciju u svetu krajem 1941. i početkom 1942. karakteriše proširivanje ratnih operacija na gotovo ceo svet, pa su se nesumnjivo zbivanja u svetu odražavala i na odnose snaga u Srbiji. Na Istočnom frontu, najvećem ratištu u drugom svetskom ratu, Crvena armija je pred Moskvom i u operacijama kod Tihvina i Rostova zaustavila nadiranje Hitlerove Nemačke; prešla je u protivofanzivu i otklonila direktnu opasnost koja je pretila Moskvi. Zbog ovog neuspeha, Hitler je smenio maršala fon Brauhica, vrhovnog komandanta kopnene vojske, kao i nekoliko generala, i sam preuzeo vrhovnu komandu nad nemačkom oružanom silom.

Na afričkom ratištu, Englezi su razbili italijanske snage u Etiopiji još krajem novembra 1941, što im je omogućilo da ovladaju celim Istočnim frontom. Takođe su na frontu u severnoj Africi, u periodu od 7. do 31. decembra, uspeali da povrate Kirenaiku i da stabilizuju front kod El Agejle u Libiji. Značajno je napomenuti da su posle iznenadnog napada Japana na američku pomorsku bazu Perl Harbur (na Havajskim ostrvima), 7. XII 1941, Sjedinjene Američke Države stupile u rat na strani Saveznika. Neposredno posle toga, 11. decembra, Nemačka i Italija (kao članice Trojnog pakta), objavile su rat SAD.¹ Međutim, uprkos tome, što su pretrpele veliki neuspeh na Istočnom frontu i u Africi, sile Osovine su krajem 1941. još raspolagale dovoljnim snagama i sredstvima da u toku sledeće godine, kada se poboljšaju vremenski uslovi, preduzmu planirane operacije na svim frontovima.

Kakva je u to vreme bila vojno-politička situacija u Jugoslaviji? Na ovo pitanje nije teško dati odgovor. Krajem 1941. i početkom 1942. godine u ovom delu porobljene Evrope otvoren je, tako reći, novi front, prvi takve vrste, u borbi protiv fašističkih okupatora. Pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije buktao je oružani ustanak širokih razmera, u kome se borilo oko 80.000 boraca. Pored raznih partizanskih grupa i manjih jedinica, dejstvovale su znatne oslobodilačke snage: 43 partizanska narodnooslobodilačka odreda; 10 bataljona, 1 brigada (Prva proleterska), koje su za sebe vezivale 27 okupatorskih divizija (17 italijanskih, 5 nemačkih i 5 bugarskih); zatim, delove 3. mađarske brigade,

¹ *Oslobodilački rat*, I, 169.

oružane snage NDH, Nedićeve, četničke i druge kvislinške jedinice, što je ukupno predstavljalo armiju od oko 500.000 vojnika.²

Iako su smatrali da je ustanak u Srbiji privremeno ugušen, Nemci su najveću pažnju i dalje posvetili Srbiji i zadržali u njoj znatan deo svojih snaga da bi održavali mir i obezbedili važne komunikacije, industrijske i rudarske rejone. Zbog stanja na Istočnom frontu, Nemci su, ipak, bili prinuđeni da tokom januara i februara 1942. povuku iz Srbije 113. i 342. diviziju, s tim što su njihovu okupatorsku ulogu preuzele bugarske trupe, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju.

U Nemačkoj okupacionoj politici krajem 1941, odnosno početkom 1942, došlo je do znatnih promena. Za dvadesetak dana bugarske trupe su smenile znatne nemačke snage i posele u Srbiji 5 okruga (niški, leskovački, kruševački, moravski i zajčarski). Pored toga, došlo je do reorganizacije policije i Štaba vojnoupravnog komandanta. Posle odlaska Dankelmana, odnosno Bemea, 6. decembra 1941. za novog vojnoupravnog komandanta Srbije postavljen je Paul Bader, general artiljerije. Sve ove promene, kao i mnoge druge u okupacionoj i kvislinškoj upravi, bile su usmerene na to da se NOP uništi u toku zime, kako u proleće ne bi bio sposoban za ponovni ustanak, koji su nacisti očekivali i kojeg su se bojali.

Posle odlaska 113. i 342. nemačke divizije na Istočni front tokom januara i februara 1942, nacističke vojne snage u Srbiji, bile su oslabljene tako da je general Bader raspolagao u drugoj godini okupacije sledećim jedinicama: 704. i 714. posadnom divizijom i 737. pukom 717. divizije, koji je bio lociran u Požegi i Užicu. Zatim, četiri policijska puka, čiji su bataljoni i čete bili rastureni gotovo po svim krajevima Srbije. Pored toga, početkom februara 1942, kao pojačanje, vojnoupravni komandant u Srbiji dobio je tri bataljona trećepezivaca.³

Razume se, „red i mir“ u Srbiji obezbeđivale su i jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa, čije je brojno stanje iznosilo oko 20.000–25.000 vojnika. Sedište štaba korpusa bilo je u Niskoj Banji; komandant je bio Asen Nikolov, koji je na ovu dužnost došao 12. januara 1942. i ostao sve do kapitulacije fašističke Bugarske.⁴

Kvislinške jedinice, posle formiranja Srpske državne straže, tokom februara 1942. su reorganizovane i znatno ojačane, kako brojčano u ljudstvu, tako i u opremi. Prema nekim podacima, one su prvih meseci 1942. imale sledeće brojno stanje: oko 8.000 pripadnika Srpske državne straže; oko 3.500 ljotićevaca-dobrovoljaca, koji su bili uključeni u Srpski dobrovoljački korpus; oko 8.500 legalnih četnika, koji su bili pod komandom Milana Nedića, što je ukupno iznosilo oko 20.000 vojnika i oko 1.000 oficira.⁵

² Isto, str. 170.

³ V. Glišić, n. d., 101 i 104.

⁴ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, f. 249/444.

⁵ AVII, NAV-N-T-501, S. 825 i 864, r. 247.

Kada je reč o frontu okupacionih i kvislinških snaga u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, razume se, ovom broju treba dodati i pripadnike Ruskog zaštitnog korpusa (dva puka) i četnike Draže Mihailovića (deo koji je ilegalno egzistirao, čije brojno stanje nismo mogli utvrditi), onda se može videti da su oslobodilačke snage u Srbiji i posle poraza u Šumadiji i zapadnoj Srbiji krajem 1941, imale protiv sebe ogromnu fašističku armiju, kojoj nije bilo lako odolevati.

Međutim, takozvani „legalni četnici“, prema proceni vojno-upravnog komandanta u Srbiji, bili su sve nepouzdaniji. Pripadnici Draže Mihailovića, koji su se stavili pod Nedićevu komandu, sve su se više osamostaljivali i u pogodnoj prilici gledali su da se potpuno odvoje. Slična je bila situacija sa većinom četničkih vojvoda K. Pećanca, koji su posle dolaska Bugara u jugoistočne delove Srbije bili razočarani i češće su otkazivali poslušnost Nedićevoj vladi. Zato je cela prva polovina 1942. bila u znaku diskusija između nemačkih okupacionih vlasti i Nedićeve vlade o tome na koji način i kada da se ovo ljudstvo razoruža. Ova tema nije mogla biti zaobiđena ni na sastanku od 7. februara 1942, kome su prisustvovali Paul Bader, Harold Turner, Keviš, Milan Nedić i Milan Aćimović. O tome je zaključeno: „Na četnike se ne možemo više oslanjati, pa ni na one Pećančeve. On sam se koleba. Možda je već povezan sa Mihailovićem. Odredi južno od Zapadne Morave su se udaljili od vlade. Oni su sročili jednu rezoluciju, po kojoj više neće da idu za Nedićem. Trebalo bi sačekati proleće.“⁶

Međutim, nemačke i bugarske okupacione snage koristile su svaku priliku da „neposlušne“ razoružaju, čemu se Nedić uporno suprotstavljao, navodeći kao razlog da je to u domenu njegovih kompetencija, odnosno nadležnost njegove vlade. To ga je podstaklo da na sastanku od 23. avgusta 1942, koji je održan u Beogradu između njega (Nedića) i Lera, komandanta Jugoistoka, izjavi pored ostalog: „Vlada bi bila zahvalna, kada bi se njoj samoj prepustilo pitanje raspuštanja četničkih sastava i trenutak raspuštanja. Smatramo da bi četnici pred pretnjom raspuštanja u leto pobegli u šume i planine, i da bi zato kasna jesen bila pravi trenutak, kada je gotovo završena berba kukuruza i kada bi, sa druge strane, hladne padavine koje dolaze, bile smetnja bežanju u šume.“⁷

Kada je reč o narodnooslobodilačkom pokretu na početku 1942. godine i sledećih meseci, treba istaći da se on suočio sa nizom veoma teških problema. Pre svega, partijska i skojevska organizacija, kao i preostali partizanski odredi, zadobili su osetne udarce. Zato je trebalo konsolidovati organizaciju i ojačati odrede kako bi se mogla nastaviti borba protiv neprijatelja. Međutim, okupator i domaći izdajnici preduzeli su surove represalije kako bi ugušili ustanak. Zaveden je najsuroviji teror; masovna hapšenja, ubistva i paljevine bili su najčešća sredstva koja je okupator primenjivao prema pripadnicima oslobodilačkog pokreta. Situaciju, u kojoj se našao NOP — tada je dosta reljefno opisao Okružni

⁶ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, r. 256, šf. 1081–85.

⁷ AVII, NAV-N-T-501/248, 572–75, Zapisnik o razgovoru između Nedića i Lera, 29. VIII 1942.

komitet KPJ za Požarevac u svom izveštaju od 12. januara 1942. godine: „Ma koliko da smo izbegavali veće sukobe sa koncentrisanim neprijateljskim snagama i udarali samo tamo gde su bile njegove slabe formacije, on je sa koncentrisanim snagama napao nas. Gonio nas je svuda, kako po selima, tako i po skoro besputnim planinama. Vodeću snagu imali su četnici. Pretresali su sela, pljačkali i maltretirali narod. Ogorčenje na njih je veliko, a simpatije za nas ogromne. Ali je zavladao veliki strah, jer banditi strahovito istupaju i prema onima koji su samo simpatizirali partizana.“⁸

Izveštaj slične sadržine poslao je OKKPJ za Čačak Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju u toku januara 1942: „Posle upada okupatorskih i nedićevskih trupa u slobodni Čačak pa sve do danas, teror se produžuje. Nedićevci i četnici, koji su juče bili sa Dražom, danas su svi postali žandarmi okupatora. Oni zajedno sa njim hvataju komuniste i partizane i predaju ih Nemcima za streljanje i za logor; pljačkaju imovinu partizana, tuku njihove porodice, postavljaju komandante u svakom selu. U ovome svemu, razume se, prednjače četnici. Situacija je strašna i još ne možemo da pohvatamo veze sa drugovima, koji su se sklonili, jer je narod toliko zaplašen da ne sme prosto da razgovara sa tobom, niti da ti štogod kaže o drugovima i partizanima, jer je veliki deo streljan i odveden nekud u logor. Računa se da ih je na dve do tri hiljade. To se stalno produžuje. Ovih dana je i Mole uhvaćen (Momčilo Radosavljević, komandant čačanskog NOP odreda – M. B.). Četnici su ga pronašli negde u selu. Dakle, svakog onoga, koji je bio partizan ili je nečim pomagao partizane, oni ga hvataju.“⁹

Uprkos ostrim represalijama neprijatelja i gubicima slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, u Sumadiji i istočnoj Srbiji, oslobodilački pokret u ovom delu Jugoslavije nije bio uništen, već su gotovo u svim krajevima Srbije, negde jače a negde slabije, delovale partizanske grupe i odredi, a u jugoistočnoj Srbiji, partizanski odredi su branili, čak i širili slobodnu teritoriju, na koju su navaljivale jake neprijateljske snage.¹⁰

Krajem 1941. i početkom 1942. na teritoriji zapadne Srbije i Šumadije delovali su Valjevski odred, sa jednom četom Mačvanskog odreda, na prostoru Medvednik–Povlen; delovi Posavskog odreda u Tamnavi; delovi Prvog šumadijskog odreda u Pomoravlju. Od Kolubarskog bataljona Valjevskog partizanskog odreda formiran je Suvoborski odred, koji

⁸ Zb. NOR, 1-3, 14, Izveštaj OK Požarevac, od 12. I 1942, Pokrajinskom komitetu KPJ. – Nekoliko dana kasnije OK Požarevac ponovo je pisao PK-u o represalijama neprijatelja: „Neprijatelj je ne samo brojčano jak i naoružan nego i bezobziran. On svakodnevno pretresa sela (blokira kraj i vrši detaljan pretres), hapsi, tuče i strelja. Narod je vrlo preplašen i ma koliko da su simpatije za partizane velike i da svakodnevno sve više i više rastu, veliki strah čini da se čak i najodaniji simpatizirali smrtno boje i najmanje usluge koju u ove dane čine. Naši su ostavljeni često da umiru, samo zato što nije imalo gde da se sklone“ (Zb. NOR, 1-3, 33).

⁹ Zb. NOR, 1-3, 16, Izveštaj OKKPJ Čačak, sredinom januara 1942, Pokrajinskom komitetu KPJ o nedićevsko-četničkom teroru.

¹⁰ Moma Marković, *Borba Srbije 1941–1945*, Beograd, 1952, 174–175.

se nalazio u rejonu Maljena i Suvobora. Sredinom januara 1942. iz Sandžaka je stigao Kosmajski odred s drugom četom Užičkog i jednom četom Prvog šumadijskog odreda. U istom periodu, na teritoriji istočne Srbije delovali su Požarevačko-boljevački partizanski odred.¹¹

Okupator je, uz podršku kvislinških organa, početkom 1942. godine angažovao znatan deo svojih snaga kako bi uništio preostale partizanske snage u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, u čemu je maksimalno koristio surovu zimu, zatim dobru materijalnu obezbeđenost, svoju tehniku i brojčanu nadmoćnost. Sve je ovo doprinelo da je partizanskim snagama u zapadnoj Srbiji i Šumadiji nanet ozbiljan udarac. Prema tome, moglo bi se zaključiti da je u prvoj polovini 1942. za ove krajeve Srbije karakteristična oseka u razvoju oslobodilačkog pokreta. Međutim, u južnoj Srbiji, na prostranoj slobodnoj teritoriji od Jastrepca do Kukavice i od Ozrena do Babine gore, delovali su Rasinski, Toplički, Jablanički, Leskovački, Ozrenski, Nišavski i Babički odred, u čijim je redovima bilo oko 1.100 boraca, s tim što su u pozadini iz mesnih desetina uvek mogli mobilisati još oko 1.500 boraca.¹²

Postojanje jakih partizanskih snaga i slobodne teritorije u ovom delu Srbije, 1942. pa i kasnije, bilo je od višestrukog značaja. Pre svega, južni deo Srbije je važan strateški prostor kroz koji su prolazile komunikacije Moravsko-varždarskom i Moravsko-nišavskom dolinom i bile od izuzetnog značaja za okupatora. Ove delove teritorije partizanski odredi na jugu Srbije su kontrolisali, uznemiravali i uništavili živu silu neprijatelja. Postojanje slobodne teritorije i razvoj ustanka na jugu Srbije bili su od velikog značaja i za pružanje pomoći borbi makedonskog naroda i za koordiniranje borbe makedonskog i srpskog naroda. Osim toga, značajno je istaći da je razvoj oslobodilačke borbe na jugu Srbije doprineo da se pruži pomoć pojedinim bugarskim partizanskim grupama koje su se formirale na tlu južne Srbije i kasnije organizovano prelazile i vršile akcije u svojoj zemlji. I, na kraju, u periodu kada je neprijatelj, zauzimanjem slobodne teritorije u zapadnoj i istočnoj Srbiji, smatrao da je ustanak ugušen, aktivnost partizanskih snaga na području koje je bilo od velikog strateškog značaja za okupatora, bila je neočekivana. Zbog svega toga nemački okupator je bio prisiljen da traži pomoć od bugarske fašističke vojske.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine, nemačka i kvislinška propaganda objavljivala su preko radija i štampe vesti o velikim uspesima Hitlerove ratne mašine na svim frontovima. Kvislinški listovi donosili su svakodnevno izveštaje o prodiranju nemačkih trupa sve dublje na teritoriju Sovjetskog Saveza; o približavanju nemačkih armija Moskvi i Lenjingradu, o borbama koje su se vodile pred Moskvom. Ovakve vesti, razume se, nisu hrabrile stanovništvo Srbije, i tek kada nemačkim sna-

¹¹ *Oslobodilački rat, I, 221.*

¹² *Isto.*

gama nije pošlo za rukom da zauzmu Moskvu, patriotsko stanovništvo počelo je da gaji izvestan optimizam.¹³

Isto tako, Nedićevska štampa svakodnevno je pisala o, navodno, teškom porazu partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji, prikazujući kao da je odstupanje glavnine partizanskih snaga iz Srbije u Sandžak značilo definitivni poraz oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji. Često su kvislinški listovi iznosili spiskove streljanih talaca, zarobljenika i uhapšenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, što, razume se, nije bilo ohrabrenje za antifašistički raspoložene mase. Velikosrpska buržoazija, na čelu sa Dražom Mihailovićem, koristila se novonastalom situacijom i pokušavala da dokaže da ne treba davati „uzaludne žrtve“; da treba „čekati vreme“; da su partizanske borbe, naročito one u zapadnoj Srbiji, bile uzrok mnogim žrtvama, a okupatoru nije nanet ozbiljniji udarac.

Treba istaći da se ekonomski položaj radnog stanovništva Srbije (koji je bio ionako težak), iz dana u dan pogoršavao. U Zemunu, koji je, u stvari, predstavljao periferiju Beograda, krajem 1941. i početkom 1942. osećala se nestašica gotovo svih prehrambenih artikala. O tome je otvoreno pisala i štampa Nezavisne Države Hrvatske: „Tržište je potpuno prazno, nema seljaka iz okoline, nema kupusa, krompira, pasulja, a za jaja, maslac, živinu da i ne pitamo, jer to je fata-morgana za grad Zemun.“¹⁴ Gradsko stanovništvo Zemuna češće po pet-šest dana nije imalo hleba, jer ga nije ni bilo. Do mesa i masti se još teže dolazilo. Najčešće se dešavalo da je jedan kilogram masti prodavan po 400 dinara, metar žita po 1.550 dinara, metar kukuruza 1.000 dinara itd. Ako se ima u vidu da su se nadnice kvalifikovanih radnika kretale između 100 do 150 dinara dnevno, a činovničke plate iznosile su prosečno oko 2.500 mesečno, onda se može zaključiti da su životni uslovi gradskog stanovništva bili vrlo teški.¹⁵

I nemački izvori donose bezbroj podataka o teškoj ekonomskoj situaciji u Srbiji, a posebno u većim gradovima. O tome je pisalo u izveštaju vojnoupornog komandanta u Srbiji od 7. februara 1942. godine: „U Beogradu nema ni hleba, ni drva, ni uglja, ni masti. Situacija je veoma loša. Izvesno cveta crna berza. Za novac može sve da se ima. Usled nedostatka osoblja prosto je nemoguće da se stane na put crnoj berzi.“¹⁶

¹³ *Novo vreme* je u broju od 4. XII 1941. donelo saopštenje Nemačke vrhovne komande, u kome je stajalo da je samo pitanje dana kada će Moskva biti zauzeta a time i kapitulacija SSSR. U svim kasnijim brojevima sredinom decembra 1941, i prvih meseci 1942, *Novo vreme*, *Obnova*, *Naša borba* i drugi kvislinški listovi svakodnevno su na prvim stranicama donosili saopštenja u kojima se govorilo o velikim uspesima nemačkih trupa.

¹⁴ *Grafičar*, 31. I 1942.

¹⁵ AVII, Nča, k. br. 76, reg. br. 3/34 i k. 40, f. br. reg. 30/1.

¹⁶ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1081-85.

Još dva dokumenta iz avgusta 1942. godine slikovito prikazuju ekonomsko-socijalne prilike u Srbiji. Milan Nedić je, na primer, u svom memorandumu od 12. avgusta 1942, koji je uputio generalu Baderu, pisao da je „najbolnije pitanje ishrana gradskog stanovništva, istina, o čemu se govorilo, ali do sada još nije ništa rešeno. Čitavi srezovi u zemlji ovih dana traže namirnice i u Beogradu, koji ima preko 300.000 stanovnika, više od jednog meseca nije izdat ni jedan jedini hleb.“¹⁷ Slična konstatacija o ovom pitanju, data je i na sastanku između Nedića i komandanta Jugoistoka 29. avgusta 1942, gde je rečeno da Beograd nema nikakve mogućnosti da se preko Zemuna i Pančeva (kao ranijih godina), snabdeva iz Srema i Banata, tih bogatih poljoprivrednih krajeva. „Tuži se Nedić na to“, rečeno je u zapisniku sa pomenutog sastanka, „da današnji Beograd, sa svojih 300.000 stanovnika, nema više baš nikakve mogućnosti da dobija namirnice iz pomenutih krajeva, pa čak ni iz same zemlje, pošto lokalne vojne vlasti sprečavaju isporuku hrane za Beograd. Stanje u gradu je nesigurno i povremeno nije bilo hleba mesec i po dana. Sam predsednik vlade Nedić ostao je bez hleba. Narod bi bio skroman i zadovoljan hlebom i povrćem. Ne treba se čuditi da je raspoloženje stanovništva očajno i zbog ovog razloga.“¹⁸

Položaj seljaka nije bio mnogo bolji. Srpski seljak morao je najveći deo svojih proizvoda predati Nemcima. Prosečni prinosi žitarica po jutru 1942. godine bili su oko 500 kg. Seljaku je od te količine ostavljano svega 140 kg za seme i 120 kg po članu porodice za ishranu, a sve ostalo morao je predati okupatorskim vlastima po vrlo niskim cenama. Dodamo li tome da je stopa poreza za 1942. godinu povećana za oko 200%, onda se može videti da seljak (naročito siromašni i srednji), od svojih proizvoda nije imao ni najminimalnijih uslova za egzistenciju porodice i ishranu stoke.¹⁹

U svim većim mestima Srbije, zbog oduzimanja žitarica (da bi se snabdele nemačke jedinice na Balkanu), bilo je snabdevanje 1942. godine strogo racionalizovano na ograničene količine, a redovno je tablica snabdevanja stanovništva smanjivana. Na primer, Direkcija za snabdevanje stanovništva grada Beograda „Diris“, svojim aktom br. 855 od 8. februara 1942, izvestila je Upravu grada Beograda da zbog oskudice mora da smanji sledovanje od 400 na 265 grama hleba, a samo dva me-

¹⁷ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/124, BDS, dosje Milana Nedića.

¹⁸ AVII, NAV, N-T-501, 248/572-75, Zapisnik o razgovoru u Belom dvoru između Nedića i Lera, 29. VIII 1942.

¹⁹ AVII, br. 295791/8. – Nemački komandant Srbije u svom izveštaju od 7. II 1942. iznosi teško stanje u kome se srpska poljoprivreda nalazi: „I poslednje grlo stoke je zaplenjeno, čak i ono koje je potrebno za zemljoradnju. Usled toga je prolećna obrada došla u pitanje. Bugari treba da dobijaju meso za sebe iz Bugarske, ali je komandant u Jagodini zahtevao isporuku 7.000 kg. Među seljacima vlada stoga veoma veliko ogorčenje. Razrez stoke je obračunat na osnovu predratne statistike i ne pomišljajući da su ti stočni fondovi usled rata bitno smanjeni. Stoka koja se traži uopšte ni ne postoji. Uz to treba imati u vidu i formiranje cena. Seljak kolje sada svoju stoku radije sam“ (AVII, N-T-401, rol. 256, mf. 1081-85).

seca kasnije na 200 grama.²⁰ Ekonomsko stanje stanovništva se rapidno pogoršavalo ne samo 1942. već i sledećih godina okupacije, naročito u većim gradovima. Na osnovu jednog kvislinškog izvora saznajemo da je u prvoj polovini 1942. u Srbiji bilo zaposleno oko 20.000 poljoprivrednih radnika, u rudarstvu 30.000; u zanatstvu 30.000; u trgovini 27.000; u bankarstvu 15.000; u saobraćaju 20.000 i u industriji oko 88.000 zaposlenih radnika.²¹ Na crnoj berzi je kilogram pšeničnog brašna dostizao cenu od 400 dinara, kukuruza 300 dinara, kilogram masti stajao je 2.000 dinara, metar drva oko 4.500 dinara. Češće su seljaci iz šumadijskih sela dolazili u Beograd i prosili ili molili da mleko zamene za kukuruz. Iz ovog se vidi da i proizvođači nisu imali zrnaste hrane, već su gladovali. Nadnice kvalifikovanih radnika bile su od 100 do 150 dinara dnevno, a činovničke plate prosečno 2.000–3.000 dinara mesečno.²²

Iz ovih nekoliko podataka da se zaključiti da je kvalifikovani radnik morao da radi 3–4 dana za 1 kg brašna; 2–3 dana za 1 kg kukuruza; 15–20 dana za 1 kg masti i više od mesec dana radnik je morao da radi da bi mogao kupiti jedan metar drva. Kad je položaj kvalifikovanih radnika bio ovako težak, onda je, razume se, položaj šegrti bio još teži. O tome je češće donosila napise kvislinška štampa, navodeći da šegrti rade neograničeni broj časova; da ih poslodavci i majstori strahovito maltretiraju; da nemaju ni najelementarnijih uslova za izdržavanje; da mnogi majstori tuku šegrti, da s njima ne sklapaju ugovore, već ih češće bez razloga otpuštaju sa posla itd.²³

Prema podacima Srpskog crvenog krsta, u Srbiji je 1942. godine postojala opasnost da od gladi pomre oko 200.000 dece (u ovaj broj su bila uračunata i deca izbeglica). Mnogi su umirali ili su bili na granici života i smrti. Zato je Crveni krst opelovao na narod da dà prilog i pomoć za ugrožene.²⁴ U oktobru 1942. godine u Beogradu je bila formirana Srpska zajednica rada, preko koje je organizovano sakupljanje pomoći za decu i porodice ratnih zarobljenika i za porodice čiji se hranioce nalaze na prinudnom radu. Ovakva pomoć sakupljala se u Beogradu, Nišu, Kraljevu a, verovatno, i u drugim gradovima Srbije.²⁵

Da bi mobilisala nezaposlenu radnu snagu da radi na važnijim privrednim objektima, Nedićeva vlada, počev od decembra 1941, donosila je povremene naredbe i uredbe o prinudnom radu za pojedina godišta. Bila je doneta i Uredba o uvođenju nacionalne službe za obnovu Srbije. Osim ove uredbe, donesene su naredbe o obaveznom ličnom radu (kuluku), gde je naročito gradska omladina bila primorana da besplatno radi na javnim objektima. Sva ova, kao i mnoga druga pitanja, analiziraćemo u odgovarajućim delovima rukopisa.

²⁰ *Novo vreme*, 11. II i 25. IV 1942.

²¹ AVII, br. 18/2-5, k. 2, Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova Ministarskom savetu, od 20. VII 1942.

²² Isto.

²³ *Naša borba*, 26. VII i 6. IX 1942; *Novo vreme*, 8. VIII i 29. VIII 1942.

²⁴ *Novo vreme*, 2. X 1942.

²⁵ *Novo vreme*, 10. X 1942.

ADMINISTRATIVNA PODELA SRBIJE (26. XII 1941.)

Posle izvesnih uspeha u borbama protiv oslobodilačkog pokreta krajem 1941. i početkom 1942. godine, Nedić je na izvestan način bio ohrabren. Dobio je u tom periodu niz laskavih priznanja od nemačkih okupacionih vlasti kao inspirator i organizator akcije protiv komunista u Srbiji. Nemci, ipak, nisu bili zadovoljni sa kvislinškom upravom u celini, i došli su do zaključka da u njoj treba nešto menjati i sprovesti kakvu-takvu reorganizaciju.

Razume se, još pre administrativne podele Srbije, Nedić je mnogim uredbama i naredbama pokretao akciju tzv. „čišćenja“ među činovništvom. Kao prvu meru, on je naredio da se iz redova činovnika imaju odstraniti svi funkcioneri koji nisu „čisti Srbi“. Uskoro je objavio „Uredbu o uklanjanju nacionalno nepouzdatih iz javne službe“. U obrazloženju je istaknuto kako „raščišćavanje pridošlica u Srbiji, treba da počne jednim zakonom, prema kome javne funkcije u Srbiji ne može da vrši niko drugi sem Srbi. Oni sami snose teret današnjice, oni su pozvani da stvaraju preduslove za bolju budućnost svoju i svoga naroda; oni sami imaju da budu kovači svoje sreće. Svaki treba da ide tamo odakle je ponikao i da tamo stvara za sebe i svoju sredinu ono što želi i kako želi. Ovde treba izuzeti samo one Srbe koji su došli iz krajeva pod tuđom vlašću, bežeći i spasavajući goli život ispred pogroma priređenog protiv Srba. Svi drugi, Hrvati, Crnogorci, Mađari, i sve ono nasleđe bivše Monarhije, treba očistiti, ne izuzimajući ni Crnogorce, jer je sve to živelo, bogato živelo, steklo kapitale, sticalo položaje, a grdilo Srbe i Srbiju. Srbija je doživela svoju nesreću, ona će sama i da je podnosi i neka je sav taj svet napusti i ostavi na miru.“²⁸

Međutim, uskoro se pokazalo da ni ova mera Nedićeve vlade nije obezbedila efikasno funkcionisanje kvislinškog upravnog aparata, pa Nedić u aktu pod brojem 2423. od 24. decembra 1941, upućenom Veliboru Joniću, ministru prosvete, stavlja primedbu što se „pre donošenja odluka o pojedinim službenicima, koji po svojim ličnim i službenim odnosima potpadaju pod udar Uredbe... prenebregavaju odredbe te Uredbe i na taj način se daje mogućnost tim službenicima da izbegnu sankcije gubljenja stečenih prava“.²⁷ Istog dana, kvislinški srpski predsednik upu-

" AVII, Nća, k. 1, reg. br. 12-3-1-4.

²⁷ AVII, Nća, reg. br. 9-3-1-2.

tio je pismo svim ministrima svoga kabineta, prigovarajući im da oni smatraju da je isključiva nadležnost izvanrednog komesara za personalne poslove Tanasija Dinića da vodi računa o podobnosti službenika zaposlenih u pojedinim resorima, pa je u vezi s tim naredio: „1. da se po svim pojavama koje potpadaju pod udar Uredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdatih iz javne službe, a to su: a) pripadnost službenika internacionalnim organizacijama, b) širenje lažnih vesti, koje remete mir i unose zabunu, v) korupcija i sklonost ka korupciji, g) nemarnost i nesavesnost na službi i neispunjavanje volje i osećanja za što skorije ozdravljenje i obnovu Srbije — da se po svim tim pojavama, ako se konstatuje da postoje u ličnim i službenim odnosima koga službenika, ne donose odluke o činovničkom zakonu, već da se sa obrazloženjem dostavljaju predloži izvanrednom komesaru za personalne poslove za primenu napred citirane Uredbe.”²⁸

Milan Nedić je posebnom naredbom od 24. decembra 1941. zabranio da se u službu vrate oni službenici koji su, kako on ističe, „izbegli službu, pored onih, koji su javno ili tajno, neposredno ili posredno čak i sarađivali na razornoj komunističko-defetističkoj akciji”. U vezi s tim on naređuje: „Svi službenici koji su za vreme akcije komunista ostali pod istima, vršeći dužnost kod istih ili kao zarobljenici istih, imaju se staviti na raspoloženje bez plate, a hitnom istragom utvrditi okolnosti pod kojima je svaki pojedini službenik doveden u izloženi položaj, i za slučaj dokaza nevinosti dotičnog službenika, odmah predlagati za raspored, principijelno, ne u dotadašnjem mestu službovanja. Ako, pak, službenike, za koje se istragom utvrdi da su iz simpatija prema komunistima ostajali i sarađivali sa istima, njih odmah staviti u pritvor i redovnim putem dostavljati predlog izvanrednom komesaru za personalne poslove za primenu Uredbe o nacionalno nepouzdanim.”²⁹

Međutim, sve ove mere nisu doprinele „čišćenju” činovničkog aparata od ljudi koji ne simpatišu okupatora i njihove saradnike. I dalje su kvislinški funkcioneri „zapažali” iste sabotaže, i ponovo pretili sankcijama, čak i članovima vlade, smatrajući da dotični resorni ministri nisu dovoljno budni prema „nepouzdanim elementima”. Pokazivalo se sve jasnije da čak ni strogo „pročišćeni aparat vlasti” ne sprovodi sve poverene mu poslove onako kako su to želeli okupatori i šefovi Nedićeve civilne uprave. Otpor protiv okupatora, u stvari, izbijao je svuda i na svakom mestu, pa, razume se, i u kvislinškoj administraciji, za koju je Nedićeva vlada smatrala da nije dovoljno „imuna” od infiltracije pripadnika KPJ i njenih simpatizera.

Administrativna podela Srbije bila je za vreme Saveta komesara, a i u periodu Nedićeve vlade (do 26. decembra 1941), onakva kao i pre drugog svetskog rata. Pored kvislinške vlade postojale su banovine, sre-

²⁸ AVII, Nća, k. la, reg. br. 9-3-3-5a.

²⁹ AVII, Nća, k. la, reg. br. 172/3-1, 4.

zovi i opštine. Ali, najverovatnije, u dogovoru sa nemačkom okupacionom upravom, 26. decembra 1941. Milan Nedić je sproveo novu administrativnu podelu Srbije. Čitava okupaciona zona, bila je podeljena na 15 okruga, a grad Beograd sa okolinom (kao Uprava grada Beograda), bio je u administrativnom pogledu ravnopravan pojedinim okruzima.³⁰

Uredba o administrativnoj podeli Srbije objavljena je u *Službenim novinama*, a u čl. 1. rečeno je da se opšta uprava u Srbiji vrši po okruzima, srezovima i opštinama; u čl. 2. da je okrug upravna i samoupravna jedinica; u čl. 5: „Područje grada Beograda čini zasebnu upravnu jedinicu, stoji pod neposrednom upravnom i nadzornom vlašću Ministarstva unutrašnjih poslova i zove se Uprava grada Beograda”; u članu 7. rečeno je: „Na čelu okruga stoji okružni načelnik. On je državni činovnik i postavlja se na predlog Ministarstva unutrašnjih poslova iz redova državnih službenika ili lica slobodne profesije, bez obzira na propise o školskoj spremi i ograničenju” iz čl. 49. Zakona o činovnicima. Zvanje okružnog načelnika raspoređuje se od III/1 do II/1 grupe. Okružni načelnik, koji se naročito istakne na svom položaju, može biti unapređen izuzetno od čl. 49. Zakona o činovnicima, na predlog Ministra unutrašnjih poslova.³¹

U članu 12. data su ovlašćenja okružnim načelnicima: „Okružni načelnik postavlja, unapređuje, premešta, penzionise, uvažava ostavke i otpušta zvaničnike, dnevničare, služitelje-dnevničare, kao i nadničare opšte uprave na području okruga, prema propisima koji regulišu status državnih službenika.”³² Prema odredbama ove Uredbe, upravno područje pomoćnika bana Dunavske banovine postalo je okrug banatski, koji je zadržao uređenje i upravu po odredbama Uredbe o unutrašnjoj upravi u Banatu, od 14. juna 1941. Isto tako okrug Kosovsko-mitrovački zadržao je uređenje i upravu po odredbama o uređenju i upravi u oblasti Kosova od 8. avgusta 1941.

Istog dana kada je objavljena Uredba o administrativnoj podeli Srbije, na predlog ministra unutrašnjih poslova, predsednik srpske kvislinške vlade doneo je ukaz o postavljenju 14 okružnih načelnika, a isto toliko i njihovih pomoćnika. Iz tabele koju prilažemo videće se, njihova imena, ranija zanimanja kao i kratke biografije. Te podatke donosimo da bi se videlo koje je ljude Nedićeva vlada postavljala na ovako delikatne funkcije u okupiranoj Srbiji.³³

³⁰ *Službene novine*, br. 136 — A, od 26. XII 1941.

³¹ Isto.

³² Isto. — U čl. 18. citirane uredbe rečeno je sledeće: „Ministarstvo unutrašnjih poslova pripremiće sve što je potrebno za uvođenje u život ove uredbe. Najdalje u roku od mesec dana, kad ova uredba stupi u život, počinje poslovanje u okruzima i istovremeno pristupa se likvidaciji banovina. Svi dosadašnji banovi, vršioci dužnosti bana, njihovi pomoćnici, kao i ostalo osoblje kod banskih uprava, stavljaju se na raspoloženje.”

³³ *Novo vreme*, 28. XII 1941. i 30. XII 1941.

S P I S A K
Okružnih načelnika koji su postavljeni posle administrativne podela Srbije

Red. broj	Naziv okruga	Ime i prezime	Ranije zanimanje	Kratka biografija
1	2	3	4	5
1.	Beogradski	Pavle Đorđević	policijski službenik	Bio je: 1. sreski načelnik; 2. upravnik policije; 3. načelnik Upravnog odeljenja banske uprave itd.
2.	Valjevski	Dragomir Lukić	žandarmerijski potpukovnik	Učestvovao u svim ratovima od 1912—1941. Istakao se tokom 1941. u borbi protiv komunista.
3.	Zaječarski	Vladimir Nešković	potpukovnik	Učestvovao u svim ratovima do 1941.
4.	Kragujevački	Milan Kalabić	potpukovnik	Učestvovao u ranijim ratovima. Godine 1941. istakao se u borbi protiv partizana.
5.	Kraljevački	Milija Diković	advokat	Učestvovao u ratovima od 1912. Diković se uvek borio protiv komunista.
6.	Kruševački	dr Ivan Đorđević	lekar — banMoravske banovine 1941.	Učestvovao u ratovima od 1912. Istakao se u borbi protiv komunista.
7.	Leskovački	Sreten Stranjaković	pukovnik	Aktivno učestvovao u ugušivanju „Uzičke republike“.
8.	Moravski	Dragutin Bošković	policijski službenik	Bio je: 1. upravnik policije u Čupriji, 2. sreski načelnik, 3. upravnik policije u Skoplju i 4. načelnik banske uprave.

1	2	3	4	5
9. Niški	Cedomir Mladenović	pravnik		Bio je: 1. sreski načelnik u mnogim mestima, 2. savetnik banske uprave.
10. Požarevački	Dušan Jeftić	sudski pukovnik		Bio je: 1. policijski pisar, 2. sreski načelnik, 3. sudski pukovnik, učestvovao u ratovima od 1912–1941.
11. Užički	Budimir Korać	žandarmerijski narednik		Učestvovao na Solunskom frontu, naročito se istakao u borbi protiv komunista 1941.
12. Šabački	Dušan Popović	policijski službenik		Od 1920–1941. stalno u beogradskoj policiji kao član kvarta i šef odeljenja.

Sta se može zaključiti iz ove tabele, odnosno spiska okružnih načelnika? Pre svega, da su na ovako važne funkcije postavljane ličnosti koje su bile verne gotovo svim režimima Kraljevine Jugoslavije, a tokom okupacije i fašističkoj Nemačkoj. Iz pregleda njihovog ranijeg zanimanja vidi se da su to bili predratni banovi, sreski načelnici, policijski pisari, oficiri, žandarmerijski narednici, advokati itd. I što je najvažnije, ličnosti izrazito antikomunistički raspoložene. A takvi su ljudi jedino dolazili u obzir, jer okupatorima i njihovim saradnicima tokom celog rata komunizam je bio glavni neprijatelj. Ličnosti sličnih kvaliteta postavljene su i za pomoćnike okružnih načelnika; zatim, za sreske načelnike, pa, razume se, i za predsednike seoskih opština. Međutim, tokom 1942, 1943, a naročito 1944. godine, dolazilo je do čestih promena na položajima okružnih, pa i sreskih načelnika, kao i drugih kvislinških funkcionera. Nemci su izdavali nalog za smenjivanje, a ne retko i hapšenja svih onih lica, za koja su utvrdili da aktivno sarađuju sa četničkim pokretom Draže Mihailovića.³³³

^{33a} Sreski načelnici u Ljubiću, Čačku i drugim mestima zapadne Srbije bili su simpatizeri D. Mihailovića i o svakoj saradnji redovno obavestavali Milana Aćimovića. Milivoje Daković, okružni načelnik u Kraljevu, smenio je zbog toga tri svoja sreska načelnika (Kolarevića, Popovića i Dimitrijevića), ali je i sam zbog toga bio na saslušanju kod ministra unutrašnjih poslova (AVII, 7/2-1, k. 1a.) Milan Nedić je 1. avgusta uputio upozorenje Milanu Kalabiću, okružnom načelniku u Požarevcu, jer se ovaj bio eksponirao kao otvoreni saradnik Draže Mihailovića. Kasnije su ga Nemci, u sporazumu sa Nedićem, uhapsili i internirali (AVII SUP-a br. 27527/126).

Odmah posle objavljivanja Uredbe o administrativnoj podeli Srbije, Milan Nedić je uputio raspis svim sreskim načelnicima, u kome ih obaveštava „0 značajnoj reformi uprave Srbije“. Posebno je u ovom raspisu naloženo da sreski načelnici izvrše sve „organizacione, političke i finansijske pripreme“, kako bi se citirana Uredba mogla sprovesti u život.³⁴ Isto tako, Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade, svojim aktom br. 59 – 329/41, od 29. decembra 1941, obavestilo je direktore srednjih i osnovnih škola da sve kopije svojih naredbi i upustava, koja su slata sreskim načelnicima, šalju ubuduće okružnim načelstvima i da s njima uspostave „najprisnije kontakte“.³⁵

Povodom ove reorganizacije i uvođenja okružnih načelnika u dužnost, Nedić je 27. decembra 1941. održao u Beogradu konferenciju s novim okružnim načelnicima. Sastanku su prisustvovali i Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova, i njegov pomoćnik Cvetan Đorđević; zatim, Tanasije Dinić, izvanredni komesar za personalne poslove. Jedino pitanje o kome se raspravljalo – bilo je upoznavanje okružnih načelnika s novim ustrojem civilne uprave u Srbiji i njihovim kompetencijama.

Sačuvan je zapisnik sa ovog sastanka, u kome su zabeleženi govori Nedića, Aćimovića i pojedinih okružnih načelnika. Iz njega se može reljefno sagledati, kakav je odnos imala Nedićeva vlada, na primer, prema nekim ključnim pitanjima: ocena politike koju su vodili režimi Kraljevine Jugoslavije; odnos Nedića prema okupatorima; prema oslobodilačkom pokretu Srbije; odnos prema stanovništvu i mnogim drugim aktuelnim pitanjima. Zbog zanimljivosti i radi dokumentovanog osvetljavanja Nedićevog režima, citiraćemo i analizirati pojedine delove zapisnika. Već u uvodnom delu, Nedić je istakao svoj negativan stav prema Jugoslaviji kao državi, a opredelio se za „Veliku Srbiju“. O tome je rekao pored ostalog: „Ja sam lično došao među vas da vas pozdravim i vidim i da vam kažem da je današnji dan jedan istorijski dan u životu naše ojađene zemlje – majke Srbije... Vi znate, da smo mi do pre izvesnog kratkog vremena bili sastavni deo Jugoslavije. Jugoslavija, tu reč 'Jugoslavija' nismo mi izmislili. Mi smo uvek znali samo za jednu reč – Srbiju, i mi vojnici i vi svi ostali. Vi znate, kada smo bili 1912. godine, i 1913, i 1914, i 1915, i 1916, i 1917, i 1918, naročito 1918. godine, kada smo polazili sa Soluskog fronta ovamo, da smo mi našim ljudima, vojnicima, uvek govorili samo jednu ideju i jednu misao, a ta je misao bila Velika Srbija. Ta velika misao vodila nas je sve ka pobedi; ona nas je amalgamisala u jednu celinu i dala nam snage da izborimo ono što smo hteli. Ali majstori s mora izmenili su jedan izraz za svoje račune, i ako hoćete za svoje smerove prema srpskom narodu, izmenili su Jugoslaviju i zvali Srbe u Jugoslaviju.“³⁶

Milan Nedić je, razume se, posebno skrenuo pažnju novopostavljenim okružnim načelnicima da budu lojalni prema nemačkim okupato-

³⁴ AVII, k. 19, f. 6, dok. 23.

³⁵ AS, br. 59-324/41.

³⁶ AVII, k. reg. br. 19, 2-2.

rima, pa je u vezi s tim istakao: „Gospodo, vi ćete u svojim službenim poslovima sretati se sa Nemcima. Molim vas da budete lojalni i korektni prema njima. Jer sve što bi učinili protivu njih, to bi samo štetilo nama, a koristilo našim neprijateljima. Zato mi moramo sa Nemcima lojalno sarađivati. Oni će nam olakšati umnogome ovaj gorak život, moramo se pokoriti sudbini i čekati svoj suđeni čas... Danas je najvažnije čišćenje terena od komunista. To mora da se sprovede, okruži moraju da se stabilizuju i da dočekaju proleće sigurno.”³⁷

Nedić je posebno u svom govoru „razradio” odredbe Uredbe o administrativnoj podeli Srbije, koje govore o ovlašćenjima okružnog načelnika pa je u vezi s tim istakao: „Da bi autoritet načelnika okružnog bio što veći, dat mu je veliki položaj; dat mu je rang brigadnog generala; data mu je velika piata, dati su mu dodaci i daće mu se sva sredstva da ispuni svoju misiju. Ali, ponajviše daje mu se moć i snaga sile da bi zakon dobio važnost; daje se oružana snaga i sila, koja će biti pod njegovom kontrolom u okrugu, a to je novoformirana državna sila. Zatim, zbog izuzetno vanrednih prilika, dok to traje, daju mu se i sudovi specijalni, preki sudovi i daje mu se nešto, što je do sada kod nas bila nepoznata mera — daje mu se batina. Dakle, pravo na batinanje.”³⁸

Tako je Nedić izneo svoja gledišta o mnogim pitanjima i dao uputstva za rad okružnim načelnicima. Nakon toga su im pročitane „vladine instrukcije”, u kojima je ukratko izneta politika „vlade narodnog spasa”, koja se ima sprovoditi u drugoj godini okupacije; teška i krvava, u prvom redu, za stanovništvo Srbije, nad kojim su vršeni zločini i eksploatacija na svakom koraku. Razume se, „vladini okružni predstavnici” odmah su pošli na teren i počeli da sprovode vladinu „direktivu”, imajući uvek u vidu da treba „posvetiti najveću pažnju čišćenju terena od komunista i drugih elemenata opasnih po red i mir”.³⁹

Nemački izvori sa podacima o administrativnoj podeli Srbije su oskudni, iako je cela ova akcija sprovedena na inicijativu i pod kontrolom Nemaca, odnosno Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta. Izgleda da ovom „poduhvatu” kvislinške srpske vlade Nemci i nisu pridavali neku naročitu pažnju. Prve vesti o tome nalazimo tek 27. juna 1942. u izveštaju potpukovnika administrativne službe Ranholda, koji je upućen Ministarstvu inostranih poslova u Berlin: „Upravni štab radi već mesecima na reduciranju srpskih ministarstava. Ona su suviše jaka, s osobljem kao još pre rata. Činovnici su veoma slabo plaćeni, stoga su dostupni korupciji. Sistematizacija je bila potrebna, redukcija se morala

³⁷ Isto. — I Milan Aćimović je u svojoj besedi skrenuo pažnju na neophodnost lojalnog odnosa prema nemačkim okupatorima: „Vi znate da živimo u teškim prilikama i da u zemlji stoji okupator. Ali bih ja, pored ovoga, hteo da kažem i to da su nam predstavnici Nemačkog Rajha nekoliko puta izričito kazali: „Mi smo ovog rata bili vaši protivnici, ali mi nećemo da budemo i neprijatelji vašeg naroda”. Od nas zavisi sada, od srpskog naroda zavisi, da li će možda Nemci postati i neprijatelji srpskog naroda. Moramo uvek narodu staviti pred oči da je interes naroda da mimo i lojalno vrši svoj posao.”

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

regulisati, pošto su, na primer, Srbi reducirali 1.800 činovnika, a istovremeno postavili 1.850.⁴⁰ Samo mesec dana kasnije, Harold Turner, u svom redovnom izveštaju komandantu Jugoistoka, Leru, pisao je da je bdmah posle poraza ustanika u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, Nedićeva vlada počela da sprovodi reformu u administraciji; ukinute su banovine a uvedeni okruzi i sve to, kako on tvrdi, daleko bolje funkcioniše i više odgovara nemačkoj okupacionoj upravi nego ono u ranijem periodu.⁴¹

I Bencler, razume se, nije mogao da zaobiđe ovo pitanje, pa je tek kada je video kako se sprovodi Uredba o administrativnoj podeli Srbije, koliko je efikasna i koliko odgovara interesima nemačkih okupacionih vlasti, izvestio svoje nadležno ministarstvo. U jednom delu citiranog izveštaja stajalo je: „Po savlađivanju komunističkog ustanka, srpska vlada je smesta prešla na konsolidovanje prilika u zemlji. Srbija je bila podeljena na 14 administrativnih okruga; postavljene su vlasti i, uz pomoć naoružanih odreda, uspostavljen je zakoniti mir. Već u januaru o.g. sigurnost u zemlji je bila toliko uspostavljena da su železnice i druga saobraćajna sredstva mogli da neometano funkcionišu.”⁴²

Na osnovu „vladinih smernica”, okružni načelnici trebalo je da naročitu pažnju obrate na sledeća pitanja: čišćenje terena od komunista i njihovih simpatizera; zabrana rada svih partijsko-političkih grupa; podizanje porušenih zgrada, opravka pruga, mostova, i drumova; potpuno uspostavljanje telefonsko-telegrafске mreže; gonjenje korupcije i crne berze; smenjivanje starih i postavljanje novih opštinskih uprava; zbrišnjavanje izbeglica; borba protiv inostrane propagande itd.⁴³

Razume se, od svih navedenih zadataka, okružni načelnici su najveću pažnju poklonili „čišćenju terena od komunista i drugih elemenata opasnih po red i mir”, pa su u skladu s ovim nalogom sprečavali propagandu Moskve, Londona i Kaira. Već u toku januara 1942, smenili su sve opštinske uprave, a izabrali nove, odane Nemcima i kvislinškoj vladi Milana Nedića.⁴⁴ Cela prva polovina 1942. godine bila je u znaku konferencija, sastanaka, diskusija, analiza rada nove reorganizacije u srpskoj kvislinškoj upravi, gde su naročito bili angažovani Ministarstvo unutrašnjih poslova, na čelu sa Milanom Aćimovićem, i Upravni štab vojnoupravnog komandanta Srbije, na čelu sa Haroldom Turnerom. Već 4. januara Milan Aćimović drži govor preko Radio-Beograda, u kome

⁴⁰ AVII, NAV-N-T-501, 256/1052-4.

⁴¹ Zb. NOR, 1-4, 266, Turnerov izveštaj Leru, komandantu Jugoistoka, od 29. VIII 1941.

⁴² AVII, mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34, Benclerov izveštaj, 16. IX 1941. – Turner je u jednom drugom svom izveštaju komandantu Jugoistoka od 29. IX 1942. ponovo pisao o reformi srpske uprave, pa u vezi s tim navodi: „Posle ugušenja ustanka sprovedena je reforma srpske uprave da bi se ova oštrije raščlanila i usaglasila sa padom vojne uprave. Ukinute su banovine, a, osim Beograda, ustanovljeno je 14 okruga” (AVII NA, r. br. 9/14, k. 27).

⁴³ *Novo vreme*, 28. XII 1941.

⁴⁴ AVII, k. 138, f. 31; *Novo vreme*, 3.1/42.

obaveštava stanovništvo Srbije o prednostima okruga u odnosu na banovine.⁴⁵ Samo sedam dana kasnije, Ministarski savet je propisao Uredbu 0 finansiranju okruga, uređenju njihove finansijske službe i likvidiranju banovina.⁴⁶ Petog februara održana je konferencija u Upravi grada Beograda, na kojoj su Milan Aćimović, Stevan Radovanović, komandant Srpske žandarmerije, i Dragi Jovanović govorili službenicima o tome koje najefikasnije mere treba preduzeti da bi se komunizam u gradu 1 njegovoj okolini definitivno likvidirao.⁴⁷

Petog februara održana je zajednička sednica članova srpske kvislinške vlade i okružnih načelnika. Na sastanku je analiziran jednome-sečni rad posle administrativne podele Srbije. U uvodnom izlaganju Milan Aćimović je ponovio stare „smernice” Nedićeve vlade, a potom je diskutovalo više okružnih načelnika, koji su u svojim izlaganjima, pored „uspeha na planu borbe protiv komunizma”, izneli za „vladu narodnog spasa” neke potpuno obeshrabrujuće podatke. Na primer, načelnik okruga kraljevačkog rekao je da Nemci pljačkaju svuda i na svakom mestu i da se njihovim zahtevima ne može odoleti; načelnik niškog okruga tvrdio je da oko 50% stanovništva ovog grada praktično gladuje, jer nema brašna da bi se obezbedilo garantovano snabdevanje: „Rezervi nikakvih nema, tako da je, praktično, građanstvo u jednom mučnom, očajnom položaju. Pa ne samo da se u takvom položaju nalazi sirotinja i radništvo nego i ostali građani koji su imali nešto malo rezervi. Razume se, te su Rezerve iscrpene, jer priliva nema, tako da je brašno u Nišu dostiglo cenu preko 300 dinara kgr. Svakog dana, kroz moju kancelariju prodefiluje po 10–15 žena, uplakanih, tražeći: „Hleba, hleba!”⁴⁸

U toku juna Harold Turner, sa svojim zamenikom Georgi Kiselom, u pratnji Milana Aćimovića, obišao je gotovo sve okruge na teritoriji Srbije da bi na licu mesta mogao da vidi sve „prednosti” nove administrativne podele Srbije, kao i to kakva je saradnja između sreskih i okružnih načelnika i predsednika opština, s jedne, i nemačkih organa, s druge strane. Jedna takva konferencija održana je u Nišu, od 24. do 29. juna, kojoj su prisustvovali: 3 okružna i 22 sreska načelnika i 389 predsednika opština sa teritorije niškog, leskovačkog i zaječarskog okruga. Po svemu sudeći, Turnera su najviše interesovale pripreme za žetvu; slanje radne snage u Bor, Kostolac i druge objekte od interesa za nemačke okupatore, i, naročito, kakvi su rezultati na planu borbe protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.⁴⁹

⁴⁵ *Novo vreme*, 4. I 1942.

⁴⁶ *Službene novine*, br. 6/42, ms. br. 124, od 12. I 1942.

⁴⁷ Arhiv SUP, BDS, br. 32543/70.

⁴⁸ AVII, br. 29/2-6, k. 1a. — Samo 7 dana kasnije u MUP-a održana je nova konferencija sa okružnim načelnicima. Kratak rezime zaključaka glasio je: „Red i mir moraju se održati po svaku cenu. Elementi nereda moraju se likvidirati ma gde se nalazili i po cenu najvećih žrtava. Ali, isto tako, moramo biti na oprezi, da nam spolja ne ubace izazivače nereda” (*Novo vreme*, 12. II 1942).

⁴⁹ *Novo vreme*, 2. VII 1942. — Milan Aćimović je 24. VII 1942. održao u Vrnjačkoj Banji konferenciju sa predstavnicima kosovskomitrovačkog okruga, kojoj su prisustvovali svi predstavnici opština i delovođe, svi sreski na-

U vezi sa novom administrativnom podelom Srbije, mogla bi se postaviti dva pitanja: prvo, zašto je do ove reorganizacije uopšte došlo i, drugo, da li je na ovaj način tražena samo forma kvislinške uprave ili se i u njenoj sadržini nešto bitno izmenilo. Po svemu sudeći, nije teško dati odgovor na ova pitanja. Poznato je, da su sve do kraja decembra 1941. na teritoriji Srbije postojale tri banovine: moravska, dunavska i drinska, sa ukupno 110 srezova i područnih opština. Svi oni su sačinjavali jedinstvenu organizaciono-administrativno-teritorijalnu celinu, pod upravom Nedićeve vlade, koja je bila, takođe, zavisna od nemačke okupacione komande. Upravo, čitava ta organizacija predstavljala je celinu kojom je, u krajnjoj liniji, rukovala okupaciona vojna uprava (ili, bolje rečeno, njen Upravni štab) posredstvom Nedićeve vlade. Banovine su, u stvari, sa kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije i njenim komandanjem, jedino ostale u Srbiji; bile su neefikasne; podsećale su na Kraljevinu Jugoslaviju, a to nisu želeli ni nemački okupatori ni Nedić sa svojom vladom.

I na ovo drugo pitanje, naime da li se nešto bitno promenilo time što je Srbija umesto banovina dobila okruge; da li je od toga imalo kakve koristi stanovništvo Srbije, nije teško odgovoriti. Bitno se ništa nije izmenilo. Porastao je činovnički aparat za oko 30% u odnosu na stanje u 1941. godini, a to je umnogome povećavalo poreska opterećenja, u prvom redu srbijanskog seljaka, koji je ionako bio eksploatisan do maksimuma. Uostalom, ne treba sumnjati da su okupatori mehanizam kvislinške uprave uvek podešavali prema svojim interesima, kako bi najbezbednije mogli sprovesti svoju politiku: teror, eksploataciju, hapšenja, streljanja, prinudan rad, i sve drugo što okupacija jedne zemlje donosi. Nedić je, naime, pri toj reorganizaciji, dao okružnim načelnicima pravo nadzora „nad čitavim životom“, a to je u fašističkom političkom rečniku značilo ovlašćenje nad svim sektorima delatnosti stanovništva ove pokrajine, ne isključujući ni njihov privatni život. I na kraju, da naglasimo da je, pored ostalog, Nedić ovom reorganizacijom u znatnoj meri pojačao policijski režim, premda je on i do tada bio nepodnošljiv.

čelnici i okružni načelnik Ibrahim Ljutvi. (*Novo vreme*, 24. VII 1942). A Turner je 9. avgusta u Beogradu održao ponovo konferenciju sa svim okružnim i sreskim načelnicima: „Kada je vladi generala Nedića stavljeno u zadatak da u najkraćem vremenu organizuje srpsku upravu, pristalice ove vlade uspele su da veliki deo ovog zadatka reše na jedan izvanredan način, koji je i kod Nemaca naišao na puno priznanje i izazvao divljenje“ (*Novo vreme*, 9. VIII 1942).

„LEGALIZOVANJE" ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVIĆA PREKO NEDIĆEVIH ORUŽANIH ODREDA

Takozvano „legalizovanje" četničkih odreda Draže Mihailovića preko Nedićevih vojnih formacija krajem 1941. i početkom 1942. godine predstavlja posebno poglavlje u istoriji kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji tokom drugog svetskog rata. S obzirom na to da je ceo ovaj problem do sada samo uzgred obrađivan u radovima naučnih radnika, pokušaćemo da ga malo šire osvetlimo na osnovu kvislinških i nemačkih izvora, jer je on najneposrednije vezan sa temom koju obrađujemo.

Draža Mihailović, čiji se štab nalazio na Ravnoj gori, tokom novembra 1941. najaktivnije je, sa svojim četnicima, učestvovao u borbama protiv partizanskih odreda Šumadije i zapadne Srbije. Međutim, iako je Mihailović nudio zvaničnu saradnju Nemcima, oni to nisu prihvatili, već im je bio cilj da četnike iskoriste u borbama protiv partizana, a kasnije u pogodnom trenutku da i njih likvidiraju.⁴⁹³ Razume se,

^{49a} Draža Mihailović i štab vojnoupravnog komandanta Srbije imali su tokom oktobra i novembra 1941. više sastanaka u smislu ujedinjavanja nemačkih, kvislinških i četničkih snaga u borbi protiv partizanskih odreda Srbije. U vezi s tim sačuvano je više nemačkih dokumenata. Na primer, kapetan Mati, šef Abvera u Srbiji (Joseph Mati do drugog svetskog rata profesor slavistike na univerzitetu u Gracu), piše u svom izveštaju od 30. X 1941. i ovo: „Na dan 28. 10 u 16 časova pojavio se u mom privatnom stanu na Dedinju moj još od ranije lični poznanik srpski kapetan Nenad Mitrović, zajedno sa srpskim generalštabnim pukovnikom Branislavom Pantićem. Pukovnik Pantić je izjavio da je od strane pukovnika Draže Mihailovića ovlašćen da stupi u vezu sa predsednikom vlade generalom Nedićem, kao i sa nadležnim instancama u nemačkom Vermahtu, kako bi se četnički odredi jugoslovenske vojske, koji se nalaze pod komandom Draže Mihailovića, stavili na raspolaganje u cilju suzbijanja komunizma u Srbiji... General Nedić je u to upućen na osnovu ličnih razgovora koje je s njim vodio pukovnik Pantić ujutru 28. 10, on odobrava taj korak i želi da se što pre pristupi njegovom sprovođenju i aktiviranju."

Mati dalje navodi sadržinu razgovora, koje je vodio sa pomenutim Dražinim oficirima, samo dan kasnije: „Razgovor na dan 29. 10 u 15 časova u mom stanu na osnovu telefonskog poziva... Najpre sam skrenuo gospodi pažnju da sadržina onog što ću im reći po nalogu opunomoćenog komandanta generala, mora u potpunosti ostati tajna, a to obavezuje i nemačke oficire, koji prisustvuju razgovoru. Posle toga, obelodanio sam im odgovor opunomoćenog komandanta generala. Mi želimo da pukovnik Draža Mihailović u cilju daljih razgovora dođe u Beograd i garantujemo sigurnost njegovoj ličnosti i životu pri dolasku i odlasku, bez obzira na ishod razgovora." Međutim, Mati dalje navodi da je primetio da predstavnici DM ne žele sastanak u Beogradu,

Nemcima je imponovalo četničko antikomunističko raspoloženje što se vidi i iz izveštaja štaba 342. pešadijske divizije od 1. novembra 1941, u kome je rečeno: „Masa četnika, koja se nalazi u rejonu Valjeva, do sada se držala potpuno lojalno. Oni su prema komunistima, zauzeli jasan odbijajući, tako reći, neprijateljski stav i može se reći uspešno se protiv njih borili. Oni su spremni i voljni da zajedno sa Vermahtom

već na nekom neutralnom terenu; da traže propusnicu za sastanak i garanciju za bezbednost Draže Mihailovića i njegove pratnje: „Na dan 30. 10 u 9 časova, pojavio se kod mene kapetan Mitrović i zamolio me u ime pukovnika Pantića da se izdejstvuje dobijanje jedne pismene potvrde... Naglašavao je poznate činjenice, da Draža Mihailović ima danas daleko najveći ugled u celokupnom srpskom narodu i da je general Nedić u razgovoru od 29. 10. sam izražavao žaljenje što svojevremeno, kada je preuzeo vladu, nije stupio u dodir sa Dražom Mihailovićem" (AVII, NAV, mf. N-T-314, r. 1457, 1110–1112).

Međutim, tog istog dana (dakle, 30. X), pukovnik Gravenhorst, načelnik štaba nemačkog komandanta u Srbiji, uputio je pismo Draži Mihailoviću, u kome insistira da se pregovori vode u Beogradu i da u njima učestvuje lično D. Mihailović. (AVII, NAV, N.T., mf. N-T-314, R. 1457, 1240). U odgovoru nemačkom komandantu Srbije od 3. XII, D. Mihailović piše: „Primio sam vaše pismo uz (usmeni) izveštaj mog pregovarača. Kako iz toga proizilazi da se bez mog ličnog prisustva isključuju svi dani pregovori, odgovaram ovim da sam spreman da u interesu dobrobiti mog naroda prihvatim vaš poziv i da ću lično doći u Beograd. S obzirom na faktičku situaciju u zemlji, koju već nekoliko dana karakterišu borbe većih razmera koje moje jedinice vode protiv komunističkih elemenata, a koje se, po svoj prilici, pretvaraju u opšti sukob, u ovom trenutku je neizostavno potrebno da ja ostanem na ovom mestu dok se situacija bolje ne razjasni" (AVII, NAV-N-T-mf. N-T-314, R. 1457, 1338).

Posle više kontakata, konačno je 11. novembra 1941. došlo do sastanka u selu Divcima, nedaleko od Valjeva. Predstavnici vojnopravnog komandanta Srbije bili su: potpukovnik Kogard, dr Georg Kissel, kapetan Mati, SS-obersturmfürer Vinste i štandortenführer Mater. Delegaciju četničkog pokreta sačinjavali su: pukovnik Draža Mihailović, major Aleksandar Mišić, pukovnik Pantić i kapetan Mitrović. Sačuvan je zapisnik sa tog sastanka, iz koga se vide stavovi i jedne i druge strane. Potpukovnik Kogard je pročitao izjavu vojnopravnog komandanta Srbije, u kojoj je rečeno pored ostalog: „Gospodine pukovniče, pre 2 nedelje poručili ste nam preko vaših poverenika u Beogradu da je vaša namera da nećete više dozvoliti da se srpska krv beskorisno proliva i srpska imovina i dalje uništava. Istovremeno ste ponudili da se zajedno sa nemačkim Vermahtom i organima Nedićeve vlade, borite protiv komunizma. Ponuda je od strane Glavne komande ipak odbijena, jer: 1) nemački Vermaht će sam u najkraćem vremenu okončati sa komunizmom i 2) glavni komandant ne može imati poverenja prema Vama kao savezniku. Nedićeva vlada, polazeći od pravilnog sagledavanja stanja u Srbiji, od početka se stavila u borbu protiv komunizma. General Nedić je težio da za ovu borbu pridobije sve raspoložive borce u srpskom području, ali mu to, uprkos mnogim nastojanjima, kod Vas, gospodine pukovniče, nije pošlo za rukom. Vi ste se stavili na stranu onih koji žele da Nemce proteraju iz zemlje i koji su već krajem septembra sklopili sa komunistima čvrst borbeni savez. Borbu ste vodili sa onim oficirima, podoficirima i vojnicima koji su se svojevremeno krili u šumama i zaseocima i koji nisu na odgovarajući način odvedeni u ropstvo od strane nemačkog Vermahta... U odnosu na Vašu nameru da poštedite srpsku krv i imovinu, ovlašćen sam da vam označim jedini put, a to je: Obustavljanje borbe i bezuslovna predaja. U to spada: predaja svog oružja, kao i celokupne municije i opreme. Oslobođenje nemačkih zarobljenika, koji su uhvaćeni od strane vaših grupa, ili se nalaze u vašem području... Uko-

razbiju komuniste, kao i da u zemlji ponovo uspostave mir i red i zato traže nemačku pomoć."⁵⁰

Samo dve nedelje kasnije, komandant Jugoistoka pisao je u izveštaju o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, pored ostalog, da je Draža Mihailović ponudio saradnju u zajedničkoj borbi protiv komunista.⁵¹ A Vishaupt u svom citiranom pregledu ističe: „Draža Mihailović, najuticajniji vođa nacionalnog srpskog ustaničkog pokreta, podneo je sredinom novembra preko svojih posrednika opunomoćenom komandujućem generalu u Srbiji ponudu za zajedničku borbu protiv komunista. Uz to je zahtevao oružje za svoje četnike. Ova ponuda je odbijena i zahtevana je bezuslovna kapitulacija.”⁵²

Međutim, niti je Draža sa svojim štabom prihvatao kapitulaciju, niti su ga Nemci uznemiravali tokom celog novembra. Dakle, u periodu novembarske ofanzive okupatorsko-kvislinških snaga na „Užičku republiku” za sve to vreme, nezavisno od kontakata koje je on imao sa Nemcima, Dražini četnici su napadali na partizanske snage. Ravnogorski štab je, ipak, morao zapaziti da su u prvi mah nemačke divizije, birajući pravce za svoje nastupanje, zaobišle Ravnu goru. Ali je imao pozudane informacije iz sedišta Nedićeve kvislinške vlade da će posle

liko Vi, gospodine pukovniče, ne prihvatite uslove koje sam naveo, borba protiv vaših četnika nastaviće se u istoj formi kao što je protiv komunističkih bandi već počela.”

Nakon toga je govorio D. Mihailović: „Nisam predstavnik ni Londona ni bilo koje druge zemlje. Ne interesuju me zato ni Vaše dosadašnje ni vaše buduće namere. Ali u Srbiji su u toku mere na osnovu kojih se neće proliвати krv onih koji su krivi. Komunisti će i dalje izazivati prepade da bi ubijali nevine. Nedić se nije mogao probiti, jer se nije moglo delovati na otvoreni način. Srpski narod voli slobodu, bez obzira na to što je slobodu izgubio, on se nada da će je ponovo steći. Nedićeva vlada je potpuno otvoreno istupila i stavila se na stranu okupatora, i to je bila njena greška.” Zatim Mihailović izjavljuje da se ni ubuduće neće boriti protiv Nemaca, već jedino protiv komunista, pa navodi: „Zahtevam da mi se omogući da nastavim borbu protiv komunizma, koja je počela 31. oktobra. Mi znamo kako se vodi borba u šumi, naročito protiv elemenata koji žele da se sakriju... Molim da mi se još noćas u interesu srpskog naroda, kao i u nemačkom interesu, ako je moguće, isporuči municija... Samo po sebi je razumljivo da sve ovo, sa obe strane, treba da se zadrži u najvećoj tajnosti. Molio bih, ako je moguće, da mi se još noćas da odgovor u vezi sa pomoći municijom. Sve moje snage su okupljene za borbu protiv komunizma.” Međutim, Nemci nisu hteli ni da čuju za predloge Draže Mihailovića, pa je potpukovnik Kogard dodao: „Od glavnokomandujućeg u Srbiji ja nemam nikakav drugi nalog sem da pukovnika Mihailovića pitam da li on bezuslovno kapitulira ili ne.” A ovaj je odgovorio: „Ne vidim nikakvog razloga što mi je upućen poziv za ovaj susret, ako je trebalo da mi se ovo saopšti. To mi se moglo poručiti i preko posrednika.” Obećao je da će se dogovoriti sa svojim „potčinjenim i dostaviti Nemcima svoju odluku”. Uglavnom, posle dvadesetak dana, po završenoj tzv. prvoj ofanzivi na Užičku republiku, Nemci su napali i štab DM, pa je ovaj morao da napusti Srbiju i prebaci se preko Sandžaka u Crnu Goru (AVII, NAV-N-T, mf. 314. R. 1457, 1314–1321).

⁵⁰ AVII, NAV-N-T-315, r. 2130, s. 626-32.

⁵¹ AVII, NAV-N-T-312, 452/8036715.

⁵² AVII, Vishaupt, 65.

likvidiranja slobodne partizanske teritorije, Nemci napasti i četnički štab. Stoga je Draža Mihailović požurio da iskoristi vreme kada ga okupator ne dira i da spasava što se spasti može. Naime, „vraćanje četničkih odreda na njihove terene” i njihovo „povlačenje kroz nemačke linije”. Sve je ovo imalo sasvim određeni smisao i cilj. Mihailović je napravio plan da veći deo svojih četnika uključi u Nedićeve oružane odrede, da ih „legalizuje” kod Nemaca, da na taj način očuva svoje ljudstvo i da ga i dalje koristi u borbi protiv partizanskih odreda Srbije.⁵³

U vezi s tim, Draža Mihailović je na Ravnoj gori, 30. novembra 1941, održao sastanak četničkih komandanata sa teritorije obližnjih okruga (Nemci su već tada bili zauzeli Čačak i Užice, a glavnina partizanskih snaga povukla se prema Sandžaku). Zapisnik sa toga sastanka nismo mogli naći, ali o njemu govore izjave, odnosno izveštaji, doduše, kasnijeg datuma, pojedinih četničkih komandanata, najbližih saradnika Draže Mihailovića.⁵⁴

Međutim, tokom novembra (dakle, pre ovog sastanka), pojedini četnički odredi već su se bili „legalizovali”. To se vidi i iz izjave Milana Nedića od 3. februara 1946. godine pred istražnim organima u Beogradu, u kojoj ističe: „Otišao sam odmah kod zapovednika Srbije generala Dankelmana i izneo mu dolazak delegacije Draže Mihailovića i ugovor sa njim napravljen. Rekao sam Dankelmanu da Draža traži legalizaciju svoju i svojih četnika, s tim da se mogu nesmetano kretati bez bojazni o proganjanju i ubijanju od strane Nemaca, da bi mogli povesti borbu protiv komunista. Dankelman je prihvatio odmah traženu legalizaciju i izdao naređenja u tom smislu nemačkim jedinicama.”⁵⁵

I iz mnogih dokumenata saznajemo da je „legalizovanje” sprovedeno pre 30. novembra 1941. O tome, na primer, govori izveštaj štaba valjevskog centra kvislinške Srpske žandarmerije od 17. novembra, u kome se navodi da je Valjevski četnički odred „legalizovan”; da je njegov komandant pešadijski major Vojtek Ljubomir; da u odred, pored četnika, ima i drugog ljudstva – žandarma, policijskih stražara, opštinskih stražara i drugih i da je „odred stupio 15. o.m. čišćenju terena od bandita i uspostavljanjem starih opštinskih uprava, a ovo sve sa policijskim činovnicima”.⁵⁶ U jednom kvislinškom dokumentu od 27. novembra Milan Nedić, lično, skreće pažnju Vojnom odeljenju pri Ministarском savetu o slabom borbenom moralu pojedinih „legalizovanih” četničkih odreda: „Utvrdeno je da su se legalizovani Ljiški četnički odred i Gornjokolubarski četnički odred, koji su po mom naređenju 25. XI upućeni u Belanovicu u sastav Kolubarske grupe odreda, razbegli čim su došli u borbenu zonu 26. XI... Zbog ovakvog postupka ovih odreda,

⁵³ AVII, NAV-N-T-120, 200/306857-59, Izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije, od 28. XI 1941, komandantu Jugoistoka.

⁵⁴ Reč je o četničkim komandantima Milošu Glišiću i Predragu Rakoviću, čije ćemo izjave citirati u narednom delu rukopisa.

⁵⁵ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano

⁵⁶ AVII, reg. br. 13/6-1, k. 80.

nedostojnog tradicije četnika i srpskog naroda, naređujem da se Ljiški četnički odred i Gornjokolubarski četnički odred rasformiraju i ukinu."⁵⁷

Ove primere istakli smo ne zbog njihovog posebnog značaja, već zbog toga da bi se videlo kakvim su se mahinacijama služili Draža i njegovi četnici, odnosno Nedić i njegova vlada, kad je bila u pitanju borba protiv partizanskih odreda.

Draža Mihailović, po svemu sudeći, donoseći odluku o „legalizovanju“ računao je da će s ovim postići dva cilja: prvo, da će najbolje sačuvati svoje odrede ako ih priključi nedićevskim jedinicama, ako ih legalizuje kod Nemaca i angažuje u borbi protiv partizanskih odreda; drugo, računao je da će infiltriranjem svojih pristalica u Nedićeve, Pećančeve i Ljotičeve redove, uspeti da ove razbije i da iz međusobne borbe za prevlast sa svima njima izađe kao pobednik. A Milan Nedić, odnosno njegova vlada imali su takođe svoju računicu. Smatrali su, naime, da će na ovaj način ojačati svoje oružane snage i efikasnije ih suprotstaviti partizanskim odredima Srbije.

Ovi naši zaključci zasnivaju se na izjavama glavnih aktera ovih događaja: Draže Mihailovića, na suđenju juna 1946. u Beogradu, i Milana Nedića, na saslušanju u istražnom zatvoru, takođe u Beogradu, tokom januara i februara 1946. Njihove navode potvrđuju mnogi njihovi najbliži saradnici. Tako je Miloš Glišić (major vojske Kraljevine Jugoslavije, načelnik štaba Požeškog četničkog odreda, kao ratni zločinac osuđen na smrt) izjavio na suđenju u vezi sa citiranim sastankom četničkih komandanata od 30. novembra 1941. sledeće: „Na Ravnoj gori sa Dražom je održano savetovanje komandanata odreda. Na ovom savetovanju Draža je naredio da se stupa u vezu sa Nedićevim odredima, radi popravljavanja situacije. Rekao je da odredi i dalje ostaju pod njegovom komandom i da je ovo samo privremeno rešenje."⁵⁸

Još autentičnije podatke u vezi s ovim problemom daje izvorni dokument; u stvari, izveštaj komandanta Prvog ravnogorskog korpusa, kapetana Predraga Rakovića, za razdoblje od 1. XII 1941–1. IV 1942, koji je upućen u štab Draže Mihailovića. On, naime, piše, pored ostalog, kako je već 1. decembra uhvatio vezu sa nedićevskim Petim dobrovoljačkim odredom pod komandom Marisava Petrovića, koji ga je zamolio da sa svojim odredom pođe u pretres terena Gornje Gorevnice i čišćenje od komunista: „Imao sam koristi od ovoga“, kaže kapetan Raković, „jer četnici, pomešani sa dobrovoljcima, snabdeli su se od njih municijom, koje sam imao vrlo malo, tako da sam pri rastanku mogao i borbu voditi sa njima... Istoga dana po završenom pretresu terena, Marisav me pozvao da pođem s njim u Čačak i uredim odnos svoga odreda prema Nemcima... i prvog decembra uveče otišao sam u Čačak sa Marisavom... Uglavnom to veče sam se sa njima dogovorio da ostanem na terenu, zauzetom od komunista, što mi je, u stvari, i bio zadatak kad sam pošao na svoj teren sa Ravne gore... U početku, još u de-

⁵⁷ AVII, reg. br. 18/6-1, k. 80.

⁵⁸ *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, stenografske beleške, Beograd, 1946, 68 (u daljem tekstu: Izdajnik).*

cembru, video sam jasno ovo: ljotićeveci, naslanjajući se na Nedića, imaju za cilj da najpre sa nama sarađuju dok se unište komunisti, pa tek posle pomoću Nemaca da likvidiraju i našu organizaciju, i naše odrede. Uništenje komunista bilo je potrebno i meni i Nemcima i ljotićevcima, te smo se u ovom poslu složili i postali 'saveznici'.⁵⁹ U daljem tekstu citiranog izveštaja, Raković ističe kako se on tih dana povezoao sa nemačkim komandantom Čačka, Frikeom; da je odlazio u Beograd kod Cvetana Dorđevića, zamenika ministra unutrašnjih poslova; zatim kod Miloša Masalovića, šefa Nedićevog kabineta, „i kod Nedića tri puta“, i kako je početkom 1942. uspeo da legalizuje svoj odred od 150 ljudi.

Na sličan način postupili su i drugi četnički komandanti, pa su odmah posle legalizovanja svojih odreda učestvovali u „čišćenju terena od komunista“. Kako je izgledao odlazak Mihailovićevih odreda sa Ravne gore „na svoje terene“ i kako je rešena njihova legalizacija, reljefno govori i izveštaj Vojislava Pantelića, komandanta Jaderske četničke brigade: „Sa odredom smo krenuli 5. decembra iz sela Beršići, gde smo bili na odmoru do 1. decembra. Sutradan smo povelili odred ka Struganiku. Dotrčao kurir i javi da jedan nemački brzi odred tenkova i pešadije ide prema nama, sa pravca Mionice. Čuh i lupu tenkova. Moj odred bio je na putu, u koloni (jačine oko 350 ljudi). Sa poručnikom Petrom Todorovićem i podnarednikom Mitrom Bratićem izađem pred kolonu tenkovsku ispred odreda. Izjavim da sam se borio protiv komunista, i vraćam odred u Mionicu, bi im sumnjivo. Dok sam se ja obračunavao preko tumača, pola odreda je bilo nestalo. Druga polovina bila je razoružana i sa mnom sprovedena u Mionicu. Tamošnji Pećančev vojvoda Brajović, bio je potpuno u službi našoj. Uveče, nemački major iz Mionice, pozva Brajovića i mene na saslušanje. Ja mu kažem da sam sa odredom vodio borbu protiv komunista kod Rudnika; da su moje jedinice „vladine trupe“ i da to zna major Milan Kalabić, komandant vladinih trupa u tom delu Srbije. Nemački major je stupio u radio-vezu sa majorom Kalabićem. Ovaj potvrdi da me zna lično i da je tačno da sam sa „vladinim trupama“ vodio borbu protiv komunista. Zahvaljujući, dakle, majoru Milanu Kalabiću, oslobodio sam ceo odred od Nemaca, a zatim sam se legalizovao.“⁶⁰

Međutim, u periodu kada su Draža i njegov štab ubrzano radili na legalizaciji svojih odreda, bili su iznenada napadnuti od Nemaca. Trećeg decembra 1941. godine 342. pešadijska divizija dobila je naređenje da uništi odrede DM, a napad je izveden 7. decembra, kada je pet bataljona ove divizije nastupilo koncentrično ka Babinoj Glavi. Samo dan kasnije (8. decembra), *Novo vreme* je objavilo raspis nemačkog komandanta Srbije o učenju glave Draže Mihailovića na 200.000 dinara.⁶¹

⁵⁹ Isto, 68–69.

⁶⁰ Citira: Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv UDB-e*, Beograd, 1974, 168–169.

⁶¹ *Novo vreme*, 9. XII – U proglasu nemačkih okupacionih vlasti pisalo je sledeće: „Vođa odmetnika i buntovnika Draža Mihailović, koji na svojoj savesti nosi krv više hiljada Srba i koji je vlastitoj zemlji naneo beskrajnu bedu i nevolju, posle uništenja njegove bande nalazi se u bekstvu, po svoj

U već citiranom elaboratu Vishaupt piše u vezi s napadom Nemaca na četnički štab Draže Mihailovića, između ostalog, i sledeće: „Mihailović je samo s mukom uspeo da se izvuče iz ruku naših trupa. S nekoliko privrženika pobeo je u istočnu Bosnu. Njegov štab, s majorom Mišićem, kao načelnikom štaba zarobljen je. Mihailovićevi četnici su u ovoj akciji 342. peš. divizije izgubili oko 10 mrtvih i 390 zarobljenih. Naše trupe došle su do bogatog plena, i to: 330 pušaka, 5 mitraljeza, 2.100 pušanih metaka, 1.100 telefona, 1 kratkotalasna prijemna stanica, više motocikala, 37 konja i jedna ratna kasa s 203.000 dinara.”⁶²

Iz svega izloženog vidi se da je posle nemačke novembarske ofanzive protiv partizanskih odreda, Ravnogorski štab doživeo ozbiljan udarac. Njegov komandant, Draža Mihailović, koji je uspeo da se izvuče iz klopke, odstupio je preko istočne Bosne, odnosno preko Sandžaka, za Crnu Goru. Njegovi odredi tek tada počinju sa masovnom legalizacijom, koja je tokom januara bila najintenzivnija i toga meseca je bila i završena. U vezi s ovom legalizacijom, Stanislav Krakov piše u pomenutoj publikaciji: „Nedić je po svaku cenu hteo da spase Mihailovićeve odrede u zapadnoj Srbiji od uništenja prilikom nemačke ofanzive. Već i ranije, on je bio u kontaktu s većinom baš tih četničkih komandanata u zapadnoj Srbiji, jer ih je snabdevao oružjem i municijom u njihovoj borbi protiv komunista, te je tu vrlo brzo i efikasno bio postignut sporazum između Nedićevih i Mihailovićevih oficira. Svi četnički odredi i na ugroženom terenu imali su da se u roku od nekoliko dana pre početka nemačke akcije 'legalizuju', tj. da se stave Nediću na raspoloženje, stvarno ili fiktivno, te da se vode kao njegove jedinice; da budu snabdevene njegovim objavama i da, isto kao i ljudstvo oružanih odreda, odnosno dobrovoljci, primaju sve potrebe u municiji, hrani i novcu od predsedništva srpske vlade.”⁶³

Ceo postupak oko „legalizovanja” četničkih odreda bio je Draži Mihailoviću olakšan time što je žandarmerijski major Milan Kalabić, komandant Jedanaestog oružanog odreda Nedićeve vlade, sa sedištem u Ljigu, bio njegov čovek i po ubeđenju, a i zbog toga što je Kalabićev sin, Nikola Kalabić, komandant „Gorske garde Njegovog veličanstva kralja Petra II”, bio jedan od najbližih Dražinih saradnika. On je svuda i na svakom mestu pomagao četnike DM, čak i onda kada je odlukom Nedićeve vlade postavljen za okružnog načelnika u Požarevcu 15. marta 1942. godine. Međutim, krajem 1942, kao agenta britanske obaveštajne službe, Nemci su Milana Kalabića osudili na smrt i streljali. O njegovom hapšenju i streljanju Draža Mihailović je 23. decembra 1942. obavestio i emigrantsku vladu u Londonu: „Nemci su streljali majora Milana Kalabića. Kalabića je Nedić smatrao za svog najboljeg prijatelja... U

prilici, u pravcu Bosne. Zbog nepredavanja oružja, mobilizacije ilegalne vojske, zbog njegovog zločinačkog udruživanja sa komunistima i zbog podizanja oružanog ustanka protiv nemačkih okupacionih snaga, on je svoj život proigrao. Onaj ko ga uhvati, dobiće premiju u visini od 200.000 dinara.”

⁶² AVII, Vishaupt, 72.

⁶³ S. Krakov, n.d., 280.

stvari, Milan Kalabić je bio naš najodaniji saradnik i učinio je velike usluge našoj stvari."⁶⁴

Nismo mogli utvrditi koliki se broj četnika DM „legalizovao" krajem 1941. i početkom 1942. godine, a koliko ih je ostalo u „ilegalnosti". Ali sigurno je da je bila legalizovana velika većina, pretežno u zapadnoj Srbiji i Sumadiji, a manji broj je bio u ilegalnosti. Izvesno je da su se u početku na čelu legalizovanih četničkih odreda DM nalazili sledeći komandanti: Ljubički odred – kapetan Predrag Raković; Požeški četnički odred – kapetan Miloš Glišić i kapetan Vučko Ignjatović; Užičko-požeški odred – major Manojlo Korać; Crnogorski odred – kapetan Nikola Mladenović; zatim odred kapetana Radovana Stojanovića; odred Vojislava Pantelića u Loznici, Živana Lazovića u beogradskom okrugu; odred kapetana Borivoja Rajkovića u Kosjeriću, Nikole Kalabića i drugi.⁶⁵

Posle legalizovanja najvećeg broja četnika Draže Mihailovića u Srbiji, Nedićevoj vladi „verni" četnici sastojali su se od pripadnika četničkih odreda Koste Pećanca, koji su se legalizovali još u avgustu 1941, i četnika Draže Mihailovića. Napominjemo da su ovi poslednji samo formalno bili pod komandom Milana Nedića, a stvarno je njima i dalje rukovodio štab DM i oni su izvršavali njegova naređenja.

Međutim, interesantno je kako su Nemci gledali na legalizovanje četnika DM. Moramo odmah naglasiti da su za šire osvetljavanje ovog problema nemački izvori oskudni, ali ipak dovoljni da bi čitalac dobio osnovnu predstavu o toku zbivanja. Već sama činjenica da je štab DM 7. decembra 1941. napadnut (Nemci su uspeali da uhvate članove njegovog štaba, majore Aleksandra Mišića i Ivana Fegla), dakle, neposredno posle povlačenja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije, govori da su Nemci bili ogorčeni na Ravnogorski štab zbog njegove kakve-takve saradnje tokom septembra 1941. sa štabovima pojedinih partizanskih odreda; zatim, zbog neuspešnih pregovora u Divcima (tada su Nemci izričito tražili da se Draža Mihailović, sa svojim četnicima, preda, a, s druge strane, plašilo ih je prilaženje četnika Nediću, da se ne bi „srpske nacionalne snage" objedinile, što bi bila latentna opasnost i za okupacione snage). Posebno su Nemci bili zabrinuti što je štab DM dobijao uputstva za rad od Kraljevske izbegličke vlade u Londonu, drugim rečima, od britanske vlade. Vojnoupravni komandant Srbije general artijerije Paul Bader, u izveštaju, koji je uputio komandantu Jugoistoka 8. decembra 1941, o rezultatima akcije oko hvatanja Ravnogorskog štaba istakao je, pored ostalog, i to da naročito treba sprečiti da Mihailovićevi pripadnici budu primljeni u sastav organizacije ili jedinica vernih vladi (uključujući i grupu Koste Pećanca).⁶⁶ Samo dva dana kasnije (10. decembra) novopostavljeni vojnoupravni komandant Srbije pisao je svojim pretpostavljenima: „Mihailovićeva grupa može sad da se smatra razbijenom... Mnoge Mihailovićeve pristalice, izgleda da su pobile u šume i planine. Postoje izveštaji prema kojima sve obezglavljene bande

⁶⁴ Citira Nikola Milovanović, n. d., 172.

⁶⁵ *Izdajnik*, DM: S. Krakov, 280; N. Milovanović, n. d., 168.

^M AVII, NAV, N-T-501-250/1112.

pokušavaju da se prebace u četničke jedinice Koste Pećanca. Znaci ukazuju na to da su neki srpski vladini krugovi, sve do pred kraj, hteli doći u vezu sa Mihailovićem, kako bi se pošteđela srpska krv. Na istoj su liniji i nastojanja srpskog ministra predsednika Nedića, a koja imaju za cilj da spreče oštar postupak protiv Mihailovićevih pristalica, koji su, navodno, na to bili samo prisiljeni. Istraga u tom pogledu je još u toku. Izveštaj sledi."⁶⁷

Međutim, Nemci su kasnije tolerisali prisustvo četnika DM u Nedićevim oružanim odredima iz dva razloga: prvo, jer isu jse četnici bili angažovali svim snagama u borbama protiv partizanskih odreda; urotnili u Nedićeve odrede, razmislili se po selima zapadne Srbije, i hvatali sve one koji su učestvovali ili na koje se sumnja da su učestvovali u NOP-u. Nemcima je to i te kako odgovaralo. Drugo, prema planu izgradnje oružanih kvislinških snaga potčinjenih Milanu Nediću od 1. decembra 1941, koji je odobrio nemački komandant Srbije,⁶⁸ Nedićeve oružane jedinice mogle su imati do 17.000 ljudi, a Nedić nikako nije mogao da popuni taj broj „pouzdanim i proverenim“, i stalno se žalio Upravnom štabu. Dolaskom četnika DM u njegove oružane odrede, Nedić je donekle ublažio ovaj problem, ali ga nikada nije skinuo s 'dnevnog reda, pogotovu što su se kasnije i takozvani legalni četnici pokazali kao nepouzdati i neposlušni pa je morao sa nemačkim okupacionim snagama da se dogovara o njihovom razoružavanju.

⁶⁷ Zb. NOR, 1-1, 636–637. – S ovim u vezi, Vishaupt (n. d.) piše: „Istragom je dokazano da je član vlade, ministar unutrašnjih poslova Aćimović, u razgovoru pokušao da preko pukovnika srpske pomoćne žandarmerije uhvati vezu sa Mihailovićem. Dva srpska žandarmerijska oficira, kojima je ovaj zadatak bio poveren, uhvaćena su od strane nemačkih trupa. Protiv Mušickog i drugih okrivljenih žandarmerijskih i četničkih oficira pokrenut je vojno-sudski postupak.“ Vishauptova tvrdjenja nisu bez osnova, jer u zapisniku sa saslušanja K. Mušickog, od 16. III 1946. u Beogradu, stoji: „Ja sam bio komandant od 9. XII 1941, kada sam bio od strane Nemaca uhapšen i izveden pred ratni sud zbog pokušaja uspostavljanja veze sa DM“ (AVII, reg. br. 1/2, f. 4, k. 169). – Stanislav Krakov, n. d., str. 300–301, daje svoju verziju događaja pa ističe: „Komandant srpskih dobrovoljaca, pukovnik K. Mušicki, nekadašnji adutant kralja Aleksandra, a potom kraljice Marije, koji se nalazio sa svojim jedinicama na terenu u kontaktu sa nemačkim trupama, u poslednjem trenutku je saznao da će sutradan, 7. decembra 1941. izvršiti napad na Ravnu goru. Preko komandanta jednog Mihailovićevog odreda, koji se nalazio u njegovoj blizini, poslao je odmah glasnika na Ravnu goru obaveštavajući Dražu o predstojećoj neposrednoj opasnosti po njega, pozivajući ga da se odmah sa svojim ljudima skloni...“ Nemci su posumnjali na Mušickog, uhapsili ga 1 doveli u Beograd. Intervenirali su Nedić i Ljotić: „U ovome je pomogla i okolnost da je baš ovog dana, 7. decembra 1941. došlo do promene nemačkog opunomoćenog generala u Srbiji, te je taj položaj ovog dana napustio general Berne, a na njega došao general Bader. Novi nemački komandant nije hteo da otpočne svoju tek primljenu dužnost sa ostavkom Nedićeve vlade, koja bi dovela do ko zna kakvih komplikacija u Srbiji, te je prvo naredio da se obustavi sudski postupak, a potom da se uopšte istraga napusti. Međutim, pukovnik Mušicki je celo vreme sedeo u zatvoru Gestapoa i tek je posle više nedelja najzad oslobođen, jer se bilo pomišljalo da se uputi u zarobljeništvo.“

⁶⁸ AVII, NAV, N-T, Mikroteka, 501, 256/1121-72, Turnerov izveštaj komandantu Jugoistoka, od 1. XII 1941.

Već 7. februara 1942. održan je sastanak u Beogradu, kome su prisustvovali opunomoćeni komandujući general u Srbiji, Bader, načelnik Upravnog štaba Turner, šef Komandnog štaba Keviš, zatim, Nedić i Aćimović. Pored mnogih drugih problema o kojima su raspravljali, pomenuto je i pitanje legalnih četnika, pa je u vezi s tim zaključeno: „Na legalne četnike se više ne možemo osloniti. Pa ni na one Pećančeve. On sam se koleba. Možda je već povezan s Mihailovićem. Odredi južno od Zapadne Morave su se udaljili od vlade. Oni su sročili jednu rezoluciju po kojoj više neće da idu za Nedićem. Trebalo bi sačekati proleće.”⁶⁹

A u proleće 1942, kada su znatne nacističke snage bile angažovane u Bosni, u borbama protiv Glavne operativne grupe pri Vrhovnom štabu, odredi legalnih četnika i dobrovoljaca su nekontrolisano rasli. Bilo je samo četnika oko 9.000, a u junu se taj broj povećao na 11.300. Nemci su sa nepoverenjem gledali na ovakav postupak Nedićeve vlade, pa su u aprilu doneli odluku o broju dobrovoljačkih odreda i legalnih četnika, koje je „vlada narodnog spasa” mogla da drži pod svojom komandom. Nosili su se mišlju da ih potpuno razoružaju, ali nisu imali dovoljno sopstvenih snaga da ih zamene, te se razoružavanje sprovodilo postupno, tokom cele, a naročito krajem 1942. godine, kada su četnici Koste Pećanca, praktično, rasformirani, a veći deo pristalica DM se ponovo „ilegalizovali”, a manji deo se uključio u Srpsku državnu stražu.⁷⁰

Da napomenemo da su Nemci već u proleće 1942. bili tolerantniji prema četničkim odredima Draže Mihailovića u celini; obustavljeno je njihovo gonjenje, skinuta učena na glavu D. Mihailovića, koja je bila raspisana još decembra 1941. Pored toga, privremeno je obustavljeno i hapšenje „nepouzdatih” četničkih vođa, jer Nemci za to nisu imali dovoljno snaga.⁷¹

To što su Nemci pregovarali sa četnicima Draže Mihailovića tokom novembra, pa ih napadali u decembru 1941. i opet obustavljali njihovo gonjenje u proleće 1942. i tokom celog rata, bilo je u skladu sa nemačkom politikom koju su vodili u okupiranim zemljama. Ta politika je najplastičnije prikazana u Benclerovom izveštaju Ribentropu 11. marta 1942. godine: „To što nemačka vojna mesta vode pregovore s pojedinim četničkim vođama, nije ništa neobično u srpskom prostoru. To se zbiva svesno, u okviru naše politike, uslovljene slabošću naših vojničkih snaga i dosad ne bez uspeha vođene, da Srbe, a naročito ustanike usmeri jedne protiv drugih (komuniste protiv četnika, četnike među sobom, vladine dobrovoljce protiv komunista i četnika) i da se time po mogućnosti omete obrazovanje jednog jedinstvenog fronta”.⁷²

⁶⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1081-85.

⁷⁰ AVII, mf. V-T-501, R-248, s. 2–4, ratni dnevnik komandujućeg generala i vojnog zapovednika u Srbiji.

⁷¹ AVII, mf. V-T-501, R-248, s-436, 37, Ratni dnevnik komandujućeg generala i vojnog zapovenika u Srbiji.

⁷² AVII, NAV, N-T-120, 200/153555-58.

Tako je i štab četničkog pokreta Draže Mihailovića posle nemačko-kvislinške novembarske ofanzive protiv partizanskih odreda, pretrpeo izvesne gubitke, zatim je uspeo da najveći deo svojih četnika legalizuje kod Nedićeve vlade, a to znači i kod Nemaca, što im je omogućilo da očuvaju svoju živu silu i da sa okupatorsko-kvislinškim snagama nastave još većom žestinom akciju protiv partizanskih odreda, za koje su pretpostavljali da se neće više oporaviti. Videćemo u narednom tekstu da su se u tome prevarili.

ODNOS NEDIĆA PREMA JEZDIMIRU DANGIĆU I NJEGOVOM ČETNIČKOM POKRETU U ISTOČNOJ BOSNI

Jedno od pitanja na relaciji saradnje između Milana Nedića i Nemaca, s jedne, i četničkog pokreta Draže Mihailovića, s druge strane (o čemu će kasnije biti reči opširnije u posebnom poglavlju), jeste pitanje odnosa između Nedića i majora Jezdimira Dangića, komandanta četničkih odreda u istočnoj Bosni. O tome je sačuvano dosta podataka, naročito u nemačkim izvorima. Zato ćemo ga analizirati u kontekstu politike koju je Nedić vodio prema istočnoj Bosni i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, čije su granice dopirale do predgrađa Beograda.

Major Jezdimir Dangić spadao je u red onih četničkih komandanta koji se nisu u potpunosti podvrgavali Ravnogorskom štabu Draže Mihailovića, iako su bili pod njegovim rukovodstvom. Dangić je više voleo da samostalno istupa kao faktor četničke vlasti na vlastitom području. Mada je stajao u vezi sa Dražom Mihailovićem i konsultovao ga u nizu krupnijih pitanja, on je paralelno najuže sarađivao sa Milanom Nedićem, a posebno u pokušaju da se istočna Bosna oduzme od NDH i priključi Nedićevoj Srbiji.⁷³

Dangićeve saradnje sa kvislinškom upravom u Srbiji, datira još od prvih dana formiranja Saveta komesara Milana Aćimovića, sa kojim je bio tada, pa sve do hapšenja od strane Nemaca, 12. aprila 1942, u najboljim odnosima. Sredinom maja Dangić je bio već u kvislinškoj Srpskoj žandarmeriji, a za vreme oružanog ustanka u Srbiji bio je raspoređen kao žandarmerijski oficir na granici prema Drini, a nešto kasnije premešten u Bratunac.⁷⁴ Međutim, već 16. avgusta 1941. Dangić

⁷³ Jezdimir (Save) Dangića, rođen je 4. maja 1897. u Srebrenici, žandarmerijski potporučnik od 3. januara 1928, kada je kao rezervni konjički potporučnik preveden u aktivnu službu. Proveo je nekoliko godina u austro-ugarskim zatvorima za vreme prvog svetskog rata. Neki izvori ukazuju da je u zarobljeništvu ili između dva rata vrbovan za nemačku obaveštajnu službu i da ga je Abver držao na vezi. U aprilu 1941. bio je komandir dvorske žandarmerijske čete i pratio je kralja do Nikšića. Bio je u kvislinškoj Srpskoj žandarmeriji do 16. avgusta 1941; od tada do 12. aprila 1942. komandant je četničkih odreda DM u istočnoj Bosni. Nemci su ga uhapsili u noći između 11. i 12. aprila 1942. i sproveden u nemački zarobljenički logor u Nirnbergu. Iz logora je pobjegao i pridružio se ustanicima u Varšavi 1944. Po oslobođenju Poljske uhapšen je i izručen jugoslovenskim vlastima kao ratni zločinac.

⁷⁴ AVII, Nća, 19-1-8, Izveštaj komande žandarmerije od 8. VIII 1941; *Izdajnik*, 132.

je napustio teritoriju okupirane Srbije i prešao u istočnu Bosnu, gde je na osnovu uputstava koja je dobio od Draže Mihailovića, uspeo da stavi pod svoju komandu i reorganizuje sve pročetničke grupe. Dolaskom Nedića na čelo „vlade narodnog spasa“, krajem avgusta 1941, odnosi između Beograda i Dangićevo četničkog štaba u istočnoj Bosni još više su poboljšani, te je uspostavljena stalna veza koja je redovno funkcionisala.⁷⁵ Dangićevo politika nije se suštinski razlikovala od politike Draže Mihailovića, čijem je pokretu pripadao. Ona se, naime, svodila na sledeće: da je okupacija privremena; da treba obezbediti obnovu Kraljevine Jugoslavije; da ne treba izazivati okupatora oružjem ni drugim akcijama, već čekati povoljniji razvoj događaja; da treba stvarati veze sa kvislinzima u Srbiji, Milanom Nedićem i Milanom Aćimovićem, pa i samim okupatorima, kako bi se lakše suprotstavio partizanskim odredima.⁷⁶

Dangić je, kao i mnogi drugi četnički komandanti, izvesno vreme sarađivao sa štabovima partizanskih odreda istočne Bosne (Majevički, Birčanski, Ozrenski, Romanijski, Kalinovački NOP odred i NOP odred „Zvezda“), a kasnije je došlo do potpunog rascepa i otvorenog sukoba između NOP-a i Draže Mihailovića, odnosno njegovog eksponenta u istočnoj Bosni, Jezdimira Dangića. Istovremeno se Dangić sve više približava Nemcima, a sa Nedićevom vladom održavao najuže kontakte. Milan Nedić je pomagao Dangića svim sredstvima. Slao mu je oružje, municiju, obuću, odeću, hranu, čak i pojedine oficire. Dakle, isto onako kao što je činio Draža Mihailović. Već 25. septembra 1941. Nedić je izdao naređenje komandantu Srpske žandarmerije, Stevanu Radovanoviću, da poboljša veze sa Dangićevo štabom i da ga pomaže u svakom pogledu.⁷⁷

Kvislinški izvori kazuju da je saradnja na relaciji Nedićeva vlada – Dangićevo četničko štab u istočnoj Bosni postojala tokom cele 1941. i prvih meseci 1942. godine. U vezi s tim moglo bi se postaviti nekoliko pitanja: prvo, zašto jedan četnički komandant održava gotovo redovnije veze sa Nedićevom vladom nego sa svojim pretpostavljenim četničkim štabom; drugo, da li je Dangić sarađivao sa Nedićevom /vladom po uputstvima Draže Mihailovića; i treće, koja su to pitanja tako zbližila, na primer, Milana Nedića i Milana Aćimovića sa Jezdimirom Dangićem. Na sva tri ova pitanja, koja su veoma važna za rasvetljavanje fenomena ove saradnje, nije teško dati odgovor, jer postoji dosta sačuvanih dokumenata (mi ćemo ih navesti u daljem tekstu) koja dovoljno osvetljavaju ovo pitanje. Činjenica je da je Dangić ne samo sa Nedićem već i sa Nemcima, usred Beograda, održavao sastanke na osnovu uputstava

⁷⁵ Milan Nedić je u jednom aktu, koji je uputio komandantu srpske žandarmerije Stevanu Radovanoviću, krajem septembra 1941. godine, insistirao da preko žandarmerijskih stanica koje su stacionirane prema Drini, Dangićevo četnici „pruže pomoć u svakom pogledu“ (AVII, Nća, k. 125, reg. br. 1/17-16).

⁷⁶ AVII, NAV, N-T-501, 256, mf. 1132-34, Izveštaj vojnopravnog komandanta u Srbiji, januar 1942.

⁷⁷ AVII, Nća, k. 125, reg. br. 1/17-16.

koja je dobijao od Draže Mihailovića. To se vidi i iz Mihailovićeve izjave na sudskom procesu juna 1946. godine u Beogradu, u kojoj on kaže da mu je Dangić uputio jedno pismo januara 1942, u kojem je tražio odobrenje da ide u Beograd na razgovore sa nemačkim komandantima i sa Nedićem, u vezi sa sklapanjem saveza za borbu protiv partizana u istočnoj Bosni.⁷⁸ U vezi s tim, D. Mihailović je aprila 1942. uputio pismo jednom četničkom komandantu, u kome je rečeno sledeće: „Dangić u Beogradu radi. Pomoć u svemu sprema i stiže uskoro.”⁷⁹

Nedić i Dangić našli su se na istom koloseku po mnogim pitanjima. Pre svega, i jedan i drugi su sarađivali sa Nemcima; želeli su da ujedine snage za borbu protiv partizanskih odreda kako bi ih uništili uz pomoć Nemaca. Zajedničko im je bilo i to što su želeli da eliminišu organe NDH iz istočne Bosne i da ove krajeve pripoje Srbiji. To je bilo, uostalom, u skladu sa politikom koju je Nedić vodio od samog početka, a to je proširenje granica Srbije na račun Srema, Bosne, Sandžaka, Crne Gore i drugih teritorija okupirane Jugoslavije.

Međutim, Dangićeve četnici su sve više trpeli poraze u borbama protiv već pomenutih partizanskih odreda u istočnoj Bosni. Isto tako, hteli ili ne hteli, nametnuta im je borba protiv ustaša, koji su vršili zločine nad pripadnicima srpske nacionalnosti. Stoga su Dangić i njegovi komandanti jedini izlaz iz situacije u kojoj su se našli, videli u saradnji sa Nemcima i Italijanima. Na drugoj strani, Nemačka komanda u Srbiji budno je pratila zbivanja u istočnoj Bosni, i krajem 1941. godine došla je do zaključka da se ustanički pokret naglo širi i jača. Pripremajući operaciju za slamanje ustanika u istočnoj Bosni (poznatu kao druga neprijateljska ofanziva) i koristeći se iskustvima iz prethodne operacije u Srbiji (tzv. prve neprijateljske ofanzive), u kojoj su četnici Draže Mihailovića sarađivali sa Nemcima, Nemačka komanda je nastojala da posredstvom Abvera, stupi u kontakt sa četnicima u istočnoj Bosni, tj. sa njihovim komandantom Jezdimirom Dangićem. Kao povod za to poslужio im je jedan izveštaj Obaveštajnog centra u Beogradu od 14. novembra 1941, u kome je rečeno između ostalog: „Draži Mihailoviću su bliski odredi majora Dangića na pl. Romaniji, jugoistočno od Sarajeva; dakle, na području Bosne. Dangić je od početka prema komunistima zauzeo odlučniji stav nego sam Draža Mihailović. Njegov cilj u odnosu na Nemačke vojne vlasti u Srbiji bio je očigledno da zajedno sa njima nastupi protiv partizana. Između ostalog, sa svojim jedinicama je ukačio počast nemačkim oficirima.”⁸⁰

Prvi kontakt Nemaca sa Dangićevim četnicima bio je početkom decembra u višegradskom srezu. Tada su četnici razoružali jednu grupu partizana i predali je Nemcima.⁸¹ Međutim, pošto je postojala obostrana

⁷⁸ Obaveštajno odeljenje SDK, 1. I 1942, izveštava Milana Aćimovića da se saradnja sa Dangićevim četnicima u borbi protiv partizanskih odreda redovno održava (AVII, reg. br. 2/2-1, k. 92).

⁷⁹ *Izdajnik*, 132–133.

⁸⁰ AVII, NAV, N-T-77, r. 1034, s. 6506108-15.

⁸¹ Zb. NOR, II-2, dok. 93A; AVII, četnička arhiva (u daljem tekstu: CA), reg. br. V-H-V-1856/1.

želja za saradnjom, u narednom periodu u kontaktima između Nemaca i Dangića posrednici su bili Milan Nedić i Milan Aćimović, a kasnije su te veze bile direktne, bez posrednika. Sa dr Jozefom Matlom, šefom centra Abvera u Beogradu, vezu je održavao član Dangićevog štaba kapetan Risto Ćuković.⁸² Na sastancima od 20. i 30. decembra, bilo je govora o tome da Dangićeve četnici zaključe sporazum sa Nemcima, jer oni ne žele da se bore protiv nemačkih jedinica. Od tada, oni redovno šalju Nemcima informacije o grupisanju, komandovanju i jačini partizanskih snaga u istočnoj Bosni, što je nacistima i te kako pomoglo u operacijama protiv partizana, koje su vodili od 15. januara do 2. februara 1942. Veze Dangićevog štaba sa Nedićevom vladom u decembru su bile pojačane, i Dangić je preko majora Momčila Matića, komandanta Nedićevih odreda u Užicu, više puta pozivan u Beograd.⁸³

U toku decembra 1941. i januara 1942. štab vojnopravnog komandanta u Srbiji počeo je sve ozbiljnije da razmatra mogućnost eventualnog sklapanja sporazuma sa Dangićevim štabom, kako bi se uz pomoć njegovih četnika obračunao sa partizanskim snagama u istočnoj Bosni i uspostavio mir u ovom delu Balkana. Zato nacisti intenzivno nastoje da upoznaju istočno-bosanske četnike: njihovo brojno stanje; naoružanje, borbenu vrednost, povezanost sa štabom Draže Mihailovića, zatim, sa Nedićevom vladom; njihov odnos sa Italijanima, sa NDH i druga svojstva.

U vezi s tim, Paul Bader je 19. januara 1942. održao sastanak sa Milanom Nedićem, kako bi od njega dobio neke bliže podatke o Dangiću i njegovim četnicima, jer je znao da između Dangićevog štaba i Nedićeve vlade postoje kontakti i bliska saradnja na planu borbe protiv partizanskih odreda. Na pitanje opunomoćenog komandujućeg generala upućeno Nediću, kakav je njegov stav prema Dangiću, Nedić je izjavio da u njega ima najveće poverenje: „Dangić je iz Bosne i bori se samo da bi zaštitio svoj rodni kraj od ustaških i hrvatskih nečoveštava. On nije ni bandit ni buntovnik. On je izjavio da neće da se bori protiv nemačkih oružanih snaga. On bi se bezuslovno potčinio Nemcima i borio se na njihovoj strani protiv ustanka, ako bi imao jemstvo da će njegovi zemljaci u Bosni biti zaštićeni od hrvatskih posezanja. Između Dangića i Mihailovića nije nikad postojala veza, jer njih dvojica u svom delanju polaze od sasvim različitih shvatanja." Dangićeva je ideologija, kako je Nedić to nazvao, „Velika Srbija". „On (Dangić) je ubeđen da se to može postići samo u vezi i pod zaštitom Nemačke. Jugoslaviju, naprotiv, smatra za promašenu konstrukciju, koja ne bi smela da se ponovi."⁸⁴

⁸² AVII, NAV, N-T-501, r. 250, s. 639.

⁸³ Antun Miletić, *O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima*, Vojnoistorijski glasnik (u daljem tekstu: VIG), br. 2, maj–avgust 1972, str. 138. O ovom pitanju ima podataka i kod dr Zdravka Antonića: *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd, 1973, str. 258–282.

⁸⁴ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1136-140, Zapisnik sa sastanka između Nedića i Badera od 19. I 1942, kome su prisustvovali i Nedićev savetnik Miloš Banković i šef komandnog štaba vojnopravnog komandanta Srbije Erih Keviš.

Dalje u zapisniku sa sastanka između Nedića i Badera stoji da je Nedić izjavio da je Draža Mihailović, za razliku od Dangića, za staru Jugoslaviju i da je pod uticajem Moskve i Londona. Za Dangića je istakao da nema trajno na raspolaganju snažnu trupu već mu prilaze ljudi iz okolice u kojoj se on upravo pojavi i time mu pridaju važnost. „Njegov (Dangićev) je uticaj u Bosni veoma važan“, podvukao je dalje Nedić. „Stoga bi on u svako doba mogao da okupi oko sebe onoliko ljudi koliko mu je potrebno. Ako bi mu nemačka vojska naložila da se lati borbe protiv komunista na bilo kom mestu i u staroj Srbiji, on bi to bezuslovno učinio, sam ili zajedno sa nemačkim trupama. On bi u svako doba mogao da sakupi snage potrebne za to. On, Nedić, je uveren da će Dangić ostati veran sadašnjoj srpskoj vladi i da će se za nju založiti.“⁸⁵

Iz citiranog zapisnika saznajemo, takođe, da su 7. januara 1942. bila u Beogradu tri Dangićeva oficira na razgovoru sa Nedićem i njegovim savetnicima, radi „sondiranja“ terena za postizanje sporazuma sa nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji. Od nemačkih predstavnika Rastanku je prisustvovao kapetan Mati i dva generalštabna oficira iz Zagreba: „Nedić je dalje naveo da oko Dangića stalno obleću, naravno, i Italijani, kao i Mihailović, jer tačno procenjuju njegov uticaj i njegovu borbenu snagu. Postoji, stoga, opasnost da Dangić, na kraju krajeva, skrene ako ne naiđe ni na najmanje razumevanje kod Nemaca za svoj cilj, naime, samozaštitu bosanskih Srba od ustaških zverstava. On, Nedić, je uveren da bi se Dangić smesta stavio na raspolaganje kada bi ga o tom obavestili i zajamčili bezbedan prolaz. Po njegovom ličnom shvatanju, bilo bi od velike vrednosti kada bi se Dangić konačno pridobio i kada bi se njemu poverila zaštita bosanskih Srba, a i industrijskih postrojenja i železnica u bosanskom prostoru. On bi taj zadatak najbolje izvršio.“⁸⁶

Iz ovog zapisnika se dalje vidi i to da je došlo do polemičkih tonova između Badera i Nedića oko delova istočne Bosne (prostor između Drine i Bosne „proširenje tog prostora u jugozapadnom pravcu bilo bi, naravno, poželjno“, kako je izjavio Nedić) za koje su se i Nedić i Dangić zalagali da budu pripojeni Velikoj Srbiji. U pogledu ovog pitanja vojnoupravni komandant je bio veoma kategoričan, rekavši da je to prostor koji pripada Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i da on o tome ne može da daje ni izjave ni obećanja“.⁸⁷

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto. — U zaključnom delu citiranog zapisnika, koji je vodio Erih Ke-
viš, rečeno je i ovo: „Nedić je odgovorio da se, prema Dangiću, zasad radi
samo o zaštiti Srba, a ne o pitanju Hrvatske ili Srbije. No, pošto u Hrvatskoj
stoje nemačke trupe, bilo bi verovatno već dovoljno ako bi u pravoj Bosni,
u većim mestima, ostale nemačke posade. One bi bile dovoljne da zaštite
život i svojinu Srba protiv ustaških pretenzija. Nedić je zamolio da se ta
ideja proverí. On je još jednom preuzeo izvesno jemstvo za Dangićevu iskrenost
i vernost a za sebe lično je utvrdio da će i on nepokolebljivo stajati
uz Nemačku. Nedićeva izlaganja bila su duboko ozbiljna i, kako izgleda,
intimno iskrena“.

Šire smo analizirali ceo ovaj dokument i citirali pojedine njegove delove da bi se moglo videti kako Nedić gleda na Dangića i njegov četnički pokret u istočnoj Bosni; zatim odnos Nemaca prema celom ovom pitanju i, razume se, to da je komandant Srbije zakazao specijalan sastanak sa predsednikom kvislinške srpske vlade da bi čuo mišljenje iz „prve ruke“ o Dangiću, a to znači da je Nedićevo mišljenje u ovom slučaju cenjeno.

Međutim, u vezi sa ovim problemom postavlja se jedno drugo pitanje. Naime, Nedić je izjavio da „između Dangića i Mihailovića nije nikad postojala veza“. A nepobitno je utvrđeno da se najveći broj veza sa Nedićem pa i sa Nemcima uspostavljao i održavao na osnovu uputstva Draže Mihailovića. Teško je poverovati da Nedić to nije znao. Isto tako, sa sigurnošću se može tvrditi da je nacistima bilo potpuno jasno da je Dangić eksponent politike Draže Mihailovića i da su hteli da ga iskoriste ne samo protiv partizanskih odreda već i protiv samog Draže, čiji su štab, nezavisno od ovih pregovora, i pokušali da unište. Ali, bez obzira na sve izjave koje je Nedić davao Baderu o Dangiću, nemačkom komandantu Srbije nije smetalo da na kraju zaključi: „Nedić je još jednom preuzeo izvesno jemstvo za Dangićevu iskrenost i vernost, a za sebe lično je tvrdio da će i on nepokolebljivo stajati uz Nemačku. Nedićeva izlaganja bila su duboko ozbiljna i, kako izgleda, intimno iskrena.“⁸⁸

Sastanak Bader–Nedić od 19. januara 1942. dao je podsticaja odgovornim nemačkim policijskim službama u Srbiji da ubrzaju pripreme oko sklapanja sporazuma sa Jezdimirom Dangićem. Na ovom planu naročito su bili angažovani dr Jozef Mati, šef Abvera za Srbiju, i Erih Keviš, šef komandnog štaba vojnoupravnog komandanta. Keviš je u svom izveštaju od 23. januara 1942. obavestio vojnoupravnog komandanta da je toga dana posetio Milana Nedića i s njim razgovarao o mnogim pitanjima, pa i o Dangiću. Naglasio je da je impresioniran koliko Nedić dobro poznaje prilike u istočnoj Bosni, pa i ovog četničkog komandanta, i dodao: „Na moje pitanje u koliko će se meri Dangić angažovati u ofanzivi protiv partizanskih odreda, on je odgovorio da će ovaj izvršiti svako njegovo naređenje. A on će mu samo ono narediti što opunomoćeni komandujući general bude njemu naložio.“⁸⁹

Preko kapetana Matla i kapetana Cukovića, Keviš je ugovorio za 30. januar sastanak sa Dangićem u selu Čulinama, u blizini Bajine Bašte. Na tom četvoročasovnom sastanku utvrđeno je sledeće: Jezdimir Dangić, sa svojim četnicima, bezuslovno se stavlja pod nemačku komandu radi potpunog uništenja partizana i uspostavljanja mira u istočnoj Bosni i priznanja suvereniteta NDH, s tim da se Srbi uvrste u civilnu upravu i da se istočna Bosna stavi pod nemačku vojnu upravu. „Na kraju dogovora on, Dangić, kao bezuslovni Nedićev pristaša mora da zna da li je Nedić saglasan s takvim uređenjem i da li daje tome

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1133-35.

svoju moralnu podršku.⁹⁰ U vezi s ovim istog dana, dakle, 30. januara, Bencler je pisao u izveštaju Ministarstvu spoljnih poslova Rajha: „Politički značaj poseduje i major Dangić, vod srpskih četnika u Bosni. Dangić je dosad brižljivo izbegavao da se bori protiv nemačkih trupa. U očima Srba on je samo zaštitnik srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Bosni protiv progona od strane ustaša.“⁹¹

Posle razgovora koje je imao sa Dangićem u blizini Bajine Bašte, pukovnik Keviš je bio više nego zadovoljan, pa je ovom predložio da odmah pođe s njim u Beograd, a on mu garantuje bezbednost za vreme puta, razgovora i povratka u Bajinu Baštu. U vezi s ovim Paul Bader je pisao komandantu Jugoistoka pored ostalog i ovo: „Kasno po podne 31. januara stigli su njih dvojica (Dangić, u pratnji svog vojvode Đokanovića, jednog od svojih najhrabrijih ljudi) u Beograd. Smešteni su bili u stanu pukovnika Keviša. U 21 čas se pojavio tu Nedić radi razgovora. Rezultat mu je bio principijelna saglasnost u pogledu jiamera da se u istočnoj Bosni, a time i u Srbiji zavede mir, da se okončaju masovna ubijanja, i jasno saznanje da to može da se postigne samo u saradnji nemačkih oružanih snaga sa Dangićem. Dangić je izjavio, pri tom, da će se on sa svojim ljudstvom, čak i u slučaju opšteg

⁹⁰ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97, Izveštaj opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, od 7. II 1942, komandantu Jugoistoka. — U uvodnom delu citiranog dokumenta, Bader je istakao motive, koji su ga podstakli na eventualnu saradnju sa Dangićem: „Na proleće se mora računati s opštim ustankom na Balkanu, uz jaku englesku podršku. 3Vs divizije 15 tenkova (tako u originalu), koje se nalaze u srpskom i hrvatskom prostoru, neće biti u stanju da uguše pobunu. Hrvatske oružane snage, zbog svoje niske vrednosti, uopšte ne dolaze u obzir za tu borbu. No, pošto ne sme da se računa sa tim da će potrebne divizije biti stavljene na raspolaganje, mora se učiniti pokušaj da se ustanak na drugi način oslabi ili da ga se bar razbije i time učini neefikasnim. Pri tom je uvek od odlučujućeg značaja pitanje, kako istočna Bosna može da se privede miru. Tu se radi samo o vojnom, a ne o političkom pitanju. Hrvatska država je dati činilac, koji se ne može isključiti, iako je ona izvor nemira i, gledano samo s vojničkog stanovišta, predstavlja najveću opasnost po vojnu situaciju na Balkanu.

U Bosanskom prostoru je major Dangić vodeći čovek. On je preko obaveštajnih agenata u više mahova poručivao da ne želi da se bori protiv Nemaca. On je to, kako je već pomenuto, dokazao na delu. On je s trojicom nemačkih vojnika, koji su pali u šake njegovim ljudima, dobro postupio i vratio ih nazad zdrave i čitave s njihovim oružjem i jednog motociklistu s njegovim motociklom. On ne smatra da se nalazi u pobuni protiv nemačkog suvereniteta. On želi, kako je naveo, samo da uništi komuniste u istočnoj Bosni a, pre svega, da zaštiti život i sopstvenost svojih zemljaka i da učini kraj pokolju žena i dece od strane Hrvata. Da je taj postupak ponovo otpočeo, po odlasku nemačkih trupa, od strane Hrvata, potvrdile su i same trupe. Iz skicirane situacije proizišlo je pitanje ne bi li, uz pomoć Dangića i njegovih ljudi bilo moguće da se u istočnoj Bosni zavede mir i da se suverena prava Hrvatske Države u velikome ne povrede i da se date granice ne diraju. Pošto se ne sme računati s pojačanjem sopstvenih trupa, trebalo je primiti odgovornost za taj pokušaj, utoliko pre što time situacija nije mogla biti pogoršana. Dangićeve ljudi su tu danas, i biće tu i kasnije. No moglo se dobiti u vremenu i moglo se, pre svega, saznati koliki je njihov broj i kolika je njihova vrednost. Prestiž Hrvatske Države ne bi pretrpeo nikakvu štetu.“

⁹¹ AVII, NAV, N-T-120, 200/153505-07, Benclerov izveštaj od 30. I 1942.

ustanka na Balkanu i engleskog iskrčavanja, nepokolebljivo i verno boriti na nemačkoj strani. On je pri tom izložio svoje ubeđenje da samo nemačka pobjeda može pomoći Srbiji da na Balkanu zauzme ono mesto koje joj pripada; dok bi pobjeda boljševizma značila uništenje svakog pa, dakle, i srpskog naroda. Poznato je da Nedić zastupa isto shvatanje."⁹²

Rezultate razgovora od 31. januara sa Dangićem, Keviš je sutradan saopštio opunomoćenom komandantu u Srbiji, i zatim je ovaj organizovao novi sastanak, na kome su bili: Paul Bader, dr Georgi Kisel (dr Turner je bio tada na bolovanju), Feliks Bencler, Erih Keviš i razume se, Jezdimir Dangić. Na ovom sastanku Dangić je ponovio svoje uslove pod kojima bi sarađivao sa Nemcima, istakavši da opštine Bje-ljinu, Vlasenicu, Zvornik, Rogaticu, Sokolac, Srebrenicu, Kladanj i Višegrad ne poseduju jedinice NDH, izuzev granicu prema Srbiji.⁹³ Istog dana, dakle, 1. februara, došlo je do novog, ali proširenog sastanka kome su prisustvovali: Bader, Keviš, Nedić, Aćimović, Dangić, vojvoda Đukanović i zonderfirer Matern. Dangić je na ovom sastanku precizirao uslove pod kojima bi mogao da uspostavi red i mir u istočnoj Bosni, a oni se svode na sledeće: uklanjanje ustaških garnizona, postavljanje srpskih činovnika i njihovo potčinjavanje namačkim ustanovama; zabrana ulaska ustaša u navedene opštine i snabdevanje ljudstva postavljenog za obezbeđenje industrijskih postrojenja i železničkih pruga.⁹⁴

Na osnovu Dangićevih predloga bio je skiciran kompromisni sporazum između njega (Dangića), s jedne, i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji s druge strane.⁹⁵ Međutim, Feliks Bencler je stavio primedbu na dotadašnji tok pregovora, jer o njima, kako je on istakao, nije bila obavestena nemačka komanda u Zagrebu i predstavnici NDH. Zato je predložio da se razgovori prekinu. Stoga je general Bader konačnu odluku privremeno odložio do razgovora sa nemačkim generalom u Zagre-

⁹² AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97, Izveštaj komandanta Srbije komandantu Jugoistoka od 7. II 1942. — Sa ovog sastanka zapisnik je vodio kapetan Mati i on ga je 1. II 1942. uputio Kevišu. U predmetnom naslovu stoji: „Dangićeva stvar; Uređenje pitanja istočne Bosne“, a potom je konstatovano ko je sve prisustvovao sastanku: „Razgovor u stanu generalstabnog pukovnika Keviša 31. I 42, 21. čas — 1,30 časova. Prisutni pukovnik Keviš, ministar-predsednik Nedić, major Dangić, vojvoda Đukanović i kapetan Mati. U susednoj sobi kapetan Bogdan Dakić i zonderfirer Matern. Ovi poslednji nisu učestvovali u razgovoru. Pukovnik Keviš, posle pozdrava, naglašava ministru-predsedniku Nediću da razgovor, s obzirom na date okolnosti, mora imati neoficijelni karakter i da je stoga zamolio ministra-predsednika da dođe u njegov stan. Pukovnik Keviš iznosi Nediću postojeće mogućnosti za rešenje bosanskog pitanja i ponavlja u bitnim crtama ono što je rekao majoru Dangiću prilikom razgovora u Čulinama 30. I, i dalje shvatanje majora Dangića“ (AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1104–111).

⁹³ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-87, Baderov izveštaj, od 7. II 1942, komandantu Jugoistoka; Zb. NOR, II-4, dok. 13; AVII, Ča, reg. br. 24/6, K. 231.

⁹⁴ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1098, bitne tačke pregovora od 2. II 1942.

⁹⁵ Tekst nacrtu sporazuma vidi: A. Miletić, n. č., 140–141; AVII, NAV, N-T-501, rol. 256, s. 1123.

bu, Edmundom fon Glajze Horstenauom, i nemačkim poslanikom u Zagrebu, Zigfridom Kašeom. Oni su stigli u Beograd 2. februara, kada su nastavljeni prošireni razgovori u prisustvu predstavnika NDH, Vjekoslava Vranića i pukovnika Fedora Dragojlova.⁹⁶

Međutim, predstavnici NDH nisu hteli ni da čuju za bilo kakvo sporazumevanje sa Dangićem. Isto tako, predstavnici Nemačke komande u Zagrebu primili su sa rezervom ceo ovaj plan nemačkog komandanta u Srbiji. Zbog toga su razgovori još jednom prekinuti. Sledeći sastanak Keviš je održao sa Dangićem 3. februara 1942, ali ovog puta mu je saopštio da od sporazuma nema ništa. Samo dan kasnije, kapetan Mati je prebacio Dangića u predeo Zvornika. Za sve vreme ovih pregovora Nedić je bio u stalnim kontaktima sa Dangićem i sa Baderom.⁹⁷

Tako su razgovori između Nemaca i Dangića pretrpeli neuspeh. I ne samo to. Zamenik komandanta Jugoistoka, general inženjerije Valter Kunce zamerio je vojnoupravnom komandantu Srbije, u pismu od 12. februara, što je uopšte dozvolio da se takvi razgovori vode; kao i to da se ubuduće slične stvari bez njegovog odobrenja ne rade. Za Dangića je rekao da je bandit i da mu je jedini cilj kako bi prebrodio zimu u miru i pripojio delove istočne Bosne Srbiji.⁹⁸

Feliks Bencler je nešto kasnije (13. III 1942), obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu o motivima koji su podstakli odgovorne nemačke službe u Beogradu da pregovaraju sa Dangićem: „Cilj je bio sprečiti da Dangić, koji se dosad svesno uzdržavao od bilo kakvog neprijateljskog postupka protiv nemačke oružane sile, a prema obaveštenjima ministra predsednika Nedića izgleda da je takođe spreman da se pokorava naredbama nemačkih vojnih mesta, ne pristupi komunističkim ustanicima ili Mihailovićevim odredima i pokušati da ga se navede na takvo držanje koje bi, uz očuvanje hrvatskih interesa, vodilo računa i o nemačkim interesima, a da ne mora da se žrtvuje nova nemačka vojnička krv.“⁹⁹

Dangićeve kontakti sa nemačkom obaveštajnom službom nisu prekinuti posle neuspešnih pregovora. I komandant istočno-bosanskih četnika 1 dalje je održavao redovne veze sa Nedićevim oružanim odredima i sreskim i okružnim načelnicima u severozapadnim delovima Srbije. Dangić je i lično u toku februara i marta nekoliko puta dolazio u Beograd na razgovore sa Milanom Nedićem. Osamnaestog marta 1942, okružni načelnik u Užicu uputio je pismo lično Nediću, u kome ga obaveštava da mu se Dangić žalio da njegovi četnici neće da se bore protiv partizana, već im prilaze, bacaju oružje, predaju se ili beže. U istom pismu ističe se da Dangić traži pomoć od Nedićeve vlade u oružju, municiji,

⁹⁶ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97; Izveštaj komandanta Srbije, od 7. II 1942, komandantu Jugoistoka.

⁹⁷ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1100-102, Zabeleška o razgovorima od 3. II 1942. između Keviša i Dangića; AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97, Baderov izveštaj, od 7. II 1942. komandantu Jugoistoka.

⁹⁸ AVII, NAV, N-T-501, r. 257, s. 1278.

⁹⁹ AVII, NAV, N-T-120, 200/153555-58.

pa i u ljudstvu. Takođe se naglašava da su učestali „sukobi i između istočno-bosanskim četničkim komandantima, te se traži intervencija srpskog kvislinškog predsednika.¹⁰⁰

Prema informacijama koje su dolazile iz Štaba komandanta SS-trupa i policije u Srbiji, general-pukovnika Augusta Majsnera, Dangić je ponovo bio u Beogradu od 30. marta do 2. aprila 1942. i tom prilikom je vodio tajne razgovore sa Milanom Nedićem. Na osnovu istog izvora vidi se da su u Dangićevoj pratnji bili kapetan Kovačević i poručnik Dobrića Đukić.¹⁰¹

Samo nedelju dana kasnije (10. aprila), tvrde nemački izvori, Jezdimir Dangić je uputio dva kurira Milanu Aćimoviću sa poverljivim dokumentima, kao i to da su Italijani zatražili od Dangića da njihovim komandantima divizija u Mostaru i Pljevljima pošalje zahtev da italijanske trupe uđu u istočnu Bosnu, radi zaštite srpskog stanovništva.¹⁰² Dangić je i prilikom sastanka sa Kevišom 3. februara, a i kasnije u kontaktima sa kapetanom Matlom, stalno isticao kako mu ne preostaje ništa drugo već da pozove u pomoć Italijane, kad već Nemci odbijaju saradnju. Nije isključeno da je sve ovo radio po savetima Milana Nedića, jer je ovaj dobro znao da i Italijani reflektuju na istočnu Bosnu i da se na ovom prostoru sukobljavaju nemački i italijanski interesi.¹⁰³ Uostalom, nisu bili retki slučajevi da je i sam Nedić, u sukobima koje je 5 vremena na vreme imao sa nemačkim okupacionim službama u Srbiji, isticao kako mu Italijani nude pregovore na račun proširenja granica Srbije. Očigledno, hteo je da Nemce ucenjuje na taj način. Najverovatnije je da se sličnim lukavstvom služio i sam Dangić, mada i Italijani nisu mirovali. To se vidi i iz Majsnerovog izveštaja od sredine aprila 1942. koji je uputio Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome ga obaveštava da je Vrhovna komanda italijanske vojske tražila od Dangića da zahteva ulazak italijanskih trupa u istočnu Bosnu; da je po, njegovom mišljenju, u celu ovu stvar umešan i ministar-predsednik srpske vlade Milan Nedić, pa je Majsner zahtevao da se italijanske namere osujete.¹⁰⁴

Nemci su se pribojavali da će italijanska Vrhovna komanda, na molbu majora Dangića, uputiti svoje trupe u istočnu Bosnu, i da ustaške vlasti u Zagrebu, takvom upadu neće praviti nikakve smetnje. Da bi celu stvar preduhitрили, komandant Jugoistoka je 10. aprila izdao nalog da se Jezdimir Dangić uhapsi.¹⁰⁵ Samo dan kasnije, kvislinški list *Novo vreme* doneo je vest da se Dangić nalazi u Srbiji i da će biti uhapšen, ako se pronađe. Nije isključeno da je Nedić na ovaj način pokušao da

¹⁰⁰ AVIIj br i3/iif k. 28.

¹⁰¹ AVII, NAV, N-T-501, r. 247, s. 1115, i r. 465, s. 8053313-38.

¹⁰² AVII, NAV, N-T-501, s. 1117; N-T-120, r. 200, s. 153587-8.

¹⁰³ Majsner je sredinom aprila obavestio svoje resorno ministarstvo da italijanske trupe kontaktiraju sa Jezdimirom Dangićem i da to ide na štetu nemačkih interesa u ovom delu okupirane Jugoslavije (AVII, NAV, N-T-501, s. 1118).

¹⁰⁴ AVII, N-T-120, 200/153587-88.

¹⁰⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153585.

spreči hapšenje, odnosno da obavesti Dangića preko štampe o namera-
ma Nemaca. Nedić je, zbog ovog slučaja, istog dana bio pozvan na razgo-
vor kod Turnera i Benderà i oštro kritikovan.¹⁰⁶

Međutim, Dangića nije bilo teško lišiti slobode, jer je nemačkoj oba-
veštajnoj službi svaki njegov pokret bio poznat, pošto je, s njim odr-
žavao redovne kontakte. U noći između 11. i 12. aprila 1942, Dangić je
bez otpora lišen slobode u Rogatici, i sproveden u Beograd.¹⁰⁷

Posle njegovog hapšenja bilo je dosta polemike u nemačkim oku-
pacionim službama u Srbiji o tome šta uraditi sa Dangićem. Komandant
SS-trupa i policije Majnsner, na primer, predlagao je da se Dangić odmah
strelja, čemu se usprotivio šef Abvera Mati. U vezi s tim komandant
Jugoistoka uputio je za dva dana, dva naređenja vojnoupravnom ko-
mandantu Srbije Baderu. U prvom naređenju od 12. aprila rečeno je
da Nediću treba uskratiti svaki kontakt sa Dangićem, pošto se sumnjalo
da bi mu ovaj mogao pomoći da pobjegne.¹⁰⁸ U naredbi od 14. aprila
izričito je stajalo da se Dangić ne sme streljati, da ga treba saslušati i
iskoristi, a potom sprovesti u zarobljeništvo. Ukoliko bi bio streljan,
primetio je komandant Jugoistoka, „postao bi nacionalni heroj zbog ovo-
ga i zbog toga što se njegove bande nisu bunile protiv Nemaca”.¹⁰⁹

Dok su nemački organi razmišljali šta da urade, Dangić, ljut na
svoje dojučerašnje saradnike (koji su ga koristili dok im je bio potreban),
štrajkovao je glađu u zatvoru. Nedić je za to vreme preko Badera po-
kušao da ga oslobodi iz zatvora, ali nije uspeo. Petnaestog aprila Ben-
cler je obavestio Ribentropa da je od Vrhovne komande Vermahta stiglo
u štab vojnoupravnog komandanta uputstvo po kome treba da se po-
kuša preko Nedića kako bi se Dangić zavrbovao u korist nemačke oba-
veštajne službe i iskoristio u borbi protiv Draže Mihailovića.¹¹⁰ Samo
dan kasnije komandant Jugoistoka obavestio je Vrhovnu komandu Ver-
mahta da Dangić nije hteo da razgovara sa Nedićem i da će se zbog
svega toga s njim prekinuti svi kontakti.¹¹¹ Iz izveštaja komandanta
Jugoistoka od 22. aprila 1942. vidi se da je komandant četničkih odreda
istočne Bosne poslat u oficirski logor u Nirnberg, u Nemačkoj i tako
je „slučaj Dangić” bio skinut s dnevnog reda.¹¹²

Uprkos tome, Nedićeve oružane jedinice i dalje su sarađivale sa
istočnobosanskim četnicima na planu borbe protiv partizanskih odreda.
O tome ima dosta podataka u kvislinškim, ustaškim pa i u nemačkim
izvorima. Na primer, Nedić je 18. maja dobio izveštaj od artiljerijskog

¹⁰⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153584, Benclerov izveštaj od 11. aprila 1942, Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, *Novo vreme*, 11. IV 1942.

¹⁰⁷ AVII, NAV, N-T-312, r. 466, s. 8054505-6.

¹⁰⁸ AVII, NAV, N-T-501, f. 257, s. 1215.

¹⁰⁹ AVII, NAV, N-T-120, 200/153590.

¹¹⁰ AVII, NAV, N-T-120, 200/153591.

¹¹¹ AVII, NAV, N-T-312, 466/8054491.

¹¹² AVII, Minhen — 3, s. 919-22 i NAV-N-T-501, r. 247. s. 1154. — Ben-
cler je u svom izveštaju od 16. IV obavestio svoje ministarstvo da je koman-
dant Jugoistoka odredio 17. april za transportovanje majora Dangića u Ne-
mačku (AVII, NAV-N-T-120, 200/153592).

kapetana II klase Bogdana Dakića, u kome ga ovaj obaveštava o uspešnoj borbi protiv partizana, te traži da se njegove jedinice snabdeju novim količinama oružja i municije.¹¹³ Samo dva dana kasnije, zapovedništvo Vojne krajine šalje izveštaj „doglavniku“ da Nedićevi oružani odredi ne poštuju granicu; često prelaze na „njihovu“ teritoriju i snabdevaju četnike raznom vojnom opremom. „Nedićeve trupe uobče ne poštuju naše granice i na očigled nemačkih organa svakodnevno prebacuju k nama oružje i municiju koju dobivaju od Nemaca za održavanje reda u Srbiji.“¹¹⁴

Iz štaba istočnobosanskih četnika prispeo je u Beograd 20. maja 1942. memorandum, koji je upućen „gospodinu Milanu Nediću, predsedniku srpske vlade“, u kome ga četnici obaveštavaju o istorijatu njihovog četničkog pokreta; traže pomoć u novcu, ishrani i naoružanju a zatim naglašavaju: „Obzirom da je komandant svih bosanskih četničkih odreda major Jezdimir Dangić uhvaćen i odveden u ropstvo, dužnost komandanta preuzeo je vojvoda Stevan Batić, komandant pozadine.“¹¹⁵

Interesovanje Nedića i njegove vlade za teritoriju istočne Bosne nije prestajalo sve do završetka drugog svetskog rata, odnosno do oslobođenja Srbije. On je uvek gajio potajne nade da će ove delove (kao i mnoge druge – Sandžak i Crnu Goru), pripojiti „Velikoj Srbiji“. Naročito je ovo pitanje potencirao posle dolaska Nojbahera u Beograd za specijalnog opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova za Jugoistok, u avgustu, odnosno u septembru 1943, koji se zalagao kod svojih pretpostavljenih da se Nediću u vezi s ovim učine izvesni ustupci.

¹¹³ AVII, br. 10/2-1, k. 1a.

¹¹⁴ AVII, NDH, k. 72, f. 1, dok. 37.

¹¹⁵ AVII, br. 9/2-1, k. 1a. — U citiranom memorandumu štab istočnobosanskih četnika predlaže Nediću sledeće: a) da četničku akciju u Bosni pomaže koliko god može, b) da se njena pomoć pruža preko njenih odreda na način koji ona nađe za najsigurniji i najbrži, c) da se u Šapcu, Bogatiću, Vladimircima, Loznici, Krupnju, Kamenici, Valjevu, Ljuboviji, Kosjeriću, B. Bašti, Užicu, Čajetini i Ivanjici, postave za sreske načelnike ljudi, koji će na četničku akciju u Bosni gledati pravilno, srpski i patriotski, a pomagati je kao i svoju drugu akciju u interesu srpstva; „d) da se za komandante svih oružanih odreda: žandarmerije, dobrovoljačkih odreda, pograničnih straža i si. postave takođe ljudi koji, kao i sreski načelnici, treba da u granicama mogućnosti pomognu četničku akciju kao svoju, e) da se za okružne načelnike postave u Šapcu, Valjevu i Užicu ljudi, koji će svim mogućim sredstvima pomagati četnike. Ovo sve treba učiniti ukoliko se takvi ljudi već sada ne nalaze na tim položajima i u tim mestima“. Sva pomoć iz Srbije treba da se šalje u sporazumu sa jednim odborom od 5–10 lica, koji bi bio stalno u Beogradu. On bi bio spona između četnika na terenu iz Srbije. U ovaj odbor treba da uđu „samo čestiti, poštteni i karakterni ljudi, koji su u stanju da čuvaju tajnu i da se žrtvuju za opštu stvar“.

FORMIRANJE SRPSKE DRŽAVNE STRAŽE (MARTA 1942.)

Prvih meseci 1942. godine, u nemačkoj okupacionoj upravi Srbije došlo je do znatnih organizacionih i kadrovskih promena. Najvažnije su bile sledeće: spojeni su štab Više komande za naročitu upotrebu i Štab vojnoupravnog komandanta u jednu instituciju, koja je imala naziv Komandujući general i vojni zapovednik. Komandant ovog štaba bio je Paul Bader. Zatim, Operativna grupa policije (SIPO) i partijsko obaveštajna služba (SD) reorganizovane su u novu ustanovu – EDS (*zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti*). Na čelu ove institucije došao je pukovnik dr Emanuel Šefer. Tokom februara, kao pojačanje nemačkim okupacionim snagama u Srbiji, stigla su četiri policijska puka, koja su, opet, bili u okviru specijalne institucije – BDO (zapovednik policije poretka). Komandant tih policijskih pukova bio je potpukovnik Andreas Mej.¹¹⁶

Komandant BDS i BDO postao je general August Majsner, komandant SS i policije, koji je na ovu dužnost postavljen 22. januara, a u Beograd je stigao već 4. februara 1942. godine. Njegovo ime posebno ističemo, jer je on bio glavni pokretač organizacije „Nedićeve oružane sile“, o čemu će biti reči u daljem tekstu. U naredbi, o Majsnerovom postavljenju, koju je Hitler potpisao, kaže se i sledeće: „Prilikom vršenja gore navedenih poslova ima pravo nadzora i naređivanja srpskim vlastima i policiji. Naročito mu spada u dužnost nadzor, izgradnja i upotreba srpskih policijskih snaga.“¹¹⁷

U nemačkim izvorima prve podatke o tome da treba reorganizovati Nedićeve oružane vojne formacije, nalazimo u planu „izgradnje oružanih kvislinških snaga potčinjenih M. Nediću.“ Plan je sačinio Upravni štab vojnoupravnog komandanta Srbije, koji je njegov načelnik dr Harold Turner uputio 1. decembra 1941. komandantu Jugoistoka (Upravni štab je kontrolisao Nedićevu vladu, sve dok, krajem 1942. godine, Turner nije smenjen, a njegov štab uklopljen kao odeljenje u Štab vojnoupravnog komandanta). Prema citiranom planu, trebalo je da Nedićeve oružane vojne formacije: žandarmerija, ljotićeveci i četnici Koste Pećanca, budu „očišćene od nepouzdatih elemenata“ i da njihovo brojno stanje ne prelazi cifru od 17.000.¹¹⁸

¹¹⁶ V. Glišić, n. d., 101.

¹¹⁷ AVII, Mikroteka, London, 3, snimak 298921-923.

¹¹⁸ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 256/1121-72.

Međutim, Nedić se nije slagao sa Turnerovim predlogom. Iz razgovora koji je s njim vodio agent BDS, 19. januara 1942, vidi se da je on imao niz načelnih pa i konkretnih primedbi. Jer „plan Gruppenführera dr Turnera ide za tim da izgradi jednu žandarmeriju kao da je Srbija jedna zemlja u miru. Namerava se da se ponovo uspostave na pojedinim mestima žandarmerijske stanice, kao što je bilo pre rata u Jugoslaviji. Ali postoji velika opasnost", kako je dalje isticao Nedić, „da prilikom očekivanih ustanaka u proleće, ove žandarmerijske stanice budu ponovo razoružane".¹¹⁹ Iz istog dokumenta saznajemo da je Nedić stavio primedbe na Turnerov plan i dao svoju koncepciju reorganizacije „oružane sile". Po Nedićevom planu trebalo je da u najvećim centrima Srbije: Beogradu, Kragujevcu, Nišu, Kraljevu, Užicu itd. budu smeštene veće žandarmerijske snage po kasarnama, i da budu snabdevene transportnim sredstvima. Na terenu, Nedić je predlagao „da budu pokretne žandarmerijske stanice, i kada ove primete partizanske snage, da izveste gradske garnizone i da zajednički stupaju u akciju".¹²⁰

Primedbe na Turnerov plan Nedić je saopštio i vojnoupravnom komandantu Srbije na sastanku od 19. januara 1942, kome su prisustvovali, pored Badera i Nedića, i šef vojnog štaba Keviš i Nedićev savetnik Banković. Na tom sastanku Nedić je, pored ostalog, izjavio da se na proleće može očekivati iskrcavanje Engleza u Grčkoj, a možda i na Jadranu, i da bi to dovelo do opšteg oružanog ustanka u Srbiji. Zbog toga je „ministar-predsednik" predložio da mu se umesto 20.000 odobri da može naoružati 30.000 vojnika i „veruje da bi sa tolikim brojem ljudstva mogao da se meri sa svakim ustaničkim pokretom u srpskom prostoru".¹²¹

Istog dana, kada je stigao u Beograd (4. februara 1942), Majsner je posetio predsednika srpske kvislinške vlade, u njegovom kabinetu. Razgovor se uglavnom vodio o „organizovanju nove srpske policije", odnosno Srpske državne straže, koja će mesec dana kasnije i zvanično biti oformljena. Oba sagovornika su se složila da Srpska državna straža na početku treba da ima oko 15.000–16.000 ljudi, ali je neizvesno bilo kako i odakle toliko ljudstvo regrutovati. U četnike Koste Pećanca nisu imali poverenja ni Nedić ni Nemci, i na njih se gledalo tako da je trebalo sačekati samo pogodan trenutak pa ih razoružati. Na ljotićeve-dobrovoljce gledalo se sa više poverenja, ali je bilo primedbi na njihov rad u celini. Nedić je zbog toga mislio „da dobrovoljački odredi koji, se imaju uvrstiti u policiju, ne treba da se uvrste zatvoreno, već horizontalno da se raspodele na sve policijske sektore u zemlji". Majsner je bio drugog mišljenja. Naime, „da se dobrovoljci organizuju kao zatvorena formacija sama za sebe, kako ne bi u stranoj okolini mogli biti ideološki zavedeni".¹²²

¹¹⁹ Arhiv SUP Srbije, arhiva BDS, neregistrovano, Izveštaj SS-Sturmbannführera Helma, od 13. I 1942.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1136-140, Zapisnik sa sastanka Nedić–Bader, 19. I 1942.

¹²² Arhiv SUP, arhiva BDS, neregistrovano, Zapisnik o razgovorima između Nedića i Majsnera, 4. II 1942.

Nedić je obavestio Majsnera da sledećih dana namerava da održi konferenciju svih 12 okružnih načelnika (bez okruga Kosova i Banata) u Ministarstvu unutrašnjih poslova i da im naredi da sa teritorije svoga okruga pošalju po 500 ljudi za državnu policiju, odnosno Srpsku državnu stražu. „Ovi ljudi moraju da budu poreklom iz dobre i pouzdane porodice, i koji su već odslužili svoj vojni rok. Tako bi se skupilo 6.000 ljudi. Daljih 7.500 ljudi predstavljaju oni koji se sada nalaze u službi kod policije i žandarmerije." Onih 2.500 osoba, koje nedostaju do 16.000, Nedić je izjavio da će ih preuzeti iz sastava dobrovoljačkih odreda, ukoliko to oni budu prihvatili.¹²³

Na sastanku Majsner–Nedić, iako vremenski nije dugo trajao, bilo je govora i o tome kakav bi naziv nosila ta nova „srpska policija". Dok je Majsner bio mišljenja da bi bio najadekvatniji naziv „policija", Nedić je odlučno odbio naziv „policija" ili „žandarmerija", jer, kako je on istakao, „za vreme od 20 godina zloglasnog policijskog režima u Jugoslaviji, ovi nazivi su kompromitovani", te je izneo svoje i mišljenje Dimitrija Ljotića da se nazove „Narodna garda". Mada se samo o nazivu nisu složili, sva ostala pitanja Nedić i Majsner su usaglasili i na njima će se sledećih dana intenzivno raditi.

Samo četiri dana kasnije (7. februara) održan je novi sastanak između Nedića i Badera, uz prisustvo Aćimovića, Turnera i Keviša. Raspravljalo se o mnogim pitanjima, a posebno je analiziran problem reorganizacije „Nedićeve oružane sile" i njeno osposobljavanje za borbu protiv partizanskih odreda, jer se predviđalo da će ovi na proleće aktivnije delovati u mnogim krajevima Srbije. U svojstvu vojnoupravnog komandanta, Bader je sazeo svoja izlaganja i formulisao ih na sledeći način: „Njemu, Nediću, stoji na raspolaganju 9–10.000 ljudi, a s tim on ne može da održava mir. Morao bi, stoga, da zamoli da mu se odobri više snage. Situacija vlade je loša. Ljotić hoće da povuče svoje ministre. Iz gore iznetih razloga opao je prestiž vlade. Ona jedva da može još nešto da sprovede. On ne zna šta bi trebalo da ona radi. Situacija je ozbiljna. Četnici su nepouzdati kao i dobrovoljački odredi." Postavio je pitanje i da li još uopšte može da sakupi pouzdane ljude, čak i ako bi Bader hteo da im odobri pojačanje.¹²⁴ Turner je na ovom sastanku predložio da treba postepeno delovati; naime, prethodno organizovati bar 10.000 policajaca, pa tek onda razoružavati četnike Koste Pećanca, legalizovane četnike i nepouzdate dobrovoljce, s tim su se složili svi prisutni na sastanku.¹²⁵

Postavlja se pitanje zašto se uopšte reorganizacija „Nedićeve oružane sile" vršila prvih meseci 1942. godine i zbog čega je ovom pitanju poklonjena toliko pažnja; da li je na taj način menjana samo forma ili suština Nedićevih oružanih odreda i, na kraju, šta su i da li su ovim uopšte kvislinzi nešto dobili, a posebno Nemci. Delimičan odgovor na sva

¹²³ Isto.

¹²⁴ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1081-85, Zapisnik sa sastanka Nedić–Bader, 7. II 1942.

¹²⁵ Isto.

ova pitanja dao je lično Milan Nedić u istražnom zatvoru u Beogradu 1. februara 1946. godine. Na pitanje islednika koji su razlozi rukovodili vladu da se odredi preformiraju u SDS, on je dao sledeći odgovor: „Razlozi kojim se vlada rukovodila da se njeni dotadašnji odredi preformiraju u SDS, bili su ti što je Srbija koncem 1941. godine bila očišćena od komunista, pa je sada trebala da se stvori jedna oružana snaga za održavanje javnog reda i poretka bezbednosti u zemlji. Otuda je došlo do preformiranja vladinih odreda u SDS. Dotadašnji vladini odredi bili su više operativne jedinice, pa su zbog toga Nemci od njih zazirali ... i smatrali su, s obzirom da su komunisti proterani i da je situacija stabilizirana, da se uloga dotadašnjih vladinih odreda treba da izmeni u tom smislu što bi oni postali čuvarima bezbednosti. Što se tiče samog naziva 'SDS', taj je naziv ponikao u samoj vladi." Na istom mestu Nedić je istakao da je Srpska državna straža sredinom leta 1942. godine imala oko 15.000 ljudi.¹²⁹

Posle priprema, koje su praktično počele još 1. decembra 1941, a ubrzane dolaskom Majsnera u Beograd početkom februara 1942, Nedićeva vlada je 3. marta donela Uredbu o ustrojstvu Srpske državne straže. U jednom njenom delu pisalo je pored ostalog: „Čl. 1: Na teritoriji Srbije policijsku izvršnu i graničnu službu vrše organi srpske državne straže kao službenici Ministarstva unutrašnjih poslova; čl. 2: 1. Srpska državna straža je uniformisana i naoružana grupa i deli se na: a) gradsku državnu stražu, koja vrši službu u Beogradu, sedištimu okružnih načelnika i gradovima; b) poljsku državnu stražu, koja vrši službu na celoj teritoriji zemlje, izuzev područja gradskih policija, i v) graničnu državnu stražu, koja vrši graničnu službu. 2) U sklop srpske državne straže, ulaze kao sastavni deo i sve vatrogasne jedinice na teritoriji zemlje, o čemu će Ministarstvo unutrašnjih poslova propisati bliže odredbe. 3) Za policijsku izvršnu, graničnu i vatrogasnu službu na teritoriji okruga banatskog doneće se posebni propisi. Čl. 3: Na čelu celokupne srpske državne straže stoji komandant, koji sa svojim štabom sačinjava jedinicu pod nazivom: Komanda državne srpske straže. Komanda srpske državne straže u sastavu je MUP-a. Komandant i svi oficiri, podoficiri i stražari SDS potčinjeni su Ministru unutrašnjih poslova u svima službenim, ličnim i disciplinskim odnosima. Čl. 4: Na teritoriji Uprave grada Beograda, policijsku izvršnu službu vrši srpska državna straža Uprave grada Beograda. Svi organi SDS Uprave grada Beograda sačinjavaju posebnu jedinicu u sastavu SDS pod nazivom: Komanda

¹²⁶ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića, 1. II 1946. — U daljem tekstu zapisnika, Nedić je dao sledeće podatke: da je prvi komandant SDS bio general Stevan Radovanović do juna 1942, a tada je na zahtev Nemaca smenjen i na njegovo mesto je došao Borivoje Jonić, koji je do tada bio u zarobljeništvu; da je SDS bila pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova a posle Majsnerovog dolaska, odnosno posle formiranja Srpske državne bezbednosti, izdvojena je iz MUP-a i njom je rukovodila Komanda srpske državne bezbednosti, odnosno šef ove službe Dragi Jovanović, koji je direktno došao pod Majsnerovu komandu.

srpske državne straže Uprave grada Beograda, koja je potčinjena u službenim, ličnim i disciplinskim odnosima Upravniku grada Beograda."¹²⁷

Interesantan je naročito čl. 32. citirane uredbe, u kome je rečeno da pri prijemu u službu SDS „imaju prvenstvo oni kandidati koji su se odazvali pozivu za obnovu Srbije i učestvovali u borbi (četnici, dobrovoljci, odrednici itd.) protivu komunista i ostalih naoružanih zločinaca".¹²⁸

Pripadnici Srpske državne straže imali su policijsku ulogu (Srpska državna poljska straža je uglavnom naslednik bivše žandarmerije). Drugim rečima, SDPS imala je sličnu, ako ne i identičnu ulogu u kvislinškoj državnoj upravi kao bivša žandarmerija. Srpska državna straža bila je uniformisana i za svoju službu okupatoru njeni pripadnici primali su od Nedićeve vlade (na teret srpskog naroda) mesečne prinadležnosti. Znači, bili su, ipak, stimulisani na izvestan način. Iz priložene tabele vidi se kolike su bile plate u martu 1942. godine za stražare, podoficire i oficire SDS.¹²⁹

P R E G L E D

Plata stražara i podoficira SDS na dan 1. IV 1942.

Grupa zvanika	Čin i zvanje 1	Plata	Plata sa periodičnom povišicom	
			1	2
1	2	3	4	5
Ia	Narednik vladine državne straže	2.900	3.000	3.100
I	Narednik državne straže	2.700	2.800	2.900
II	Podnarednik državne straže	2.500	2.600	2.700
III	Kaplar državne straže	2.300	2.400	2.500
	Stražar pripravnik SDS	2.200	-	-
	Stražar pripravnik Državne straže prve godine	2.200	-	-

¹²⁷ *Službene novine*, br. 18 od 3. III 1942.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto. — U čl. 5. citirane uredbe rečeno je: „Srpska gradska državna straža deli se na odrede gradske državne straže, ovi na potreban broj kvartovnih odreda, a ovi na potreban broj staničnih odeljenja. Po ukazanoj potrebi, pojedini odredi gradske državne straže dele se na posebne odrede ili odeljenja, (saobraćajne, konjičke, motorciklističke itd.). Na čelu odreda gradske državne straže, stoje komandiri odreda GDS; na čelu kvartovnih ili posebnih odreda, staničnih odeljenja itd. stoje komandiri kvart. odreda, staničnih odeljenja itd.". U čl. 6. pisalo je: „Srpska poljska državna straža deli se na okružne odrede, a ovi opet na potreban broj staničnih odeljenja. Teritorijalna nadležnost okružnih odreda i njihovih sreskih odreda, poklapa se sa teritorijalnom nadležnosti odeljenskih okruga i srezova u okrugu."

P R E G L E D
Plata oficira SDS na dan 1. IV 1942. godine

Položajna	Stepen	čin i zvanje	Plata	Plata sa periodičnom povišicom	
				1	2
1	2	3	4	5	6
II	2 1	Đeneral SDS	8.000 7.000	7.500	
III	2 1	Pukovnik SDS	6.800 6.000	7.000 6.400	
IV	2	Potpukovnik SDS	5.300	5.600	6.000
V		Major SDS	4.800	5.000	5.300
VI		Kapetan SDS	4.400	4.600	4.800
VII		Poručnik	3.900	4.000	4.200
VIII		Potporučnik	3.600	3.800	3.900
IX		Potporučnik pripravnik	3.300 3.100		

Iz ove tabele odmah se može uočiti da su ovi „čuvari reda i poretka", u odnosu na druge službe u Nedićevoj administraciji i upravi, bili relativno dobro plaćeni. Jer službenici nižeg ranga, na primer, Komesarijata za nadnice i cene, 21. oktobra 1941. primali su prosečno 1.500–2.500 dinara mesečno. Približno isti iznos u to vreme primale su slične kategorije i u drugim ministarstvima Nedićeve vlade.¹³⁰ Mesečne plate nekih drugih zanimanja na dan 5. decembra 1941. izgledale su ovako: dnevničar na železničkoj stanici u Topčideru 75 dinara dnevno; profesor u penziji 600 dinara mesečno; činovnik Uprave grada Beograda VIII položajne grupe 1.700 dinara mesečno; penzioner sa nekog važnijeg radnog mesta – 1.300 dinara; profesor 1.863 dinara; radnik u državnoj radionici u Smederevu 1.600 dinara i niži činovnik Ministarstva prosvete platu oko 1.100 dinara.¹³¹

Ove primere smo naveli samo zato da bi smo pokazali da plate pripadnika SDS nisu bile tako male, kao što su neprekidno isticali osnivači pomenute institucije, odnosno odgovorni ljudi u Nedićevoj vladi. Kvislinški funkcioneri (naročito komanda SDS) stalno su ponavljali da je jedan od uzroka što je borbena raspoloženje pripadnika SDS ispod svake kritike, u slabim prinadležnostima. Ocenu ove kvislinške vojne formacije, kao i četnika Koste Pećanca, dosta je realno dao načelnik okruga kruševačkog, u svom izveštaju, upućenom lično Milanu Nediću, 11. maja

¹³⁰ AS, neregistrovano, platni spisak za oktobar 1941.

¹³¹ AS, M. tr. br. 62-103/41.

1942: „Može se kazati ukratko da pripadnici SDS nemaju obeležja jedne vojske, jer im fali duh i disciplina; čak su korumpirani. Ne može se kazati da imaju najbolje držanje ni prema narodu, kojeg nepravedno sumnjiče da je naklonjen partizanima, te ga pljačkaju, otimaju mu i natrešaju se.“ Za četnike Koste Pećanca, rečeno je u istom izveštaju: „Četnici ovog okruga su veoma slabi u vojničkom i moralnom pogledu; kod njih ne postoji nikakva disciplina i uočava se odsustvo svakog vojničkog duha. Oni nisu zaštitnici naroda, već su veliki otimači i siledžije.“¹³²

Koliko je bilo stvarno ljudi u srpskoj državnoj straži prilikom njenog formiranja, nema preciznih podataka. Nedić u citiranom zapisniku od 1. februara 1946, u Beogradu, pred istražnim organima tvrdi da ih je bilo sredinom 1942. oko 15.000. Ta se cifra poklapa sa brojem ljudstva koje je pominjano u razgovorima između Nedića i Majsnera na sastanku od 4. februara 1942. I u izveštaju Konzulata NDH u Beogradu (koji je bio dobro obavešten), od 7. jula 1942, Zapovjedništvu ustaške nadzorne službe, rečeno je, pored ostalog, da je SDS službena vojska generala Nedića i da ona broji između 15–20.000 ljudi.¹³³ Boško Kostić u citiranoj publikaciji tvrdi (ne navodeći vremenski period) da je „Srpska državna straža sa Srpskom graničnom stražom brojala oko 18.000 ljudi“.^{133b} Međutim, u izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade od 28. maja 1942 (dakle, tri meseca posle obrazovanja Srpske državne straže) zabeleženo je da je toga datuma bilo ukupno 18.622 pripadnika SDS: oficira, podoficira i stražara, od toga u pojedinim centrima, npr: u Beogradu 3.500; Kragujevcu 1.651; Požarevcu 1.045; Nišu 3.965; Leskovcu 1.384 itd.^{133b} Na osnovu svih ovih podataka, naš bi zaključak bio da je SDS u leto 1942. imala između 15.000 i 18.000 ljudi.

Takođe mnogi kvislinški izvori govore da je gotovo celokupna ranija žandarmerija ušla u Srpsku državnu stražu; zatim deo dobrovoljaca Dimitrija Ljotića; jedan broj četnika Koste Pećanca i Draže Mihailovića, koji su bili „legalizovani“ kod Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Ali, po svemu sudeći, taj broj nije mogao ni izdaleka popuniti predviđenu kvotu, pa je Ministarski savet Nedićeve vlade doneo Uredbu o obrazovanju policijskih škola u svim većim gradovima Srbije, odnosno u sedištim okruga. Uredba je bila doneta još 30. decembra 1941; dakle, odmah po usvajanju Turnerovog plana, o reorganizaciji „Nedićeve oružane sile“.¹³⁴ Međutim, posle Majsnerovog dolaska ona je izmenjena i doterana. Da bi neki građanin bio primljen u ovu službu, trebalo je da ima dva jemca koji su naklonjeni Nedićevim vlastima; uverenje o vladanju i ponašanju, takođe potpisano od dva gra-

¹³² AVII, Nća, br. 17/1-1/17, Izveštaj okružnog načelnika Kruševca od 11. V 1942.

¹³³ AVII, NDH, br. reg. 1/19-1, k. 305.

^{133a} B. Kostić, n. d., 72.

^{133b} AVII, Nća, br. 75/4-1, k. 2.

¹³⁴ AVII, Nća, reg. br. 1-1, f. 6, k. 136.

đanina i da (što je najvažnije) sam kandidat potpiše izjavu u kojoj se obavezuje da će u Srpskoj državnoj straži ostati najmanje tri godine.¹³⁵

Već od početka se videlo da je odziv za policijsku školu bio veoma slab. Za prvu grupu trebalo je da svaki okrug obezbedi po 500 „dobrovoljaca“. To je bilo u skladu sa Nedićevom koncepcijom, tj. da se na taj način iz 12 okruga već u aprilu 1942. dobije 6.000 novih pripadnika SDS. Međutim, gotovo svi okružni načelnici, u svojim izveštajima za mart i april, ističu da je „Policijska škola“ poluprazna, jer nema ljudstva; da se dobrovoljci slabo javljaju i da davanje obaveze na tri godine dovodi do toga da većina mladića predviđenih za školu, odnosno za SDS, beži od svojih kuća. O tome je pisao i okružni načelnik Šapca u svom izveštaju od 12. marta 1942: „Kada je pala telegrafska naredba G-dina Predsednika Ministarskog saveta da određenog dana mora biti 500 mladića u policijskoj školi, naredio sam sreskim načelnicima da određeni broj upute, jer dobrovoljačkih kandidata nije bilo iz prostog razloga što su uslovi teški, a naročito obaveza od 3 godine, koja je, po mom mišljenju, apsolutno nepotrebna i činio sam predlog da se ukine.“¹³⁶ Samo nekoliko dana kasnije, Obaveštajni odsek Srpske dobrovoljačke komande pisao je Nediću o načinu na koji se regrutuju mladići sa terena šabačkog okruga, pa se u vezi s tim posebno naglašava: „Sreski načelnici sreza mačvanskog, pocerskog i jaderskog su sebi potčinjenim predsednicima opština izdali naredbe (pismeno i usmeno) da je svaki predsednik opštine dužan da sa svoje teritorije mobiliše 20–30 mladića za državnu policiju. Pri tome da se ne biraju sredstva. Skoro su svi silom mobilisani da se jave u državnu policiju. Dotični primorani mladići su većinom sprovedeni od strane žandarmerije. Mobilisani mladići uopšte ne znaju zašto se mobilišu, ni gde će ih iz sela odvesti.“¹³⁷

Slab odziv u policijsku školu, odnosno u SDS, zabrinjavao je i Nedićevu vladu i nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Zbog toga je general Stevan Radovanović, komandant SDS, uputio 25. aprila 1942. pismo svim okružnim načelnicima, u kome insistira da ovi izdaju naređenje komandantima dobrovoljačkih i četničkih odreda na terenu da oni iz svojih redova šalju ljude u policijsku školu, kako bi se na taj način plan ispunio: „Odziv mladića sa sela po objavljenom konkursu, izuzetno je slab“,

us AVII, Nća, br. 2/5-1, k. 27. — Okružni načelnik Kragujvca u aktu od 5. II 1942. komandantu mesta Belanovica naredio je sledeće: „Shodno ovlašćenju Pred.min. saveta I br. 15394. od 30. XII/41, na III tečaj Policijske škole okružnog načelnika u Kragujevcu u vremenu od 15. do 28. februara 1942, ima proći ljudstvo niže navedenih odreda i to: 1) 60 vojnika-četnika Gornjo-milanovačkih; 2) 50 četnika iz odreda „Svete Rudničkog“; 3) 40 četnika iz posade K-de mesta Belanovica; 4) 20 četnika iz odreda u s. Jermenovcima; 5) 60 četnika iz Beogradskog četničkog odreda; 6) 80 četnika iz Donjo-Gružanskog odreda; 7) 10 policajaca iz Gradske policije u Kragujevcu; 8) 20 žandarma iz Kragujevačke žandarmerijske čete... Sve navedeno ljudstvo sa celokupnom četnom spremom ima se javiti k-tu Policijske škole u Kragujevcu na dan 14. II 1942. radi lekarskog pregleda“ (AVII, Nća, br. reg. 1-1, f. 6, k. 136).

we AVIIj reg br- 22/2-1, k. 92.

¹³⁷ AVII, br. reg. 6-1, f. 9, k. 136, Izveštaj Obaveštajnog odeljenja SDK od 21. III 1942.

pisao je komandant SDS. „Odziv bi bio mnogo bolji kada bi obavezni rok, umesto tri, bio dve godine. Odziv iz četničkih i dobrovoljačkih odreda nije nikakav. Nesavesnosti njihovih starešina uzrok su da oni ne dozvoljavaju da se vojnici javljaju na kurs u škole Srpske državne straže.”¹³⁸

Milan Nedić i njegova vlada imali su problema ne samo sa regrutovanjem u SDS već i sa oficirskim i podoficirskim kadrom. Komandant SDS bio je do juna 1942. Stevan Radovanović, pa ga je nasledio pukovnik Borivoje Jonić. Neki izvori ukazuju da je Nedić planirao za prvog komandanta SDS generala Dragutina Zivanovića, koji se nalazio u zarobljeništvu, ali, navodno, Nemci nisu hteli da ga oslobode.¹³⁹ Nedić je na sastanku sa Majsnerom od 4. februara izjavio da su mu većina oficira i podoficira u policiji i žandarmeriji nepouzdati i molio je da se iz zarobljenišтва puste oni „koji su se dobrovoljno stavili na raspoloženje za borbu protiv komunizma u Srbiji”. Međutim, iz zapisnika sa ovog sastanka se vidi da Majsner nije bio sklon da u ovom pogledu da Nediću podršku. Zbog toga mu je predložio da unapredi u oficire one podoficire koji su se naročito do tada istakli u borbi protiv komunista.¹⁴⁰

Nedić je očigledno slušao savete Majsnera, kao i mnogih drugih nemačkih funkcionera u okupiranoj Srbiji. On je to, kao sluga okupatora, i morao da čini. Zbog toga je u više navrata tokom 1942. unapređivao starešine svoje „oružane sile”. Na primer, samo 26. avgusta unapredio je u viši čin 130 oficira i podoficira „za stečene zasluge u borbi protiv komunista”.¹⁴¹

Kad je reč o reorganizaciji Srpske žandarmerije, odnosno o formiranju SDS, interesantno je, radi potpunijeg sagledavanja ovog problema, istaći i sledeće: prvo, Srpska državna straža, samo tri dana posle donošenja Uredbe o njenom ustrojstvu, stavljena je pod Majsnerovu komandu, čemu se Nedić stalno protivio;¹⁴² drugo, na izričit Majsnerov zahtev, početkom avgusta 1942. ustanovljena je institucija „Šefa srpske državne bezbednosti”, na čelo koje je došao Upravnik grada Beograda Dragomir Dragi Jovanović. On je bio glavni naredbodavac Srpske državne straže: vršio je postavljenja, otpuštanja, penzionisanja. Ali za sve bila mu je potrebna saglasnost Majsnerova, koji mu je bio prvi pretpostavljeni;¹⁴³

¹³⁸ AVII, Nća, br. reg. 72/4-1, k. 2.

¹³⁹ B. Kostić, n. d., 72.

¹⁴⁰ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/95, arhiva BDS, Zapisnik sa sastanka između Nedića i Majsnera od 4. II 1942.

¹⁴¹ AVII br. 15/2-1 k. 1a.

¹⁴² AVII' Mikroteka, N-T-501, r. 247, s. 806.

¹⁴³ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946; U vezi sa ovim Majsner je uputio akt Nediću: „Uredbom o osnivanju celokupne službe Srpske državne bezbednosti osnovano je nadležstvo šefa srpske državne bezbednosti koji je u svojim poslovima u okviru MUP-a samostalan. Prema ovoj Uredbi postavlja i otpušta šef Srpske državne bezbednosti sve službenike. On je i naredbodavac I stepena za sve budžetske rashode, koji se odnose na Srpsku državnu bezbednost” (AVII, br. 23/2-1, k. 1a). — Na osnovu Majsnerovog naređenja, Ministarski savet doneo je 10. avgusta 1942. Uredbu o formiranju „Srpske državne bezbednosti”: „U tom cilju stvorena je Uredba M. S. br. 3142, od 10. avgusta 1942. .Srpska državna

treće, Ministarski savet je 21. oktobra 1942, na predlog šefa Srpske državne bezbednosti, propisao Uredbu o Srpskoj graničnoj straži, koja je bila izdvojena iz organizacije SDS, i kao samostalna organizacija potčinjena ministru finansija Nedićeve vlade.¹⁴⁴

Srpska državna straža (gradska, poljska i granična), posle njenog definitivnog konstituisanja, tokom leta 1942. bila je „čuvar reda u gradovima i selima i čuvar granica okupirane Srbije". Tu ulogu nisu više obavljali ljotićeve i četnici Koste Pećanca; njihov je jedini zadatak bio „da vode borbu protiv komunista i da čuvaju granice prema Drini".¹⁴⁵ Međutim, iako je Srpskoj državnoj straži bila namenjena „policijska funkcija", to je u praksi bilo samo formalno tako. Jer, čim bi se na terenu izvodila neka akcija širih razmera protiv partizanskih odreda bile su angažovane sve okupatorske i kvislinške snage, razume se, i pripadnici SDS. O tome je i Milan Nedić govorio postrojenim pripadnicima ove službe juna 1942.: „Danas je najsvečaniji dan u vašem životu, kad stupate u redove SDS. Vi postajete naši branioci reda, zakonitosti i sigurnosti u našoj mnogo namučenoj otadžbini, majci Srbiji."¹⁴⁶ U daljem tekstu ovog govora Nedić je istakao da je komunizam najveći protivnik srpskog naroda i da Srpska državna straža treba da bude bedem koji će štititi srpski narod, gradove i sela i obezbediti nesmetani boravak nemačkim okupacionim snagama u ovom delu Balkana.

Još precizniji od srpskog kvislinškog predsednika bio je novi komandant SDS, pukovnik Borivoje Jonić, kada je u naredbi od 13. juna 1942. zahtevao od svih srpskih kvislinških vojnih jedinica da između sebe održavaju „lojalnu i bratsku saradnju", kako bi zajedničkim snagama, kako on kaže, uništili komuniste u svakom okrugu Srbije: „Da se održava lojalna i bratska saradnja u svim delovima SDS sa Srpskom dobrovoljačkom komandom, te da se ova bratska saradnja prenese i na

bezbednost', koja će u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova, objediniti rad svih organa koji rade na polju bezbednosti... Okružni i sreski načelnici, kao šefovi opšte uprave na svojoj teritoriji, do ove uredbe bili su odgovorni za red i mir na svojoj teritoriji. Posle stupanja ove Uredbe na snagu, ta dužnost i odgovornost prelazi na organe Srpske državne bezbednosti" (AS, m. pr. 30–40/42).

¹⁴⁴ *Službene novine*, br. 84 od 20. X 1942. – U vezi s ovim zanimljiva je izjava koju je posle rata M. Nedić dao u istražnom zatvoru: „Majsner je propisao izvesnu uredbu, po nalogu Himlera, da se bezbednost u Srbiji izdvoji i isključi iz Min. unutrašnjih dela i da se obrazuje posebno odeljenje-direkcija bezbednosti, na čije je čelo doveo Dragog Jovanovića. Oružani odredi, od tada, bili su potčinjeni Dragom Jovanoviću, koji je po naređenju Nemaca, vršio upotrebu sa ovim oružanim odredima a i istovremeno Jovanović je sam vršio unapređenja, penzionisanja i otpuštanja oficira i drugih" (Arhiv SUP-a Srbije, Zapisnik od 1. II 1946). A Boško Kostić, u n. d., str. 72, u vezi s ovim piše: „Na čelu ovih oružanih formacija (SDS) tada je stajao ondašnji upravnik grada Beograda i predsednik opštine Dragi Jovanović, koji je na ovo mesto postavljen po izričitoj traženju Majsnera. Nedić se protivio ovom naimenovanju, ali je posle odlučnog Himlerovog zahteva morao da popusti."

¹⁴⁵ AVII, NDH, br. reg. 1/19-1, k. 305, Izveštaj Konzulata NDH u Beogradu od 7. jula 1942.

¹⁴⁶ *Glasnik Srpske državne straže*, stručno-naučni časopis, br. 1/42.

podređeno ljudstvo, kako u štabovima, tako isto i na terenu i u svim prilikama u službi i u privatnom životu. Ne sme se izgubiti iz vida da je dužnost svih Srba, a prvenstveno svih delova srpske državne sile — pa bili to četnici, dobrovoljci ili stražari — da svim silama rade na održavanju mira, obnovi i stvaranju bolje budućnosti Srbije, kao i to da je naš zajednički zadatak jedan te isti, tj. uništenje svih komunističkih bandi; borba i uništenje svih štetnih elemenata koji sprečavaju miran život i bolju budućnost Srbije, a veštom propagandom šire međusobne razdore i uzajamnu netrpeljivost..¹⁴⁷

Tako je Borivoje Jonić, brat ozloglašenog Nedićevog ministra prosvete Velibora Jonića, pozivao pripadnike Nedićeve „oružane sile“ na jedinstvo u borbi protiv komunista; i to istog dana kada je bio postavljen za komandanta Srpske državne straže. Njegov prethodnik, Stevan Radovanović, bio je smenjen na izričit zahtev Nemaca, jer se eksponirao kao saradnik Draže Mihailovića. Ali u naredbi br. 43. od 12. juna 1942, Nedić je dao drugačije obrazloženje o njegovom uklanjanju s ovog položaja: „U momentu kada zbog narušenog zdravlja od rada odlazi sa svoga mesta, ovom starom srpskom borcu i pravom srpskom đeneralu, srpska vlada u ime otadžbine odaje ovim aktom puno priznanje i ističe kao primer kako se nesebično služi, u najtežim trenucima, srpskom narodu i srpskoj zemlji.“¹⁴⁸

U nemačkim izvorima, ima dosta podataka o angažovanju kvislinških vojnih formacija protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. S obzirom na ovlašćenja koja je dobio, Majšner je odmah posle dolaska u Beograd počeo da angažuje dotadašnju kvislinšku srpsku žandarmeriju, a kasnije Srpsku državnu stražu, Ljotićevce, pa i pojedine četničke odrede Koste Pećanca. Prvi objekti koje je trebalo da zaštite pripadnici Nedićeve „oružane sile“, bili su železnički čvorovi u Ibarskom basenu, gde su počeli veliki radovi na opravci mostova, železničkih stanica i drugih objekata koje su krajem 1941. porušili partizanski odredi Srbije. Majšner je predlagao da ta obezbeđenja sprovodi žandarmerija, odnosno tada već SDS; Nedić je smatrao da je ova služba još slaba i da većim delom treba angažovati Ljotićeve dobrovoljce. Da bi se koliko-toliko nesporazumi prevazišli, Erih Keviš je 27. februara pozvao na sastanak Nedića i njegovog savetnika Bankovića. Postignut je sporazum da se u prvoj fazi angažuju dobrovoljci, a kasnije, kada se bude „učvrstila“ SDS, da ona preuzme na čuvanje pomenute objekte. Keviš je dao obećanje da će uvek, kada se bude trebala da angažuje negde Nedićeva „policija“,

¹⁴⁷ Zb. NOR, 1-3, 501–502.

¹⁴⁸ *Novo vreme*, 14. VI 1942. — Neposredno pre nego što je smenjen, Stevan Radovanović je održao još jedan svoj antikomunistički govor. I ovog puta pripadnicima „Nedićeve oružane sile“: „Komunistička propaganda iz Moskve, u vezi sa onim iz Londona, bila je dovela do toga da je se ‚crvena opasnost‘ tako osilila da je udarila i na kapije, naše prestonice Beograda. U to najkritičnije doba, doba kada je bilo pitanje biti ili ne biti, pojaviše se ljudi, pravi Srbi i patriote, koji vole svoj narod... Ti ljudi, ti pravi Srbi, u septembru 1941, obrazovaše Srpsku vladu, Vladu narodnog spasa, pod predsedništvom, slavom ovenčanog đenerala Milana Nedića“ (*Glasnik SDS*, br. 1/42).

Majsner će ga o tome tri dana ranije obavestiti".¹⁴⁹ O istom pitanju raspravljano je na sastanku 5. marta 1942, kome su prisustvovali: Bader, Nedić, Keviš i Banković. Nedić je referisao o merama koje je već preduzeo za obezbeđenje ibarske železničke pruge, tj. da će angažovati delove SDS, dobrovoljce i četnike i da će oni biti na licu mesta već 10. marta, iako radovi počinju 16. III 1942. Nedić je takođe obavestio komandujućeg generala Srbije o problemima koje ima pri mobilisanju ljudi u redove SDS.¹⁵⁰

Nemačke okupacione vlasti su stalno insistirale da budu na poseban način pozdravljane od kvislinških vojnika, podoficira i oficira u Srbiji. Uvek su na to ukazivale Ministarstvu unutrašnjih poslova Saveta komesara, a kasnije Nedićevoj vladi. Pošto je bila reorganizovana žandarmenarija i formirana SDS, traženo je da i ona odaje posebno poštovanje, nemačkim oficirima i podoficirima. O merama koje je preduzeo na ovom planu, Stevan Radovanović, komandant SDS, obavestio je Badera 18. aprila 1942: „Ministarstvo unutrašnjih poslova je još u toku meseca maja 1941, naredilo što je potrebno, da svi uniformisani organi i službenici Ministarstva unutrašnjih dela imaju da odaju vojničke počasti pripadnicima nemačkih oružanih snaga, oficirima i podoficirima i da ih u prolazu i pri drugim susretima propisno pozdravljaju. Pošto je sada formirana Srpska državna straža, ta se naredba protegla i na njene pripadnike.”¹⁵¹

Nemački izvori, takođe, beleže da je Nedić stalno insistirao kod Badera, Turnera i Majsnera da ljotićeve dobrovoljce, „koji su težili više ili manje sebičnim ciljevima, i četnike Koste Pećanca, koji su se borili protiv komunista i uživaju veliki ugled u narodu”, prevedu u Srpsku državnu stražu. To je Nedić ponovio i u pismu Baderu od 13. maja 1942.¹⁵² Međutim, Nemci su ignorisali sve Nedićeve predloge: prvo zbog toga što nisu imali poverenja u četnike Koste Pećanca; drugo, što su hteli da očuvaju „jedinstvo” Ljotićeve dobrovoljaca, koji su im služili kao istureni bedem u borbi protiv partizanskih odreda Srbije i u njih su (uza sve primedbe koje su imali na njihov rad) imali najviše poverenja; treće, Nemci su smatrali da svaki Nedićev potez usmeren ka uklaapanju dobrovoljaca u sastav SDS, predstavlja gomilanje prerogativa u

¹⁴⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1078-79, Zapisnik sa sastanka Keviš–Nedić od 27. III 1942.

¹⁵⁰ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1075-76.

¹⁵¹ AVII, NA, kut. 28, reg. br. 30/1. – U daljem tekstu pisma komandanta SDS rečeno je sledeće: „Da bi se odnos između pripadnika nemačkih oružanih snaga i Srpske državne straže, četnika i dobrovoljaca utvrdio, slobodan sam pa predložim: a) srpski generali imaju da odaju vojničke počasti svim generalima nemačkih oružanih snaga; b) srpski štabni oficiri da odaju vojničke počasti svim generalima i štabnim oficirima nemačkih oružanih snaga; c) svi ostali srpski oficiri imaju da odaju vojničke počasti svakom oficiru nemačkih oružanih snaga; d) srpski oficiri imaju da odaju vojničke počasti svim oficirima i podoficirima nemačkih oružanih snaga; e) svi ostali pripadnici SDS, četničkih i dobrovoljačkih odreda imaju da odaju vojničke počasti svim pripadnicima nemačkih oružanih snaga. Molim da se ovaj predlog odobri.”

¹⁵² Arhiv SUP Srbije, dosje Nedića, br. 57527/112.

njegovim rukama, pa su mu prigovorili čak da namerava da obrazuje sopstveno „Ministarstvo policije“. U vezi s tim pisao je potpukovnik administrativne službe vojnoupravnog komandanta Rajnhold, u svom elaboratu „O srpskom predsedništvu Ministarskog saveta“, od 27. jula 1942, pored ostalog: „Dobrovoljačke odrede i četnike treba smatrati pomoćnom policijom i takođe potčiniti Ministarstvu unutrašnjih poslova. Pošto četnički odredi ionako treba da budu raspušteni, nema prigovora tom potčinjavanju. Izuzetak čine Ljotićevi odredi, koji imaju više politički karakter.“¹⁵³

Majsner je sve više ograničavao Nedićev uticaj na kvislinške vojne formacije, te je na jednu Turnerovu primedbu, u vezi s tim da „treba imati obzira koliko-toliko prema Nediću“, odgovorio u pismu od 16. avgusta da je on, Majsner, prema naredbi o postavljenju, ne samo ovlašćen nego i dužan da izdaje direktive srpskim policijskim nadležnostima, te u tom pogledu ne misli ništa da menja.¹⁵⁴

Nedić se žalio general-pukovniku Leru, komandantu Jugoistoka, na sastanku koji je održao s njim u Beogradu, 29. avgusta 1942, da on (Nedić) i njegova vlada nemaju gotovo nikakve vlasti i da su ta ograničenja u svakom pogledu povećana dolaskom Majsnera u Srbiju i prevazišla svaku meru. Međutim, Ler nije hteo da donosi bilo kakvu odluku na relaciji Nedić–nemačke okupacione vlasti u Srbiji, već je ovog samo saslušao i predložio mu da sva sporna pitanja rešava sa komandujućim generalom, Upravnim štabom i lično sa Majsnerom.¹⁵⁵

Samo dva dana kasnije (tačnije, 1. septembra 1942), Majsner je obavestio Nedića da se on praktično ne meša bilo u kakve operativne poslove Srpske državne straže i srpske bezbednosti uopšte, iako kontroliše njegov rad; da Nedić sa svojom vladom može i treba i ubuduće, pored ostalog, da utiče na budžet, odnosno raspodelu sredstava, kako bi se kvislinške snage mogle efikasnije suprotstaviti partizanskim odredima i diverzantskim grupama na terenu.¹⁵⁶

O ovom Majsnerovom pismu Nediću razvila se velika polemika, čak i u najodgovornijim službama nemačke okupacione uprave u Srbiji. Bencler je, na primer, u svom izveštaju od 13. septembra 1942, koji je uputio Ribentropu u vezi sa krizom Nedićeve vlade, koja je zapretila da će podneti ostavku sticajem mnogih okolnosti, naveo da je kriza nastala, pored ostalog, i zbog toga što je upućeno „navodno pismo višeg SS i policijskog vođe Nediću, u kome se ovaj poziva da se uzdrži od bilo kakvog mešanja u srpsku državnu stražu“ i da o tom pismu nije obavešten on, Bencler, niti, pak, zapovednik i komandujući general u Srbiji.¹⁵⁷ U memorandumu Nedićeve vlade, koji je upućen komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji 16. septembra 1942, u vezi sa ovim je pi-

¹⁵³ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1053-54.

¹⁵⁴ AVII, NAV-N-T-501, 266/1173, Majsnerovo pismo Turneru, od 16. VIII 1942.

¹⁵⁵ AVII, NAV-N-T-501, 248/572-75, Zapisnik sa sastanka u Belom dvoru u Beogradu između Nedića i Lera, 29. VIII 1942.

¹⁵⁶ AVII, NAV-N-T-501, 256/1039.

¹⁵⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153773–75.

salo: „Srpska vlada ne raspolaže nikakvim sredstvima ni mogućnostima da utiče na tu situaciju; ona je potpuno paralisana, pošto joj je već osam meseci oduzeta svaka vlast u zemlji; o autonomiji i vođenju zemlje ne može biti ni govora. Vlada nema skoro nikakvog udela u upravi zemlje, pošto je ostala bez izvršnih organa jer joj je u policijsko-tehničkom smislu oduzeta svaka vlast i predata zapovedniku SS-trupa. Vlada je čak dobila pismeno naređenje da ne sme Srpskoj državnoj straži izdavati nikakva naređenja. Dosadašnje pravo naređivanja vlade nad dobrovoljačkim i četničkim odredima, uz čiju je pomoć održala red i mir, kao i javnu bezbednost u zemlji, oduzeto joj je jer su ove jedinice potčinjene Štabu zapovednika u Srbiji.”¹⁵⁸

Bencler je ponovo 16. septembra 1942. (istog dana kada je i Nedićeva vlada uputila memorandum komandujućem generalu i zapovedniku Srbije) obavestio svoje pretpostavljene u Berlinu da kriza „vlade narodnog spasa” ne jenjava, već se povećava. Posebno je analizirao pitanje ograničenja vlasti Nedića i njegove vlade na Srpsku državnu stražu, koja proističu iz Majšnerovog pisma od 1. septembra, te u vezi s tim navodi: „I pismo, koje je viši SS i policijski vođa uputio ministru predsedniku Nediću, kojim mu on praktično oduzima svaki uticaj na imenovanje u srpskoj policiji, dotiče se tačke u kojoj je general Nedić posebno osetljiv. Iako pismo, sa kojim me je u međuvremenu upoznao vođa grupe Majšner – gledano formalno – tretira samo tehnička personalna pitanja, ono znači, u stvari, za svakoga ko poznaje stvari, kraj uticaja ministra predsednika na Srpsku državnu stražu.”¹⁵⁹

Bez obzira na to što su postojala neslaganja o izvesnim pitanjima između Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, ovima poslednjim nije smetalo da u novembru 1942. stave pod svoju zaštitu srpsku kvislinšku upravu i vojsku. O tome je bila propisana specijalna Uredba komandujućeg generala i zapovednika Srbije po kojoj se svako ubistvo ili ranjavanje pripadnika kvislinških odreda ili činovnika Upravnog aparata, kažnjavalo počev od 22. novembra, streljanjem deset, odnosno pet, a svaki akt sabotaže, streljanjem sto talaca. Posle kraćeg vremena, citirana uredba je dobila dopunu po kojoj je, počev od 1. decembra 1942, zabranjeno hapšenje kvislinških činovnika kao talaca. Krajem decembra Paul Bader je obavestio Nedićevu vladu da pripadnici njene „oružane sile”, policije i uprave sami predlažu i po nemačkom odobrenju sami izvršavaju odmazde pri gubitku nekog iz svojih redova u borbi protiv saradnika NOP-a, pod uslovom da o tome obaveštavaju nemačke nadležne organe.¹⁶⁰

Srpska državna straža je bila najbrojnija kvislinška vojna formacija tokom celog rata. Ali Nemci nisu imali u nju poverenja iz dva osnovna razloga: prvo, smatrali su da je neborbena i, drugo, da većina njenih pripadnika simpatizuje četnički pokret Draže Mihailovića. O tome je Bencler, u jednom izveštaju Ribentropu, pisao: „Srpski izvršni organi

¹⁵⁸ AVIII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024–34.

¹⁵⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153778–82.

¹⁶⁰ AVII, NA, 27-5/5, Pismo Gajtnera, šefa operativnog štaba vojnoupravnog komandanta Nediću, od 25. XII 1942.

su nemoćni pred ustaničkim pokretom. Srpska državna straža, koja preko svojih oficira snažno naginje Draži Mihailoviću, zatajuje naročito protiv njegovih pristalica."¹⁶¹ Ljotićevi dobrovoljci su bili na većoj ceni kod okupatora jer su se najžešće borili protiv partizanskih odreda i pripadnika NOP-a uopšte. Neki izvori ukazuju da je Majsner po dolasku u Beograd insistirao da srpski dobrovoljci pošalju bar jednu četvu sa zastavom na Istočni front, kao simbol borbe sprskog naroda protiv komunizma, čemu su se navodno oštro suprotstavili Ljotić, pa i Nedić.¹⁶²

Nedić je i u sledećim mesecima 1942. nastojao da se deo dobrovoljaca ili oni u celini, uključe u policiju, odnosno u Srpsku državnu stražu. Ali Majsner, a naročito Ljotić, nisu se s tim složili.¹⁶³ Tako su Ljotićevci i 1942. godine, pa i kasnije, sve do njihovog bekstva iz Srbije, oktobra 1944, ostali posebna kvislinška vojna formacija, ali pod neposrednim rukovodstvom nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji.¹⁶⁴

Šesnaestog maja 1942. Nedićeva vlada je propisala Uredbu o Srpskoj dobrovoljačkoj komandi. U članu 2. stajalo je: „Dobrovoljačka komanda sastoji se iz više odreda, čiju formaciju propisuje Predsednik srpske vlade. Štab Srpske dobrovoljačke komande brine se o organizaciji, naoružanju i materijalnom snabdevanju dobrovoljačkih odreda. Unutrašnje ustrojstvo dobrovoljačkih odreda propisuje predsednik srpske vlade na predlog komandanta Dobrovoljačke komande." A u članu 3. je rečeno: „Dobrovoljački odredi mogu biti upotrebljeni taktički po nahođenju komande oružane sile, samostalno pod komandom Štaba srpske dobrovoljačke komande ili u združenim odredima pod komandom dotičnog komandanta."¹⁶⁵ Na osnovu Uredbe o Srpskoj dobrovoljačkoj komandi, predsednik kvislinške srpske vlade propisao je „instrukciju" za SDK, u kojoj je rečeno da je ova služba organ srpskog naroda; da služi kralju i otadžbini; da starešine iz kadra, kao i oni iz rezerve, koji imaju čin rezervnog oficira, ili podoficira „primaju platu koja im po zakonu sleduje".¹⁶⁶

Međutim, iako je Nedić propisivao Uredbe i davao instrukcije za SDK, kao i za ostale kvislinške organe i službe, on praktično nije imao vlasti nad ovom službom. Zbog toga je protestovao u memorandumu srpske vlade od 16. septembra 1942, gde je rečeno: „Dosadašnje pravo naređivanja vlade nad dobrovoljačkim i četničkim odredima, uz čiju je pomoć održavala red i mir kao i javnu bezbednost u zemlji, oduzeta joj je i potčinjena Štabu zapovednika u Srbiji."¹⁶⁷

¹⁶¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153725–27.

¹⁶² B. Kostić, n. d., 68.

¹⁶³ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1081–85.

¹⁶⁴ *Novo vreme*, od 27. II 1942, donelo je vest da su 19. II komandanti svih dobrovoljačkih odreda održali konferenciju u Beogradu radi razrade plana „borbe protiv komunizma u Srbiji".

las A v n, Nća, br. 74/4-1, k. 2.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁶⁷ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024–34.

Krajem 1942. godine, Srpska dobrovoljačka komanda je preimenovana i dobila novi naziv: „Srpski dobrovoljački korpus“, i za komandanta ove kvasilinske vojne formacije ponovo je postavljen pukovnik Košta Mušicki, koji je bio smenjen krajem 1941. godine.¹⁶⁸

Koliko je bilo brojno stanje ljotićevaca u pojedinim periodima 1942. ne može se precizno utvrditi. Kretalo se, prema nekim izvorima, od 3.500 u aprilu do 5.000 u decembru 1942. godine.¹⁶⁹ Međutim, izvesno je da su pripadnici SDK – sredinom jula bili raspoređeni u 20 odreda, koji su bili smešteni u većim centrima: Nišu, Smederevu, Čačku, Užicu, Bajinoj Bašti, Kraljevu, Valjevu itd. Svaki dobrovoljački odred imao je 4–5 četa, a svaka četa imala je prosečno po 150–200 ljudi.¹⁷⁰

Legalni četnici (pripadnici K. Pećanca i D. Mihailovića), bili su stalno tokom 1942. godine predmet diskusije između nemačkih okupacionih vlasti, s jedne, i Nedićeve vlade, s druge strane. Nemci nisu uopšte imali poverenja u ove četnike. Insistirali su redovno da se razoružaju, čemu se Nedić opirao. Ovaj deo Nedićeve „oružane sile“ bio im je nepouzdan; znali su da su kompromitovani i omrznuti u narodu i da naginju četničkom pokretu Draže Mihailovića. Nemce je zabrinjavalo i njihovo brojčano stanje. U aprilu 9.000, a u julu 11.300, pa su u vezi s tim izdali Nediću pismeno naređenje da ne stvara nove četničke i dobrovoljačke odrede. Nacisti su samo od 1. jula do kraja avgusta razoružali čest četničkih odreda sa oko 1.800 četnika.¹⁷¹

Pošto su znatne nemačke okupacione snage bile angažovane u Bosni, pa nije bilo dovoljno snaga za održavanje reda i mira u Srbiji, Nemci su tražili od Nedića da uspostavi veću disciplinu legalnih četnika; da im se izdaju lične isprave od teritorijalne divizije i policijske ispostave, u koje će se upisati i broj oružja, i da akcije ne smeju vršiti bez njihovog odobrenja. U vezi s tim Nedić je početkom juna 1942. izdao naredbu: „1) Svi četnički odredi na teritoriji vojnog zapovednika Srbije u disciplinskom i materijalnom pogledu potpadaju u prvom stepenu pod komandom komandanta svih četničkih odreda, a u drugom pod komandom Predsednika srpske vlade, s tim da se nijedna akcija ni pokret odreda ne može obaviti bez prethodnog odobrenja Vojnog zapovednika. Odobrenje se traži za 5 okruga pod bugarskom okupacijom, preko oblasnog komandanta SDS u Nišu, a za ostale preko vojnog odeljenja pri Predsedništvu ministarskog saveta. 2) Četnici ne vrše upravnu niti policijsku vlast, niti ma kakav nadzor za vršenje te službe. Vršenje ove službe povereno je upravnim policijskim vlastima.“¹⁷²

les AVIII Nća, 74/4-1, k. 12.

168 AVII, NA, 41E-13/2756.

170 AVII, NDH, br. reg. 1/19-1, k. 305.

171 AVII, mf., NA, V-N-T-501, r. 248, s. 2–4, Ratni dnevnik komandujućeg generala i vojnog zapovednika u Srbiji. – Nedić je 1. V 1942. potpisao naredbu da se raspusti Kosmajski četnički odred: „Da komandant SDS rasformira i raspusti Kosmajski četn. odred, S. V. Crljena, ljudstvo razoruža i uputi svojim kućama. Četnicima oduzeti četničke legitimacije, dostaviti načelniku Vojnog odeljenja pri pred. Min. Saveta“ (AVII, br. 73/3-1, k. 2).

172 AVII, Nća, br. 12/2-2, k. 1a.

Sledeća mera Nedićeve vlade, radi zavođenja „reda i discipline“ u redovima legalnih četnika, usledila je 10. juna 1942, kada je Nedić izdao novu naredbu, kojom je odredio za svaki od 12 okruga na teritoriji uže Srbije po jednog okružnog vojvodu iz redova SDS i četnika Koste Pećanca, koji su odani njemu i njegovoj vladi. „Okružni vojvoda je nadležan za četničke odrede vojvode K. Pećanca i druge samostalne legalne četnike“, pisalo je u Nedićevoj naredbi, „koji su raspoređeni na teritoriji njegovog okruga. Ovi su dužni da sarađuju sa nadležnim okupacionim vlastima, komandantima okružne straže i upravnim vlastima.“¹⁷³

Nedićevi „legalni četnici“ toliko su se osamostalili i oteli ispod kontrole njegove vlade da su, na primer, komandanti Požeškog odreda, Vučko Ignjatović, i Sandžačkog odreda, major Miloš Glišić, vodili pregovore početkom juna sa Italijanima, bez ikakvih ovlašćenja iz Beograda. S tim u vezi Nedić je izdao novu naredbu: „Naređujem da se sa svojim delovima odmah vratite na demarkacionu liniju. Nikakve pregovore ne voditi sa Italijanima, jer možemo rdavo proći. Izvršenju odmah pristupiti i izvestiti.“¹⁷⁴

U drugoj polovini 1942. četnici Koste Pećanca i ostali „samostalni, legalni“ gube svaku ulogu. Nisu više postavljali pitanje ni Nemci ni Nedićeva vlada da li treba razoružavati ovu kvislinšku vojnu formaciju, već kada i na koji način. Nemci su smatrali da njihove i bugarske okupacione snage na jugu Srbije treba da to urade, i to su uradili. Čak je po naređenju Nemaca, bugarska vojska uhapsila Mašana Đurovića, početkom maja 1942.¹⁷⁵ Na drugoj strani, Nedić je smatrao da ne treba sa

¹⁷³ Zb. NOR, 1-3, 494.

¹⁷⁴ AVII, br. 11/2-k. 1a. – U daljem tekstu naredbe rečeno je: „G. predsednik je iznenađen da njegova jasna naređenja, u pogledu vraćanja sa teritorije italijanske okupacione zone, nisu izvršena kao i prekid 'pregovora' sa Italijanima da nije obustavljen, pošto se diplomatski pregovori vrlo zamašnjog značaja vode na drugoj strani – te nam ovim radom u Sandžaku mogu biti nanete teške posledice.“

¹⁷⁵ Arhiv SUP Srbije, br. 57527/112, dosje Milana Nedića. – U vezi s ovim Nedić je uputio protestno pismo Baderu 13. maja 1942: „I pored sporazuma, koji sam ja imao čast da zaključim sa gospodinom zastupnikom komandujućeg generala u Kraljevu i sa gospodinom Turnerom, dešavaju se u zemlji izvesne stvari sa četnicima, koje najozbiljnije dovode u opasnost red i mir, koji su sa teškom mukom uspostavljeni i koji mogu imati nepredviđene posledice. Dozvolite mi, gospodine generale, da vam navedem nekoliko konkretnih slučajeva: 1) Posle gore spomenutog razgovora, odnosno juče 11. maja 1942, u Kuršumliji je uhapšen kapetan Mašan Đurović od Bugara, po naredbi nemačkih vlasti. Gospodin pukovnik Keviš izjavio je gospodinu ministru unutrašnjih poslova Aćimoviću da je hapšenje stvarno izvršeno, i to po naredbi nemački vlasti. Hapšenje je izvršeno jer je Đurović dva puta telegrafski pozivan od predsednika srpske vlade da dođe u Beograd, ali on se nije odazvao ovom pozivu. Istina je da sam ja Mašana Đurovića dva puta zvao. Ali, u međuvremenu sam dao telefonsku dozvolu da on dotle ne treba da dođe za Beograd, dok nije regulisao incident sa razoružanjem njegovih četnika. Ovo hapšenje mi pada vrlo teško. Slučaj je već počeo da deluje neprijatno, a potpuno ostavljajući iz vida, kapetan Đurović da sada nije u stanju da sprovede zadatke koje sam mu ja poverio. 2) U sporazumu sa štabom K. Pećanca, odlučeno je da se raspusti četnički odred Pavia Gućanina i da ih se razoruža, te da se ljudi puste kući. U međuvre-

razoružanjem žuriti; da četnici, uprkos mnogim slabostima, mogu poslužiti u održavanju „reda, mira i bezbednosti“ i da razoružanje treba izvršiti u „pogodnom trenutku“, odnosno u jesen i početkom zime, kako bi im bilo onemogućeno bežanje u šumu. Te svoje dileme Nedić je izneo i na sastanku sa komandantom Jugoistoka 29. avgusta 1942, kada je izjavio: „Vlada bi bila zahvalna, kada bi se njoj samoj prepustilo pitanje raspuštanja četničkih sastava i trenutak raspuštanja. Smatrao je da bi četnici pred pretnjom raspuštanja, u leto pobjegli u šume i planine i da bi za to kasna jesen bila pravi trenutak, kada je gotovo završena berba kukuruza i kada bi, sa druge strane, hladne padavine, koje dolaze, i tako dalje bile smetnja bežanju u šume.“¹⁷⁶

Na drugoj strani, Majšner je 15. septembra 1942. naredio Nediću da se do kraja ovog meseca četnička komanda, sa svim četničkim odredima K. Pećanca, zatim, samostalni, odnosno „legalni četnici“ skinu sa snabdevanja kod Srpske državne straže. Jer, kako je on istakao, „četnici truju svojom nedisciplinom srpsku policiju, koja treba da čuva red, mir i bezbednost u Srbiji.“¹⁷⁷

Uglavnom, od septembra do kraja 1942. intenzivno je Nedićeva vlada sprovodila akciju razoružavanja četnika Koste Pećanca i u tom intervalu su u celini bili i razoružani. Pre toga, jedan deo je stupio u SDS; znatan deo u četničke odrede Draže Mihailovića, a neznatan broj napustio je svoje komande i vratio se kući. Tako je neslavno završila svoju misiju ova kvislinška vojna organizacija; raspuštena je posle nepunu godinu i po dana služenja okupatoru, a njen vojvoda bio je kasnije, 1944. godine likvidiran od četnika Draže Mihailovića.¹⁷⁸

menu je razoružanje izvršeno od nemačkih trupa, sa rezultatom da je Gućanin pobjegao. Da je razdeoba i razoružanje prepušteno četničkom štabu, koji bi ovu stvar obavio zajedno sa organima Srpske vlade, cela bi ova stvar bila sprovedena bez ikakvog potresa.“

¹⁷⁶ AVII, NAV-N-T-501, 248/572–75.

¹⁷⁷ AVII, br. 23/2-1, k. 1a.

¹⁷⁸ P. Martinović, n. d., 183. — Da bi što bezbolnije raspustio četnike, Nedić stalno kontaktira sa njihovim vojvodama: piše im pisma, poziva ih na razgovore; šalje depeše. U depeši od 18. X 1942. svim četničkim odredima Nedić piše: „Ovim putem izvestite me koliko ste četnika reducirali, koje vam je brojno stanje, koliko ste pušaka i kama predali i koliko ste od reduciranih četnika poslali na rad“ (AVII, br. 19/2-1, k. 1). — Komandant Tamnavskog četničkog odreda obavestio je Nedića 19. X 1942. da je „reducirao“ 110 četnika, 2 oficira i 2 podoficira. (ARP, C-1/124). — Nedić je 28. X 1942. izdao naređenje „da se na mesto otpuštenih četnika više ne primaju u službu kod četničkih odreda novi četnici“ (AVII, br. 15/4-2, k. 1a). — Nedić je za 5–6. XII pozvao sve četničke vojvode na sastanak u Beograd i naredio im da do kraja godine razoružaju sve četnike (AVII, reg. br. 3/1-19, k. 289).

NEDIĆEV ZAHTEV DA SE PREMA ZAROBLJENICIMA-SIMPATIZERIMA NOP-a U NEMAČKOJ PREDUZMU SANKCIJE

Tokom 1942. godine Milan Nedić, sa svojom vladom, nastavio je da vodi „brigu“ o srpskim ratnim zarobljenicima, koji su bili u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj i Italiji. I dalje je Nedić pravio razne kombinacije s onim ljudima koji se nisu nalazili u Jugoslaviji. Naime, kada se počelo formiranje Srpske državne straže (februar–mart 1942), on je uporno insistirao kod Turnera, Majsnera, pa i kod komandanta Srbije, da mu se u nedostatku oficira i podoficira u zemlji, dodeli pomoć iz redova oficira i podoficira u zarobljeništvu.¹⁷⁹ Međutim, nemačke okupacione vlasti nisu htele ni da čuju. Otpustile su manji broj zdravih zarobljenika, a ostali, koji su upućeni kući, bili su bolesni ili invalidi. Jedino je Bencler, u svom dopisu od 15. aprila 1942, insistirao da Ribentrop izdejstvuje kod OKW da se svi jugoslovenski ratni zarobljenici-folksdojčeri puste iz zarobljeništva.¹⁸⁰ Kasnije (10. oktobra 1942), Bencler je, u jednom novom dopisu, Ribentropa molio da kod Vrhovne komande Vermahta izdejstvuje da se čak ni bolesni, pa ni invalidi, ne otpuštaju kućama, ako se zna da su simpatizeri Komunističke partije ili četničkog pokreta Draže Mihailovića.¹⁸¹

Prva veća grupa zarobljenika iz Nemačke (njih oko 400) stigla je u Beograd 13. marta 1942; druga grupa od 30 zarobljenika doputovala je sedam dana kasnije, a 28. marta stiglo je u Beograd 427 zarobljenika, od kojih je bilo 276 oficira.¹⁸² Među vladinim funkcionerima koji su sačekali prvu veću grupu zarobljenika, nalazio se i Milan Nedić. On je, po običaju, i ovom prilikom održao govor. Zahvalio se nemačkom Rajhu na „pažnji“, a bolesnim zarobljenicima pozeleo da „prezdrave“ kako bi se mogli angažovati u borbi protiv komunizma.¹⁸³

¹⁷⁹ Na sastanku od 4. II 1942, kada je Nedić zamolio Majsnera da izdejstvuje puštanje jednog dela oficira i podoficira iz zarobljeništva, ovaj mu je predložio „da unapredi u oficire one podoficire, koji su se naročito istakli do tada u borbi protiv komunista“ (Arhiv SUP Srbije, br. 27527/95).

¹⁸⁰ AVII, London, N-2, H, 297824–297829.

¹⁸¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153695.

¹⁸² *Novo vreme*, 13. III; 28. III, 18. VI 1942.

¹⁸³ *Novo vreme*, 15. II 1942. — Nedićeva vlada raspoređivala je čak i one zarobljenike koji su se još nalazili u Nemačkoj. Tako je u jednom spisku od 5. I 1942. bilo 146 oficira, koji su bili raspoređeni u pojedina ministarstva, u komande SDS itd. (AVII, Nća, br. 64/4-7, k. 2). A u elaboratu od 10. II 1942, sem spiska logora kao „Stalag“, „oflag“ i drugim, nalaze se u 15 spiskova imena oko 1.000 oficira, koji su traženi u razne službe Nedićeve vlade, a najvećim delom u SD, SDK itd.

Velibor Jonić, ministar prosvete Nedićeve vlade, koji je imao češće kontakte sa Turnerom, a ovaj mu je bio naklonjen, takođe je više puta predlagao da se otpuste zarobljenici prosvetni i kulturni radnici. To je on učinio i u pismu od 7. marta 1942.: „Radi popune praznih nastavničkih mesta i stvaranja mogućnosti za uspešniji rad u školama i drugim prosvetno-kulturnim ustanovama u zemlji, nameran sam da zamolim otpuštanje iz zarobljeništva za veći broj neophodno potrebnih školskih i prosvetno-kulturnih radnika.”¹⁸⁴ Međutim, ovom, kao i mnogim drugim zahtevima nacisti nisu izlazili u susret. Po pravilu, otpušteni su oni koji su mogli u školama da predaju nemački jezik ili koji su kao bolesni pod jednakim uslovima otpušteni svojim kućama.

Inače, ratnim zarobljenicima su upućivani paketi kao i prethodne godine, preko Glavnog odbora Crvenog krsta Srbije; prosečno po 1.000 paketa mesečno.¹⁸⁵ Na ovom poslu je delimično bio angažovan i Glavni savez zemljoradničkih zadruga Srbije, koji je, isto tako, pomagao nezbrinutim porodicama čiji su se hranioci nalazili u zarobljeništvu.¹⁸⁶

Međutim, kada je reč o ratnim zarobljenicima Srbije, treba naročito istaći da su Nedić i njegova vlada tokom 1942. godine imali i jednu novu brigu. Naime, otpušteni zarobljenici, davali su informacije da među ratnim zarobljenicima ima komunista i njihovih simpatizera i da ih je svaki dan sve više.¹⁸⁷ U vezi s tim predsednik srpske kvislinške vlade uputio je dva dopisa komandujućem generalu i zapovedniku Srbije u kojima ga moli da se izda naređenje da se jevrejski i levičarski elementi, koji šire komunističku propagandu, izdvoje u posebni logor. U pismu od 21. februara 1942. rečeno je: „Teško zabrinuti zbog ove destruktivne akcije u zarobljeničkom logoru Osnabriku, srpskoj vladi je čast da prednje stavi do znanja i ona bi bila naročito zahvalna da u ovom pravcu izdate naređenje da se ovi jevrejski i levičarski elementi rastave, odvoje i odstrane od zdravih narodnih elemenata u zarobljeničkom logoru.”¹⁸⁸

Drugo pismo, Nedić je sam konceptirao i dao svom savetniku Milošu Bankoviću da ga uputi nemačkom komandantu Srbije. A to pismo glasi: „Po obaveštenjima od oficira došlih sada iz zarobljeništva, saznaje se da se u logoru Osnabrik – nalazi oko 340 Jevreja i izvestan broj izrazitih komunista-oficira, mahom rezervnih, pa i aktivnih. Oni sprovode bezobzirno svoju razornu akciju po sobama, barakama i blokovima, a zatim i po celom logoru. Kako mnogi zdravi nacionalni ljudi, pod uticajem nostalgije, postaju apatični a time i pogodni za razorni uticaj Jevreja – komunista, to ovim zajedničkim životom postoji opasnost da se i zdravi elementi obeshrabre i utonu u vode komunista. Iznoseći ovu činjenicu, želi se skrenuti pažnja da bi bilo vrlo poželjno da se Jevreji

¹⁸⁴ AVII, Nća, br. reg. 1 :1, f. 4.

¹⁸⁵ AS, MUP, neregistrovano, Pismo Crvenog krsta MUP-u, od 20. VIII 1942. god.

¹⁸⁶ Zemljoradnička zadruga, br. 29/42.

¹⁸⁷ AVII, br. 64/4-9, k. 2. – Prve informacije ove vrste, navodno, doneo je u Beograd generalštabni kapetan Danile Stojanović i one su se kasnije sve više širile.

¹⁸⁸ Muzej revolucije Jugoslavije (MRJ). M-372/16, fotokopija dokumenta.

i levičari komunisti izdvoje iz opšteg logora i udalje od oficira nacionalno zdravih. Srpska vlada, zabrinuta ovom akcijom, bila bi vrlo zahvalna ako bi se od vlasti nemačkog Rajha preduzele efikasne mere za što brže izdvajanje."¹⁸⁹

Posle izvesnog vremena Nemci su u logoru Osnabrik osnovali poseban koncentracioni logor „D“, u koji su smestili oko 700 jugoslovenskih oficira, simpatizera NOP-a i Saveznika, što je bilo protivno svim propisima međunarodnog prava, jer su u logoru uslovi bili gotovo nepodnošljivi. Ishrana je bila rđava, često nepodnošljiva, a najčešće je nije ni bilo ili u ograničenim količinama, tako da su logoraši iznurivani glađu. Smeštaj je bio neuporedivo slabiji u odnosu na druge ratne zarobljenike.¹⁹⁰

U vezi s ovim postavlja se pitanje zašto je Nedić tako žučno, gotovo histerično, reagovao preko komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji na političko opredeljivanje oficira-ratnih zarobljenika. Odgovor na ovo pitanje, po našem mišljenju, nije teško dati. Pre svega, Nedić je smatrao da su ratni zarobljenici listom simpatizeri njegove vlade i da mu oni pružaju u svakom pogledu bezrezervnu podršku. Posle informacija dobijenih od povratnika uvideo je da je bio u zabludi. Predsednik „vlade narodnog spasa“ je tokom 1941. stalno istupao s tim da su njegove potencijalne, gotovo neiscrpne snage u redovima oko 300.000 srpskih zarobljenika i da bi ih uz odobrenje Nemaca mogao upotrebiti ne samo za uništenje komunista u Srbiji već i šire, u celoj Jugoslaviji. Čak je maštao da bi ratne zarobljenike mogao suprotstaviti „najezdi Sovjeta i Angloamerikancima“, ukoliko bi se ovi iskricali na Balkanu. Stvaranje levičarskih, odnosno komunističkih organizacija u redovima ratnih zarobljenika srpske nacionalnosti delovalo je na Nedića kao „grom iz vedra neba“. On je želeo da to po svaku cenu spreči, a mogao bi to jedino preko Nemaca. To je potvrdio lično Nedić i na saslušanju pred islednim organima u Beogradu 30. januara 1946. godine.¹⁹¹

¹⁸⁹ AVIIj br. 12/2A-1, k. 1.

¹⁹⁰ AVII, br. 26/1-3, k. 1.

¹⁹¹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića, od 30. I 1946. i

ODNOSI IZMEĐU NEDIĆEVE VLADE I NEMAČKIH OKUPACIONIH VLASTI U PRVOJ POLOVINI 1942. GODINE

Nedić i njegova vlada i u prvoj polovini 1942. godine, kao i u prethodnom periodu, bili su, u svakom pogledu, gotovo u vazalnim odnosima prema nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji. Upravni štab, sa Haroldom Turnerom, neprekidno je kontrolisao rad Nedićeve vlade. Od februara 1942. godine to je činio i viši vođa SS i policije, general Maj-sner. Odnosi između ova dva nemačka generala bili su u znaku netrpeljivosti iz više razloga. Kada je srpsko stanovništvo bilo u pitanju, Turner je bio krajnje rigorozan i uvek je predlagao najstrože mere. Uprkos takvom Turnerovom stavu, Maj-sner ga je optuživao da je on prijatelj Srba i da podržava Nedića. Znači, Maj-sner je bio još suroviji, što je najbolje osećalo stanovništvo Srbije. Neslaganje između Turnera i Maj-snera bilo je predmet rasprave na sastancima tokom juna i avgusta 1942, kada su Beograd posetili general Kunce, u svojstvu zamenika, i general Ler, u svojstvu komandanta Jugoistoka. Sukob između ova dva visoka nemačka oficira, rešen je u korist Maj-snera. Turner je bio smenjen krajem 1942, a njegov štab, kao odeljenje, pripojen Štabu vojnoupravnog komandanta. Maj-sner je, međutim, napustio Srbiju tek u proleće 1944. godine.¹⁹²

Postavljen je višeg vođe SS i policije Maj-snera, pošto mu je Hitler dao gotovo neograničena ovlašćenja, od kojih je najvažnije bilo nadzor nad radom Nedićeve vlade i srpske kvislinške policije, svedoči o sve većem uplitanju nemačke okupatorske vojne vlasti u poslove Nedićeve vlade. Nedić i njegovi najbliži saradnici, ma koliko da su bili naklonjeni okupatorima, nisu se slagali s ovakvim svojim položajem. Protesta je bilo, i oni su dolazili sa raznih strana i zbog mnogih pitanja. Interesantan je, u vezi s tim, članak neidentifikovanog autora iz Odeljenja državne propagande Nedićeve vlade od marta 1942. godine, upućen Upravnom štabu vojnoupravnog komandanta Srbije. U njemu se protestuje zbog toga što Nemci nemaju isti stav prema Srbiji kao i prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Naime, dok NDH ima sva obeležja suverenosti (vojsku i upravu, diplomatska predstavništva na strani itd.), Srbija, kako se u članku ističe, nema ni minimum suvereniteta „nego su je Nemci

¹⁹² AVII, mf.-V, T-501, r. 248, s. 398, Ratni dnevnik za 28. i 29. VII 1942. — Kasnije, 4. IX 1942, Maj-sner je uputio pismo Himleru u kome ga obaveštava o nesuglasicama koje je imao sa Turnerom i traži savet šta da se uradi da bi te nesuglasice prestale (AVII, NAV-N-T-175, 140/2668205–209).

doveli pod režim ne samo svoje nego čak i bugarske pa i emigrantske ruske okupacije. Rat protiv Nemačke nije vojevala 1941. Srbija, koju su sami Nemci stvorili, nego ga je vojevala Jugoslavija. Međutim, posle sloma i rasparčavanja Jugoslavije, jedino Srbija, i nijedna druga bivša jugoslovenska oblast, tretirana je kao pun sinonim Jugoslavije. Srbija plaća kontribuciju, dok je ne plaća Hrvatska, niti oblasti pripojene Italiji, Bugarskoj, Nemačkoj i Albaniji. Zarobljeništva su oslobođeni pripadnici svih ostalih bivših oblasti, sem Srbije, ili bolje reći zarobljeništva je oslobođen svaki bivši jugoslovenski vojnik, koji je izjavio da nije Srbin, pa da ironija bude još veća, Srbija mora da plaća prinadležnosti pe samo za Srbe, zarobljene oficire, nego i za ostale zarobljene oficire, bivše vojske, koji su se deklarirali za Jugoslovene".¹⁹³

Ne ulazeći u motive autora ovog članka, mora se priznati da je približno realno naslikao stanje u Srbiji u uslovima nemačke okupacije. Slično je reagovao (samo dva meseca kasnije), u svom izveštaju Ministarskom savetu, raniji komesar i Nedićev ministar Milosav Vasiljević: „Istovremeno nemačke okupacione vlasti su od decembra 1941. zauzele jednu po jednu funkciju srpske vlade, naročito u bezbednosti i privredi, suprotno utanačenju između komandujućeg generala Dankelmana i pripadnika vlade generala Nedića".¹⁹⁴

U daljem tekstu izveštaja o svom radu za prvo polugodište 1942, Vasiljević ističe da je ponižavajuće biti član takve vlade, a pogotovu njen predsednik, i zbog toga on predlaže da „vlada narodnog spasa" podnese ostavku. Milan Nedić je, takođe, gotovo u svakom svom kontaktu sa nemačkim komandantima, i ostalim nemačkim funkcionerima u Srbiji kao i preko memoranduma koje im je upućivao, isticao da obećanja koja je dao Dankelman prilikom obrazovanja njegove vlade 29. avgusta 1941, nisu ispunjena i da je dolaskom Majsnera, njegova vlada praktično degradirana. To je Nedić ponovio i u svom memorandumu, upućenom generalu Baderu, 13. maja 1942. godine. „Danas sam primio", pisao je on, „jedan hitan izveštaj, koji mi je dostavljen kurirom, da je nemačka vojna komanda u Mladenovcu vojvodama za Beograd, Venčac i Kosmaj izdala naredbu koja je potpisana od jednog kaplara".¹⁹⁵

Bencler je u vezi s tim odmah izvestio Ministarstvo spoljnih poslova Rajha, navodeći da je povod Nedićevom memorandumu bio hapšenje kapetana Mašana Đurovića, kao i razoružanje četničkog odreda Pavia Gučanina, što su Nemci uradili bez znanja i odobrenja Nedićeve vlade. Stoga Bencler predlaže da se preko OKW i Komande Jugoistoka, spreči

¹⁹³ AVII, Nća, br. 1/a-6a, k. 1a.

¹⁹⁴ AVII, Nća, br. 4/1-2, k. 30, akt je pronađen oktobra 1944. u zaplenjenoj arhivi M. Vasiljevića.

¹⁹⁵ Arhiv SUP Srbije, br. 57527/112, dosje Milana Nedića. — U daljem tekstu Memoranduma Nedić piše Baderu: „Ja vas stoga molim, u interesu mira i reda, da izdate uputstvo vama potčinjenim vojnim vlastima da se po svima stvarima koje se tiču četnika i dobrovoljaca, da se oni (Nemci), obraćaju preko svojih najviših službenih mesta neposredno meni ili, pak, putem pojedinih okružnih načelnika. Ja ću sve učiniti, sve što je samo u mojoj moći, kako bi četnici i dobrovoljci u svojoj delatnosti i držanju udovoljili u potpunosti intencijama i željama nemačkih službenih mesta."

ovakva praksa. Jer, kako on ističe, to može dovesti do pada Nedićeve vlade, koja je ionako nezadovoljna raznim postupcima nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji.¹⁹⁸

Milan Nedić i u salušanjima pred islednim organima u Beogradu posle oslobođenja, ponavlja da njegova vlada nije dobila obećanu autonomiju niti svoju vlastitu i nezavisnu oružanu silu; da je bila, kako on naglašava, „obmanuta” i da je dolaskom Majsnera njena suverenost potpuno ograničena. Predsednik „vlade narodnog spasa” je takođe objasnio kako su kontakti održavani između njegove vlade i nemačkih okupacionih vlasti tokom celog rata, pa posebno ističe sledeće: „Od kada sam obrazovao svoju vladu, odlazio sam po svim važnijim pitanjima kod zapovednika Srbije, odnosno docnije kod komandanta za Jugoistok. Prosečno ove moje posete bile su jedared mesečno, i to obično uvek po pozivu štaba vojnog zapovednika. Sem toga, bio sam i više puta po svojoj ličnoj inicijativi zbog problema koji su se s vremena na vreme pojavljivali. Razgovori koji su vođeni ovom prilikom, nisu imali direktivan karakter od strane Nemaca, već su obično stavljeni kompromisni zahtevi, kojima sam ja izlazio u susret ukoliko, po mom shvatanju, nisu zasecale dublje u narodne interese.”¹⁹⁷

Dalje na saslušanju Nedić iznosi da je sem pismenih kontakata sa pojedinim nemačkim službama u Beogradu, češće i usmeno s njima komunicirao zbog mnogih pitanja; da su pojedini referenti u nemačkim okupacionim organima bili zaduženi za odgovarajuća ministarstva u Nedićevoj vladi. „Prema tome, između ministara moje vlade i nemačkih predstavništava preko referenata postojala je lična veza, odnosno kontakt po pitanju saradnje.”¹⁹⁸ Nedić se takođe žali da su njegovi najbliži saradnici bez njegovog znanja kontaktirali sa pojedinim nemačkim organima, a posebno sa obaveštajnim službama, te je tako njegova vlada, kako to on kaže, „bila minirana i iznutra i spolja”, a njegov autoritet opadao je iz dana u dan. Ovu njegovu izjavu potvrđuje, donekle, i njegovo pismo od 26. maja 1942, koje je uputio svim svojim ministrima, u kome piše i sledeće: „Iz dosadašnjeg rada sa okupatorskim vlastima uvideo sam da pojedini g.g. ministri, pomoćnici, načelnici i mnogi niži državni organi neovlašćeno i nenadležno opšte sa višim i najvišim organima nemačke uprave u Srbiji, dajući pojedine podatke, izjave i vodeći razne razgovore, koji vrlo često dovode do zabune, pometnje i nesporeda, što štetno utiče na opšte interese i nemačke i naše.”¹⁹⁹

¹⁹⁸ Arhiv SUP Srbije, dosje Nedića, br. 57527/112, Benclerovo pismo od 15. V 1942.

¹⁹⁷ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946. – U istom zapisniku Nedić dodaje: „Odnosaji između naše policije i Gestapoa bili su takvi, a naročito u poslednje vreme, da je naša policija izvršavala sva naređenja Gestapoa, ukoliko ova naređenja nije mogla da izvrši, ona je to dostavljala Min. unutrašnjih poslova, tražeći intervenciju.”

¹⁹⁸ Isto, Zapisnik o saslušanju od 30. I 1946.

¹⁹⁹ AS, br. 16-188/42, neregistrovano.

Nedićevi odnosi sa Nemcima, s *vremena na vreme*, bili su zategnuti i zbog mnogih drugih mera koje su Nemci preduzimali. Takav je bio slučaj, na primer, sa bugarskom okupacijom pojedinih delova jugoistočne Srbije, o čemu je već bilo reči u posebnom poglavlju. Ali ovaj problem ni kod Nedićeve vlade, pa ni kod Nemaca nije skidan s dnevnog reda sve do oslobođenja Srbije. Izgleda da se baš na ovom pitanju Nedić najviše zamerio nemačkim okupacionim vlastima. Vishaupt u citiranom elaboratu tvrdi da je vlada Rajha, tokom marta 1942. godine, pomišljala čak da uhapsi ceo kabinet Nedićeve vlade. Ali da je sledećeg meseca, ipak, preovladalo mišljenje da kvislinška garnitura u Beogradu (bez obzira na njene slabosti) treba da ostane, jer je to, navodno, bilo u nemačkom interesu.²⁰⁰ Bencler je 24. aprila 1942. godine poslao izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova Rajha o vojnopoličkoj situaciji u Srbiji, u kome je naglasio da ona „gubi glavu po mnogim pitanjima“, zaključio je da je „Nedić ipak pouzdan, jer nije prihvatio italijansku ponudu za proširenje granica Srbije na račun NDH“.²⁰¹

Nedić je došao u ozbiljan sukob sa nemačkim okupatorima prvih meseci 1942. godine, i to zbog takozvanog „slučaja Drušković“. Naime, Nedić je stalno tražio od Dankelmana, a potom i od Badera i Hansa Felbera, da se i „de jure“ prizna njegova vlada. Međutim, nemački komandant u Srbiji, pa ni Komanda Jugoistoka, nisu hteli to ni da čuju. Uzaludno je Nedić zakazivao o tom pitanju sastanke sa Turnerom, Benclerom pa i sa Majnsnerom.²⁰² Kada mu sve to nije pomoglo, pokušao je da preko nekih „lutajućih ambasadora“ Ministarstva spoljnih poslova Rajha, kao što su bili, na primer, Vezenmajer i Drušković, poveća „suverenitet“ svoje vlade. Oni su po službenom zadatku dobijenom od vlade Rajha dolazili gotovo u sve delove Balkana, pa, razume se, i u Srbiju. Kada je Drušković tokom januara 1942. boravio u Beogradu i u mnogim krajevima Bosne i Hrvatske, Nedić mu je uručio ed-memoar svoje vlade, koji su sačinili on i Acimović bez znanja vojnoupravnog komandanta Srbije. U ovom dokumentu insistiralo se da se Nedićeva vlada prizna; da joj se ovlašćenja ne ograničavaju, a posebno je zahtevano da se prošire granice Srbije na račun istočne Bosne, odnosno teritorije NDH.²⁰³

200 AVII, Vishaupt, str. 129.

201 AVII, Bon, 3/146–149. – Ministarstvo spoljnih poslova Rajha uputilo je 10. IV Bencleru pismo u kome ga upozorava da on ima široka ovlašćenja da „rešava sva spoljnopolitička pitanja u Srbiji i da treba da spreči pokušaj srpskih političkih elemenata da rade protiv Rajha“ (AVII, NAV-N-T-120, 200/153583).

202 AVII, NAV-N-T-312, 467/8056, 266–9, *Dnevnik generala Lera*, od 24. IX 1942, u kome navodi da je više puta u proleće 1942. godine dobijao od svojih komandanata u Srbiji izveštaj u kome se ističu molbe Nedića za priznavanjem njegove vlade. To je Ler potvrdio i na saslušanju pred Vojnim sudom u Beogradu, 1946. godine (AVII, NA, br. 1/1, k. 2–3, str. 18).

203 AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1133–35, Zapisnik sa sastanka od 23. I 1942. između Nedića i Keviša.

Zbog ovog slučaja nemačke okupacione vlasti u Srbiji oštro su reagovala. Na udaru su bili, u prvom redu, Nedić i njegova vlada, a potom i Drušković, jer su „prekoračili svoja ovlašćenja“, umesto da su ed-memoar prethodno dali na uvid i saglasnost vojnom komandantu Baderu, Turneru ili Bencleru. U vezi s tim Keviš je 23. januara održao sastanak sa Nedićem i preneo mu Baderovo mišljenje da ubuduće ne bi smeo da Nemcima stvara takve probleme, već da sve svoje molbe i zahteve dostavi određenim nemačkim okupacionim službama u Srbiji, koje će odlučiti o daljoj sudbini toga dokumenta.²⁰⁴

Istog dana, dakle, 23. januara 1942, Keviš je po Baderovom naređenju održao sastanak i sa Benclerom, na kome ga je ovaj obavestio da je ed-memoar dobio od Nedića, ali tek pošto je poverenik Drušković bio otputovao u Berlin. „On, Bencler je izrazio čuđenje što Drušković nije stupio u kontakt s njim, što je morao da učini. On će protestovati protiv takve prakse.“²⁰⁵

Kako se i očekivalo, Bencler je samo nekoliko dana kasnije obavestio svoje resorno ministarstvo o slučaju „Nedić—Drušković“, ali je pokušao da ovom pitanju da skromnije dimenzije, kako se ne bi zaključilo u Berlinu da je on bio nedovoljno budan. U tom njegovom izveštaju od 27. januara 1942. pisalo je sledeće: „Poverenik Drušković je pre nekoliko dana posetio generala Nedića. Ja o toj poseti nisam bio prethodno obavešten. Nedić je Druškoviću, pretpostavljajući da je on poverenik gospodina ministra spoljnih poslova Rajha, predao pri tom kopiju jednog memoranduma o situaciji u prostoru Jugoistoka, koju je Drušković u međuvremenu svakako već predao poslaniku Henckeu. Iako su u tom memorandumu opasnosti ovdašnje situacije više puta tačno zabeležene, nalazim se pobuđenim da ukažem na to da ga je sastavio ministar unutrašnjih dela Aćimović za ministra predsednika samo kao dokumentaciju za razgovor s opunomoćenim komandujućim generalom i sa mnom. Odustajem od predaje memoranduma, pošto pretpostavljam da je u međuvremenu postao poznat ministarstvu.“²⁰⁶

Međutim, „slučaj Drušković—Nedić“ nije bio još skinut s dnevnog reda. Drušković je ponovo krajem marta boravio u Beogradu. Imao je kontakte sa Nedićem i sa njegovim ministrima, ali se nije javljao ni jednoj od nemačkih službi. To je Bencleru bilo sumnjivo. Nije o tome hteo prethodno da razgovara sa Nedićem, pa ni sa Baderom, već je 30. marta ponovo uputio pismo Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, na ad-

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ AVII) Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1131–32. — Keviš je u svom izveštaju za Badera, u vezi sa sastankom sa Benclerom, napisao i ovo: „Prilikom reprodukovanja svog razgovora sa Nedićem pomenuo sam, razumljivo, zahtev opunomoćenog komandujućeg generala da bi Nedić morao da ga obaveštava o pregovorima sa strancima i o određivanju svojih gledišta. Bencler je na to odvratio prilično oštro, da li on time treba da bude isključen. Naglasio je da on nije potčinjen opunomoćenom generalu. Podvukao je da on ima pravo da u svako vreme pregovara s Nedićem a da opunomoćeni komandujući general ne mora biti obavešten, ili da mu budu podneti kratki sadržaji tih razgovora.“

²⁰⁶ AVII) NAV-N-T-120, 200/153500.

resu poslanika Henkea, i zamolio ga *da* mu u što kraćem roku zvanično dostavi podatke: 1) da li je Drušković imao politički, odnosno službeni nalog da tokom marta ide u Srbiju i da li je bio ovlašćen da stupa u kontakt s ministrom-predsednikom ili članovima njegovog kabineta; 2) da li je Drušković opet poneo u Berlin neki memorandum ili sličan akt o željama srpske vlade, dobijen od ministra predsednika Nedića.²⁰⁷

Henke je samo dva dana kasnije obavestio Benderà da je cela stvar oko Druškovića u Beogradu previše dramatizovana. Objasnio je da je Drušković više puta dolazio u Beograd, ali ne da rešava neka „politička pitanja“ sa vladom Milana Nedića, već je imao nalog da obavi, manje-više, poslove tehničke prirode. Naglasio je da mu je skrenuta pažnja da ubuduće treba prethodno da najavi svoj dolazak vojnoupravnom komandantu, Upravnom štabu i opunomoćeniku ministarstva spoljnih poslova. Henke je takođe podvukao da je o celom ovom slučaju bio obavešten lično Ribentrop, i da on ne vidi da je Drušković time prekoračio svoja ovlašćenja.²⁰⁸ Ovim je „slučaj Drušković–Nedić“ bio skinut s dnevnog reda, ali odnosima između nemačkih okupacionih vlasti u Beogradu 1 Nedićeve vlade nisu bili zadovoljni ni jedni ni drugi, iako su se borili gotovo za iste ciljeve.

Međutim, te sporadične „varnice“ nisu smetale nemačkim okupatorima i srpskim kvislinzima da sarađuju; da se dogovaraju o najvažnijim pitanjima, na primer, o uništenju narodnooslobodilačkog pokreta, održavanju reda i mira u Srbiji; omogućavanju nacistima da nesmetano eksploatišu prirodna bogatstva Srbije itd. Ovo prvo pitanje, zbog svoje aktuelnosti, nije skidano s dnevnog reda ni prvih meseci 1942. godine. I vojnoupravni komandant u Srbiji i Nedić, sa svojim kabinetom, pretpostavljali su da bi na proleće moglo doći u Srbiji do oružanog ustanka širih razmera, koji bi po svom intenzitetu bio ravan onome iz 1941. godine. Glavne baze komunističkih snaga bile su tada, kako je Nedić tvrdio svom sagovorniku – Baderu, oko Prokuplja, i on je insistirao da budu likvidirane kvislinškim snagama i uz podršku Nemaca, ali bez Bugara. Bader se nije složio da bugarski okupatori budu zaobiđeni u ovoj akciji, već je želeo da i oni budu aktivni učesnici u tome, te je Nediću predložio da odmah stupi u kontakt sa generalom Nikolovim i s njim se dogovori o strategiji i taktici, radi boljeg uspeha borbe protiv ustanika.²⁰⁹

Drugo mesto za koje je Nedić tvrdio da su u njemu locirane jake partizanske snage, bio je „predeo južno od Čačka–Užica oko Arilja–Nove Varoši“. On je izjavio „da se njegovi dobrovoljci u tom kraju stalno bore, ali ne mogu da savladaju komuniste“. Čim se okonča akcija kod Prokuplja, Nedić je obećao da će svoje odrede prebaciti u ovaj kraj, kako bi jačim snagama mogao udariti na partizanske odrede. Kao treće žarište ustaničkog pokreta, Nedić je označio kraj oko Pecke (jugoistočno oko Krupnja). Naglasio je da ova partizanska formacija nije tako jaka,

²⁰⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153573.

²⁰⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153576, Pismo Ministarstva spoljnih poslova Rajha, od 4. IV 1942, Bencleru.

²⁰⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1136–140.

ali da neprestano uznemirava njegove snage. „Nedić je situaciju za proleće tako ocrtao“, pisalo je u izveštaju vojnopravnog komandanta od februara 1942. godine, „da treba računati na iskrcavanje Engleza u Grčkoj, a možda i na drugim mestima i smatra da će to mobilizatorski delovati ne samo na komunističke snage već i na druge nacionalističke snage, u prvom redu na četnike Draže Mihailovića, koji se takođe u datom trenutku mogu okrenuti protiv Nemaca.“²¹⁰

Bader je i ovom prilikom (a to su činili i njegovi prethodnici) tražio od Nedića da se uglavnom sopstvenim snagama obračuna sa komunistima, pa je u vezi s tim Keviš u zapisniku zabeležio sledeće: „Opunomoćeni komandujući general je izrazio želju da održava lični kontakt s Nedićem i da s njim razgovara o situaciji. Ako Srbija ne želi da u jednom novom ratu doživi propast, zadatak Nedićeve vlade bio bi da sve nemire suzbija svojim snagama i da ne dopusti da izbije nov opšti ustanak. On, opunomoćeni komandujući general, će mu kod sprovođenja tog zadatka pružiti koliko god mu je moguće svoju podršku. Srpskoj vladi mora, upravo u vreme koje nailazi, biti jasno da je, ako ona ne može da izvrši taj zadatak, mogućna okupacija novih delova zemlje od strane bugarskih trupa. Ako ona to želi da izbegne, u interesu Srbije, morala bi da se potpuno založi da u zemlji održi mir.“²¹¹

O mogućnosti da u Srbiji u proleće 1942. ponovo izbije oružani ustanak, raspravljano je i na sastanku 2. februara, kome je, osim Nedića i Badera, prisustvovao i Jezdimir Dangić. I ovog puta je Nedić svojim sagovornicima ukazao na iste centre ustaničkog pokreta. Bader je ostao dosledan svojim ranijim stavovima. Naime, da Nedić u pogledu uništenja „komunističkih bandi“ mora računati u prvom redu na sopstvene snage, s tom razlikom što se sada računalo da bi i Dangić mogao da im priskoči u pomoć.²¹²

Bencler je takođe po liniji svog resora redovno obavestavao Ministarstvo spoljnih poslova Rajha o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji. To on čini i u izveštajima za januar i februar 1942, u kojima, između ostalog, navodi da bi na proleće 1942. moglo doći do novog oružanog ustanka u Srbiji. Istovremeno, u izveštaju od 29. januara on je napomenuo da prvi mesec dana boravka bugarskih trupa u Srbiji ne deluje optimistički. Jer, kako je on istakao, „ima više saopštenja da se bugarska vojska bratimi sa narodom; da se pasivno drži protiv partizana, izjavljujući da se treba boriti protiv Nemaca“.²¹³

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Isto.

²¹² AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1104–111. – U zapisniku je Keviš zabeležio sledeću Nedićevu izjavu: „On (Nedić), kaže da se sad već mogu konstatovati 3 odnosno 4 centra zračenja jednog opšteg balkanskog ustaničkog pokreta, a koji će se kroz nekoliko meseci javiti u svom dejstvu. Jedan komunistički centar zračenja, a istovremeno centar ustaničkog pokreta jeste prostor: dolina gornjeg toka Lima, Nova Varoš, Sandžak do Novog Pazara. U tom se prostoru sada koncentrišu kako muslimanski tako i crnogorski komunisti iz Srbije. Drugi centar zračenja za budući ustanički pokret jeste prostor severno od Skoplja. Treći centar zračenja jeste prostor istočno od Niša do bugarske granice.“

²¹³ AVII, Mikroteka, Bon, 3, snimak 55.

Međutim, kada je reč o opasnosti od novog oružanog ustanka u Srbiji, Bencler izveštava Ribentropa, 30. januara 1942, da bi se ustanak mogao izbeći pod sledećim uslovima: „a) Ostajanje Nedićeve vlasti na dužnosti, no to zavisi od toga da ne dođe ni do kakvih novih opterećenja vlade, koja bi Nediću onemogućila da dalje vodi poslove. Tu bi, na primer, spadalo okupiranje novih delova zemlje od strane drugih, a ne nemačkih trupa. U poslednje vreme mi pristižu vesti po kojima Italijani, podstaknuti bugarskom okupacijom, opet počinju da pokazuju jak apetit za područje Kosovske Mitrovice. b) Likvidiranje komunističkih centara ustanika van srpskog prostora, naročito u Sandžaku, c) Sprečavanje progona Srba u Hrvatskoj, d) Po mogućnosti isključenje Mihailovićeve ličnosti.”²¹⁴

I ma koliko da je Bencler bio za izvesno osamostaljenje Nedićeve vlade, kako bi se uspešnije suprotstavljala oslobodilačkom pokretu Srbije, ipak je on bio za to da se „vlada narodnog spasa” kontroliše na svakom koraku. To se vidi gotovo iz svakog izveštaja koji je on uputio svom nadležnom ministarstvu. Na primer, u izveštaju od 11. februara 1942. godine piše da je dao instrukcije Cenzorskom odeljenju štampe da se u *Novom vremenu* ne sme pojavljivati slika ni reči kralja Petra.²¹⁶ U prilogu izveštaja za 23. mart Bencler je dostavio tekst govora koji je Nedić trebalo da održi 25. marta 1942. preko Radio-Beograda na godišnjicu kada je Cvetkovićeve vlada potpisala akt o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.²¹⁸ Interesantno je da u citiranom izveštaju Bencler ističe da Nediću nije dozvoljeno da održi bilo koji govor koji prethodno nije cenzurisani i odobren od okupacionih nemačkih vlasti u Beogradu. U jednom izveštaju, nešto kasnijeg datuma (5. juni 1942), Bencler obaveštava Ribentropa da se u Beogradu vrše pripreme za posetu ministra finansija Rajha Srbiji. Istovremeno naglašava da je Upravni štab na čelu sa Turnerom, pregledao sve referate i elaborate koje je Nedićeva vlada pripremila za ovaj sastanak i da su oni potpuno u skladu sa nemačkom politikom na Balkanu.²¹⁷

Takvi su bili odnosi između Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji u prvoj polovini 1942. godine. Slični će ostati sve do kraja rata. U svakom slučaju, ponižavajući za „srpsku vladu”, koja je bila, najblaže rečeno, oruđe u nemačkim rukama, koje su nacisti usmeravali prema svom nahođenju i prema svojim potrebama. Pa ipak, iako se Nedić suprotstavljao pojedinim nemačkim odlukama, na primer: bugarskoj okupaciji delova jugoistočne Srbije; razoružavanju četnika Koste Pećanca; preteranom oduzimanju životnih namirnica od srpskog stanovništva, ni njemu ni njegovim saradnicima nije smetalo da se na najbrutalniji način obračunavaju sa pripadnicima oslobodilačkog pokreta. U vezi s tim, Nedić i njegova vlada stalno izdaju uredbe, naredbe i mnoga druga akta u kojima se predviđaju najoštrije kazne za svakoga ko bi se na bilo koji način suprotstavio okupacionim i kvislin-

²¹⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153505/07.

²¹⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153515.

²¹⁶ AVII, N-T-120, 200/153562-71.

²¹⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153618.

škim vlastima. Srpski kvislinški predsednik i njegovi ministri redovno su držali govore u Beogradu i većim centrima Srbije, pozivajući stanovništvo da u svemu podržava kvislinšku vladu i zahtevajući od naroda Srbije da okupatore poštuju kao „prijatelje srpskog naroda“.

U naredbi broj 2, od 16. januara 1942, o suzbijanju propagande komunizma, Nedić traži najoštrije kazne za sve one koji su bilo u kakvoj vezi sa komunističkom partijom i njenim organizacijama: „U poslednje vreme oživela je razorna propaganda dušmana Srbije i srpskog naroda. Ti zlodusi želeli bi da opet u našem narodu izazovu pometnju i nemire. Oni žele što veće istrebljenje Srba, pa huškaju nerazumne na sudbonosne korake. Naročito im je stalo da unesu zabunu u naše oružane odrede i četnike, izmišljajući najneverovatnije stvari.“²¹⁸

U sličnom tonu Milan Nedić je održao govor 8. marta 1942. godine. *Novo vreme* ga je objavilo 10. marta pod naslovom: „Prolećna poslanica srpskom narodu“. Nedić poziva narod Srbije da ne sluša „one iz Londona i Moskve“; da se ne diže na oružanu borbu; da sluša savete njegove vlade i da budu pokorni u svakom pogledu prema nemačkim zahtevima: „Ako se prevarite i po treći put – govorio je tada Nedić – i povedete se za savetom englesko-komunističkim, znajte da je onda odzvonilo srpskom narodu“.²¹⁹ Interesantno je, da je ovaj Nedićev govor dobio zapažen publicitet u nemačkoj fašističkoj štampi. Tako je, na primer, „Berlinger Berzencajtung“ istakao da Nedić spada „među velikane srpske nacije i da je on i ovom prilikom potvrdio da spada među krupne istorijske ličnosti“.²²⁰

U nizu mera koje je Nedićeva vlada preduzela u proleće i leto 1942. godine radi potpunije likvidacije komunističkog pokreta u Srbiji, posebno se po surovosti ističe Uredba o oduzimanju imovine licima osuđenim zbog krivičnih dela izvršenih u cilju komunizma ili anarhizma. Član 1. predviđao je sledeće sankcije: „Licima koja učine krivično delo navedeno u članu 7. Uredbe o prekim sudovima ili koje od krivičnih dela navedenih u tački 1, 2, 3, 5, 6, 7, član 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, i sve u cilju nasilnog sprovođenja komunizma i anarhizma, oduzeće se sva imovina u korist države. Ako osuđeni ostavlja iza sebe maloletne dece, oduzeće mu se samo polovina imovine. Ova polovina odrediće se po saslušanju veštaka, tako da svaka polovina sačinjava zasebnu arondiranu privrednu jedinicu.“²²¹

²¹⁸ *Novo vreme*, 18. I 1942. – U daljem tekstu citirane naredbe pisalo je: „Skrećem pažnju svim ispravnim i čestitim Srbima da tim podlim prevarama ne nasedaju. Svako treba da ima na umu da mir i red u našem narodu ima održati po svaku cenu. Huškači i neprijateljski agenti, platiće za dela svojim glavama. Milosti nema ni za koga.“

²¹⁹ *Novo vreme*, 10. III 1942.

²²⁰ *Novo vreme*, 11. III 1942.

²²¹ *Službene novine*, br. 22. od 17. III 1942. – U čl. 7. citirane uredbe stajalo je: „Lica koja pobunjenicima dobavljaju životne namirnice ili ih na drugi način pomažu, kazniće se, bez obzira na težu kaznu zbog pomaganja propisanu zakonskim propisima, novčanom kaznom od 10.000 do 1.000.000 dinara, ili najmanje jednom petinom vrednosti njegove imovine, a ako učinioci imaju maloletne dece, najmanje jednom desetinom vrednosti njihove imovine.“

Kvislinška Nedićeva vlada je na osnovu uputstava koja je dobila od nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, izvršila specijalne pripreme za obeležavanje godišnjice potpisivanja akta o pristupanju Trojnom paktu i silama Osovine. S tim u vezi je Milan Nedić održao govor preko Radio-Beograda, 25. marta, i u njemu istakao: „Ova politika došla je do vrhunca u martu prošle godine. Dva datuma, tako bliska jedan drugome: 25. i 27. mart; prvi je obećavao spokojstvo, a drugi je grozio strašnom nesrećom. Prvi je trebao da donese spasenje, a drugi nas je gurnuo u propast.”²²² Nedićeva vlada je takođe istog dana izdala proglas, u kome posebno ističe da je bio najveći promašaj srpskih političara u njihovoj istoriji, što nisu sprečili raskidanje Trojnog pakta.²²³

Citirali smo mnoge primere iz odnosa između nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i Nedićeve kvislinške vlade. Na osnovu njih, kao i mnogih drugih, koje smo citirali u naučnom aparatu, vidi se da je povremeno dolazilo do sukoba između Nedića i Nemaca, ali ti sukobi ma koliko bili oštri, nisu nikada doveli u pitanje zajedničku borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Uostalom, Nedić nije bio nikada ni približno ravnopravan partner Nemcima. On to nije mogao ni biti iz objektivnih razloga. Zbog toga je morao, uglavnom, da sluša. Nemci su ga doveli na vlast, jer su znali da je profašistički orijentisan i zakleti neprijatelj komunizma. Većina takozvanih „sporova” nastajala je zbog toga što Nedićeva vlada nije imala gotovo nikakve vlasti, a mnogo se od nje tražilo. Zato su interesi naroda Srbije, iza kojih se Milan Nedić za sve vreme rata zaklanjao bili samo paravan. Nemci su mu uvek bili bliži. I ma kolike proteste da je s vremena na vreme upućivao vojnoupravnom komandantu, njegovo praktično delovanje bilo je sasvim u skladu s onim što su Nemci zahtevali. A oni su tražili: red, mir, bezbednost; borbu protiv komunizma; eksploataciju prirodnih bogatstava iz Srbije za nemačku ratnu mašinu, koja je vodila jedan prljav, agresivan rat, protiv interesa svih slobodoljubivih snaga sveta.

²²² *Novo vreme*, 26. III 1942.

²²³ IRP, br. 2398 – III – 4/877. – U jednom delu govora M. Nedića od 25. III 1942. rečeno je o prednostima koje je donosio Trojni pakt: „25. mart prošle godine trebalo je da obezbedi srpskom narodu mir, nezavisnost i slobodu usred velikog sukoba, koji je još 1939. bio izbio i u kome mi nismo bili uopšte zainteresovani. Jer, šta se od Srba tražilo? Samo da gledaju svoja posla i da se ne mešaju u obračune velikih sila. Zato je između sila Trojnog pakta i Jugoslavije potpisan na ovaj dan pre godinu dana u Beču sporazum nazvan paktom. Taj pakt je bio rezultat dugih napora jedne naše dobro smišljene politike, koja je u poslednjem času bila uspela da se otrgne od slepog sagledavanja interesa takozvanih 'demokratskih sila' ”.

REPRESALIJE OKUPATORSKO-KVISLINŠKIH SNAGA NAD STANOVNIŠTVOM SRBIJE

Teror okupatora i kvislinških vlasti bio je pooštren u svim krajevima Srbije, naročito posle povlačenja glavnine partizanskih snaga sa oslobođene teritorije u Sandžak, odnosno u istočnu Bosnu. Neprijatelj je računao da je nastupio momenat kada se treba sa narodnooslobodilačkim pokretom definitivno obračunati, pogotovu što mu je išla na ruku i situacija na Istočnom frontu, gde su Nemci već duboko prodrli u unutrašnjost Sovjetskog Saveza i vodili odsudne bitke sa jedinicama Crvene armije. Okupatorske i kvislinške vlasti su neprekidno hapsile sve one za koje se smatralo da su bilo u kakvoj vezi sa narodnooslobodilačkim pokretom. Sve više su se punili logori na Banjici, Sajmištu, u Šapcu, na Crvenom krstu u Nišu i mnogi drugi zatvori i kaznionice. Mnogi građani su internirani ili odvođeni na prinudan rad. Streljanja su bila svakodnevna pojava. Uporedo s tim, nemački okupator i Nedićev kvislinški aparat organizovali su širenje antikomunističke propagande u svim gradovima i selima okupirane Srbije. U tom smislu stvarane su posebne grupe intelektualaca čije je antikomunističko raspoloženje bilo do te mere razvijeno da nisu birali sredstva kako bi narodnooslobodilačku borbu i njene organizatore prikazali u što gorem svetlu. Dimitrije Ljotić, Velibor Jonić, Dragi Jovanović, Ratko Parežanin, Nedićevi ministri, sreski i okružni načelnici i mnogi drugi kontrarevolucionarni elementi, držali su predavanja u ustanovama, preduzećima, školama i pojedinim gradovima, pokušavajući na taj način da izazovu antikomunističko raspoloženje građanstva.

Potere Nemaca, Bugara, nedićevaca, ljotićevaca, četnika Koste Pećanca, uz obilnu podršku četnika Draže Mihailovića, naročito njegovih „legalizovanih odreda“, bile su svakodnevna pojava. Meta neprijateljskih napada bili su preostali partizanski odredi u Srbiji; pojedine čete, partizanske grupe i njihova uporišta; zatim, partijske i skojevske organizacije i druge organizacije NOP-a. Drugim rečima, okupatorsko-kvislinške snage nastojale su da „čišćenjem terena“ unište ceo NOP u ovom delu Jugoslavije. Dok je krajem 1941. glavna akcija neprijatelja bila usmerena na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije i Šumadije, u prvoj polovini 1942, pa i kasnije, na udaru su bili svi krajevi Srbije, s tim što je južna Srbija (gde su bili bazirani jači partizanski odredi), bila na najvećem udaru.

Okupatorsko-kvislinška štampa, radio i druga propagandna sredstva, svakodnevno su iznosili podatke o sukobima sa partizanskim odredima Srbije, za koje je Nedić početkom decembra 1941. izjavio da su potpuno uništeni. *Novo vreme* je 17. januara 1942. donelo širu informaciju da se sredinom toga meseca vodila borba između Nedićevih jedinica i partizana u okolini Bajine Bašte i da su „vladine snage uništile ovu partizansku grupu”.²²⁴ U istom listu od 21. januara pisalo je da je veća partizanska formacija pokušala da se iz Sandžaka vrati u Srbiju, pravcem: Kokin Brod, Ivanjica, Arilje, i da je kod sela Drenova došlo do okršaja između Drugog srpskog dobrovoljačkog odreda i partizana. Prema ovoj informaciji, partizani su se posle gubitaka ponovo morali da vrate za Sandžak.²²⁵ Samo nekoliko dana kasnije, načelnik sreza orašačkog dostavio je izveštaj Nedićevoj vladi, uz koji je bio priložen spisak sa imena 192 osobe, za koje je rečeno da su u drugoj polovini 1941. bili izvesno vreme u partizanskim odredima, pa su se posle neprijateljske ofanzive vratili svojim kućama. Traženo je mišljenje, „budući da su mnogi od njih bili mobilisani, kakve sankcije da se prema njima preduzmu, da li ih sve predati Prekom vojnom sudu”.²²⁶

U februaru 1942. godine bilo je takođe akcija okupatorsko-kvislinških vlasti u Srbiji, s namerom da se potpuno unište partizanski odredi i njihova uporišta. Već pomenuti načelnik orašačkog sreza, u svom izveštaju od 2. februara, podvlači da jedan broj komunista-partizana pokušava da se prebaci u Nemačku. Prema njegovom tvrđenju, partizani bi se prebacili kao obični radnici; zimu bi proveli na radu, a na proleće, „kad gora ozeleni”, ponovo bi se vratili u zemlju i stupili u partizane. Zahtevao je od Ministarstva unutrašnjih poslova da se organizuje stroga kontrola u vagonima, koji budu transportovali srpske radnike u Nemačku.²²⁷

Inače, *Novo vreme* je i dalje bilo prepuno podataka o borbama kvislinških vojnih jedinica protiv partizanskih odreda Srbije. U broju od 10. februara pisalo je, pored ostalog: „Mačvanska i valjevaska grupa vladinih odreda preduzela je početkom februara čišćenje terena od ostalih komunističkih bandita na liniji Pecka—Krupanj—Zavlaka—Osečina, kao i na liniji Majinović—Lelić.”²²⁸ Samo tri dana kasnije isti list je preneo sledeće saopštenje komande Srpske državne straže: „Jurišna četa Drugog dobrovoljačkog odreda, potpomognuta odredom vojvode

²²⁴ *Novo vreme*, 17. I 1942.

²²⁵ *Novo vreme*, 21. I 1942.

²²⁶ Avil, br. reg. 2/22, f. 10, k. 137, Izveštaj od 31. I 1942.

²²⁷ AVII, br. 3/1, f. 10, k. 137. — U daljem tekstu izveštaja rečeno je i ovo: „U saopštenju prednjeg MUP-a čast je umoliti naslov za naređenje područnim vlastima, odnosno organima, da na gornju okolnost obrate najstrožiju pažnju, a naročito da se u svakom konkretnom slučaju utvrđuje autentičnost ličnih isprava svih onih lica koja se javljaju za rad i odlazak u Nemačku. Poznato je, naime, da su u poslednjim događajima partizani u mnogim mestima opljačkali arhive i odnosili sobom javne obrasce, štembilje i pečate, što im omogućava da se pod lažnim ispravama i imenima prikriju i pokušaju svoje prebacivanje za Nemačku.”

²²⁸ *Novo vreme*, 10. II 1942.

Veterničkog, vodila je ovih dana ogorčene borbe sa ostacima razbijenih komunističkih bandi, koje lutaju još po selima u okolini Leskovca. Do sukoba je došlo u selima Velika i Mala Biljanica, Manojlovac i Donja Slatina. Komunisti su hteli da miniraju jedan most, ali su dobrovoljci, pod vodstvom četovođe Ratka Obradovića, u saradnji sa četnicima, iznenadili komuniste i omeli ih u vršenju sabotaže.²²⁹

I načelnik valjevskog okruga redovno je obaveštavao svoje pretpostavljene u Beogradu o merama koje se preduzimaju na terenu njegovog okruga u borbama protiv partizana. U izveštaju od 15. februara 1942. on, na primer, naglašava da je primećena grupa od oko 850–900 partizana u blizini planine Suvobora; da je organizovana akcija potere, u kojoj su učestvovali Nemci, nedićevci, ljotićevci, „legalizovani četnici” i četnici Koste Pećanca, i da je u borbama ubijeno 50 partizana i 8 zarobljeno. On, takođe, u svom izveštaju dodaje: „Na dan 1. II otpočela je akcija raščišćavanja na području i tromedi okruga valjevskog, šabačkog i užičkog. U ovoj akciji učestvuju svi oružani odredi iz okruga valjevskog... Posvetio sam prvenstvenu i najveću pažnju čišćenju terena od komunističkih bandi, u kom sam cilju stalno izdavao naređenja za terensku akciju, tako da sada na teritoriji celog okruga nema više komunističkih bandi.”²³⁰ Međutim, *Novo vreme* je pet dana kasnije, praktično, demantovalo izveštaj okružnog načelnika u Valjevu. Jer je u svom broju od 20. februara 1942. donelo informaciju iz koje se vidi da sukobi između Nedićeve „oružane sile” i ustanika ne jenjavaju, već se u raznim delovima okruga vode borbe širih razmera sa partizanima i njihovim simpatizerima.²³¹

Načelnik beogradskog okruga bio je primoran, takođe, da na prvim stranicama svoga izveštaja od 2. februara 1942, obavesti nadležno ministarstvo da su partizani primećeni u neposrednoj blizini Beograda; da krstare po varošicama i selima okruga i da izvode akcije i sabotaže: „Partizani se nalaze u selu Aranovcu, Rožanci, Beljini, Malić i Leskovac. Pretpostavlja se da ih zajedno sa seljacima, koje su oni mobilisali ima 600–700.” U daljem tekstu izveštaja se naglašava da je organizovana potera jačih oružanih snaga, koje sačinjavaju: Nemci, nedićevci i takozvani legalni četnici i da su partizani pružili oružani otpor mimo svih očekivanja.²³²

Od svih kvislinških izvora iz februara, u kojima se govori o sukobu između „Nedićeve oružane sile” i partizana i o represalijama koje se vrše na terenu, posebno ističemo naredbu Koste Pećanca od 23. febru-

²²⁹ *Novo vreme*, 13. II 1942.

²³⁰ AVII, reg. br. 6/2-1, k. 92. – U daljem tekstu citiranog izveštaja rečeno je i sledeće: „Za ispitivanje pouzdanosti i podobnosti svih državnih činovnika odredio sam anketne komisije po svim sreskim mestima, kao i u Valjevu naročito. Te anketne komisije sastavljene su od 5 članova, koje će ispitivati rad i držanje svih činovnika u vezi sa komunističkom akcijom... Osnivanju logora u Valjevu još nije pristupljeno, pošto nemačke vojne vlasti traže, a tako se i postupa, da se njima predaju sva lica koja se uhapse kao komunisti.”

²³¹ *Novo vreme*, 20. II 1942.

²³² Zb. NOR, 1-3, 334.

ara 1942. u kojoj se govori „o čišćenju Toplice od partizana“. Naime, Pećanac predlaže niz najstrožih kaznenih mera prema stanovništvu, kako bi se uništile partizanske jedinice: „Pri pokretima i pretresu u borbi sa komunistima, iz sela pokrenuti sve muškarce od 16 do 80 godina da idu pred odredima. Ovu upotrebu vršiti od građana koji su komunisti i naklonjeni njima, a ovi ljudi moraju *biti* naoružani puškama, koje imaju; vilama, budacima i drugim i ove upotrebiti za pretrese pred odredima, s tim da im se izdadu nalozi da tačno i savesno vrše pretrese... Komunističke porodice izvoditi iz kuća, koje će poneti samo ono što im je najpotrebnije i ove istaći pred odredima za ulazak u naredno selo koje se napada i iz tog sela ih proterivati u drugo do krajne tačke akcije, gde će se rešavati njihova sudbina, tako da narod vidi ko je pomagao i čuvao komuniste i kakva je njihova sudbina. Zarobljene komuniste bez ikakvog saslušanja ubijati odmah, na licu mesta.“²³³

U martu 1942. godine potere okupatorsko-kvislinških snaga, nisu prestajale. Naprotiv, bile su sve intenzivnije. Okupator i kvislinške vlasti u Srbiji su smatrali da u toku zime treba slomiti otpor partizanskih odreda Srbije, kako na proleće ne bi mogli da organizuju ustanak širih razmera. Toga su se uvek pribojavali Nemci, Nedić i svi njegovi ministri. U dnevnoj kvislinškoj štampi od 3. marta doneta je vest da je Jablanički četnički odred Koste Pećanca imao tih dana više borbi sa partizanima u okolini Medveđe; da su partizani pružili žilav otpor „i da su se nakon borbe povukli u nepoznatom pravcu“.²³⁴ Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade u „Pregledu najvažnijih događaja“ od 13. marta 1942. iznosi, pored ostalog, da je 3. marta 1942. počela akcija kvislinških oružanih odreda protiv partizana, koji su se bili koncentrisali u okolini Prokuplja, Kuršumlije i Lebane; da je kod sela Čubura, srez dobrički, bilo 20 mrtvih na strani oružanih odreda, zbog čega je Košta Pećanac naredio da se selo spali.²³⁵

U izveštaju Komande Srpske državne straže od marta 1942. navode se podaci da partizani deluju i na terenu kragujevačkog okruga, pa su kvislinzi, zajedno sa Nemcima, preduzeli „akciju čišćenja terena“. U jednom delu citiranog izveštaja pisalo je: „Od 7–9. marta o.g. u daljem čišćenju terena od komunističkih bandita, o čemu je podnet izveštaj 8. marta o.g. pod tačkom 2) načelnik okruga Kragujevačkog g. Kalabić izveštava da su naše oružane snage, u saradnji 60 Nemaca, čistile teren na prostoru Rajac–Slavkovica–Pološ–Brezna–Gornja Gorevnica. U borbama ubijeno 48 komunista. Na našoj strani poginula su 2 četnika i 1 Nemač.“²³⁶ Izveštaj okružnog načelnika iz Čačka, od 15. marta, takođe govori o represalijama koje se vrše na terenu i o sukobima sa parti-

²³³ Zb. NOR, 1-3, 344–346. – Na kraju citirane naredbe K. Pećanca rečeno je i ovo: „Milosti i pažnje prema pravim komunistima ne sme biti nikakve, jer se sa njihovim potpunim uništenjem može očistiti teren i narod osloboditi ove nemani.“

²³⁴ *Novo vreme*, 3. III 1942.
as AVII) reg. br. 17/4-1, k. 51.

²³⁸ Zb. NOR, 1-3, 384.

zanima. „Shodno telefonskom naređenju Predsednika ministarskog saveta, krenuo sam na put radi uspostavljanja reda na pruži Lajkovač—Čačak i definitivnog čišćenja ovog kraja od zaostalih komunističkih grupa.“²⁸⁷

Međutim, za mart ima najviše podataka o racijama okupatorsko-kvislinških snaga na terenu valjevskog okruga, gde su još operisale znatne snage Suvoborskog partizanskog odreda. O tome piše 13. marta načelnik okruga Dragoljub Lukić: „1. marta jedna komunistička grupa, gonjena od četnika Mačvanske grupe, povukla se u pravcu: Milićinca—Gola Glava. Valjevski četnički odred, žandarmi i četnici sa Uba, u saradnji nemačkih oružanih delova, opkolili su i napali ovu grupu. U borbi je ostalo 21 mrtvih komunista, 2 puškomitraljeza su oteta od komunista. Ostaci komunističkih odreda izvukli su se noću.“²³⁸ Izveštaj Komande Srpske državne straže od 16. marta ponovo govori o aktivnosti komunista, odnosno partizana na terenu valjevskog okruga, pa se u vezi s tim navodi sledeće: „14. marta o.g. 10-ti Užički odred odbacio je komuniste sa Mramora i Glavice i izbio na Mravinjce, gde je uhvatio vezu sa nemačkim delovima. Komunisti su se povukli severozapadno ka Leskovcima i pojavili su se u zaseoku Šipovica na Maglaš-planini. U saradnji užičkih odreda i nemačkih delova preduzet je koncentričan napad ka 'Drenovačkom Kiku' sa Valjevskim četničkim odredom sa Maglaš-planine.“²³⁹

Naveli smo niz primera o akcijama kvislinške vlasti u Srbiji protiv partizanskih odreda tokom januara, februara i marta 1942. i o saradnji s nemačkim okupatorima na tom planu. Citirajući ove kvislinške izvore, nije nam bio cilj da pokazujemo i dokazujemo da su akcije stvarno postojale, da su partizani pružali otpor; da su kvislinzi svaku akciju koordinirali sa nemačkim okupacionim vlastima itd. To je poznato iz dosadašnjeg izlaganja u našem radu. Hteli smo, međutim, da istaknemo nešto drugo. Naime, koliko su Nedićeva vlada i njene oružane jedinice bile preokupirane činjenicom što partizani nisu bili uništeni krajem 1941. godine u poznatoj novembarskoj neprijateljskoj ofanzivi, već su se pojavljivali, u manjim ili većim grupama, gotovo u svim delovima Srbije. Zbog toga su Nedićevi oružani odredi morali stalno da budu na terenu i da traže pomoć od Nemaca, ali partizane ipak nisu mogli da unište. Sem toga, zanimljivo je bilo istaći kako Nedićeve oružane jedinice vrše zločine nad nedužnim stanovništvom Srbije, iako je Nedić svoju vladu proglasio za „vladu narodnog spasa“.

²³⁷ Zb. NOR, 1-3, 356.

²³⁸ Zb. NOR, 1-3, 388.

^m Zb. NOR, 1-3, 393. — O akciji Nemaca i kvislinga na partizane na terenu valjevskog okruga čitamo i u izveštaju komande SDS od 19. III 1942, gde se ističe: „Na komunističku grupu, jačine od 120 bandita, u selu Rogljevcima, 17. marta o.g. napali su Kolubarski, Ribnički i Valjevski četnički odred, u saradnji sa nemačkim delovima. Među komunistima ima gubitaka u mrtvim i ranjenim“ (Zb. NOR, 1-3, 398—399).

Napominjemo da je Nedić početkom marta naredio da se izgradi 2.000 znački (neka vrsta odlikovanja), da bi ih delio „onima, koji pokažu stvarno veliki uspeh pri pucanju na odmetnike”.²⁴⁰ Međutim, kada je uvideo da njegova „oružana sila” nema znatnijeg uspeha protiv oslobodilačkog pokreta, tražio je od Turnera da se preduzmu rigoroznije mere ne samo protiv komunista već i protiv njihovih porodica. U vezi s tim, on u pismu od 30. marta 1942. predlaže sledeće: „U težnji da se sa komunistima i odmetnicima što pre likvidira, pored sredstava stavljenih u akciju, bilo bi vrlo povoljno i uspešno ako bi se u narodu objavilo: Ko uhvati ili prokaže, potpomogne da se uhvati komunista ili odmetnik, pustiće mu se iz nemačkog zarobljeništva roditelj ili suprug, ili brat ili rođak. U slučaju da je u pitanju komunista ili odmetnik većeg značaja, pustiće se svi zarobljenici zadruga iz koje je član koji je pripomogao hvatanju. U slučaju da se celo selo digne i prokaže — biće pušteni svi zarobljenici iz tog sela.”²⁴¹

Nismo našli dokument šta je Turner odgovorio Nediću; odnosno da li mu je predlog uopšte usvojen. Ali, evidentno je da je neprijatelj i dalje sprovodio represalije u svim oblicima i svim raspoloživim sredstvima protiv stanovništva Srbije, tj.: u aprilu, maju, junu, julu, avgustu, odnosno do kraja 1942, ili, bolje rečeno, sve do oslobođenja Srbije. U stvari, 1942. godina je karakteristična, između ostalog, i po tome što Nedićeve oružane jedinice sve češće na licu mesta ubijaju pripadnike oslobodilačkog pokreta. Pored toga, oni sve više hapse, streljaju, pale sela, u čemu se posebno ističu četnici Koste Pećanca i Ljotićevi dobrovoljci. Znatan deo stanovništva Srbije, uprkos represalijama, sve više pomaže NOP, a ujedno otkazuje poslušnost Nedićevoj vladi i njenim organima. To se vidi i iz pisma Nedićeve vlade, koje je upućeno 8. maja 1942. svim okružnim načelnicima u Srbiji: „Pošto se ima pozitivnih podataka da seljaci u ovoj oblasti (misli se na jugoistočni deo Srbije — M. B.), naročito srezovi: svrljiški, belopalanački, zaglavski i prokupački, potpomažu partizane, dajući im utočišta i hranu; u svojim selima izveštavaju ih o kretanju vladinih trupa, pa čak toleriraju i organizacije mesnih partizana i sve se ovo vrši pred očima opštinskih pa i sreskih vlasti, to izvolite saopštiti svima sreskim, opštinskim i seoskim vlastima da će vladine oružane sile ubuduće pribeći najstrožijim kaznenim merama protivu sela i seljaka koji daju utočište, hranu, pa čak i municiju partizanima, kriju i potpomažu mesne i stalne partizane i izveštavaju ove o kretanju vladinih trupa i ostalim raznim postupcima potpomažu partizansku akciju u dotičnom kraju.”²⁴²

Citirana upozorenja Nedićeve vlade okružnim načelnicima „da će vladine oružane sile ubuduće pribeći najstrožim kaznenim merama”, nisu bila bez osnova. Jer svakodnevno kvislinški izveštaji iz 1942. godine beleže o hapšenjima i streljanjima, odvođenju na prisilan rad svih

²⁴⁰ AVII, NDH, reg. br. 20/4-1, k. 88, Izveštaj ustaškog oficira za vezu u Beogradu.

¹⁴¹ AVII, br. 20/3-2, k. 1.

⁸⁴⁸ AVII, br. 4/7-1, k. 27.

onih za koje se pretpostavljalo da pripadaju narodnooslobodilačkom pokretu ili sarađuju s njim. Koliki je bio teror okupatora i kvislinga kaže i podatak da je samo od septembra 1941. do maja 1942. godine u četiri sreza valjevskog okruga (valjevski, kolubarski, tamnavski i posavski) bilo porušeno ili spaljeno 1.017 kuća, za čije se vlasnike uglavnom pretpostavljalo da pripadaju oslobodilačkom pokretu Srbije.²⁴³ Međutim, broj porušenih i popaljenih kuća u drugim okruzima Srbije u istom periodu nije se mogao utvrditi. Ali je sigurno da ta brojka nije bila mala.

Kada je reč o aktivnosti kvislinga u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta tokom 1942. godine, treba posebno istaći takozvanu „Aćimovićevu ofanzivu“. Ona je vođena protiv partizanskih odreda u jugoistočnoj Srbiji u prvoj polovini jula i trajala je do septembra. Glavni organizator ove akcije bio je Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, pa je ofanziva i dobila po njemu ime. Prvi deo ove neprijateljske akcije, u stvari, počeo je još 15. februara 1942, o čemu je bilo reči u prethodnom tekstu. Tada su bugarski okupatori, nedićevci i četnici Koste Pećanca, svim svojim raspoloživim ljudskim i materijalnim snagama, počeli ofanzivu na slobodnu teritoriju između Velike Morave, Nišave, Vlasine i bugarske demarkacione linije. Neprijatelj je u drugoj polovini februara ubacio u akciju i Peti dobrovoljački odred, koji nastupa preko Vlasotinaca i Ravne Dubrave, gde vodi borbu sa III četom Babičkog partizanskog odreda. Pošto nije bio zadovoljan sa izvedenom akcijom, neprijatelj je ponovo krenuo 6. marta i već ujutru osvanuo pred partizanskim položajima. Napad na pravcima: Brestovac – Bojnik – Leskovac – Bojnik i Lebane – Bučumet podržavala je bugarska i nemačka artiljerija. Prema nekim podacima, u ovoj ofanzivi bilo je angažovano oko 30.000 neprijateljskih vojnika, ali opet nisu postigli željeni cilj.²⁴⁴

Zbog svega toga, julska ofanziva bila je još širih razmera. U vezi s ovom akcijom Milan Nedić je još 23. juna 1942. tražio od vojnoupravnog komandanta Srbije ovlašćenje da sa svojim oružanim odredima može preći na deo jugoistočne Srbije, koji je bio pod bugarskom okupacijom, kako bi „uništio glavne baze partizanskih odreda“. Paul Bader mu to nije odobrio. Smatramo je da su bugarske snage dovoljno jake da se mogu efikasno obračunati sa ustanicima u ovom delu okupirane Srbije.²⁴⁵ Međutim, samo posle nekoliko dana (29. juna), Bencler je izvestio svoje nadležno ministarstvo u Berlinu da su u akciji čišćenja u jugoistočnom delu Srbije, bugarske okupacione vlasti uništile 250 partizana, a 60 zarobile; da je, navodno, Nedić zadovoljan postupkom bugarskih trupa prema srpskom stanovništvu; i, kao najvažnije, Bencler obaveštava da

²⁴³ AVII, Nća, br. 107, k. 30.

²⁴⁴ Dr Milivoje Perović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi – Južna Srbija*, Beograd, 1961, str. 146. – Podaci koje navodi M. Perović sigurno su previsoki. Teško je poverovati da je 30.000 ljudi neprijatelj tada angažovao na jugu Srbije.

²⁴⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153626–27, Benclerov izveštaj Ribentropu, od 23. VI 1942.

je Aćimović postigao sporazum sa bugarskim komandantom Nikolovim da srpske kvislinške snage i bugarske okupacione jedinice organizuju zajedničku ofanzivu i da koordiniraju akcije u borbi protiv partizanskih odreda.²⁴⁶

Ovakav dogovor između predstavnika Nedićeve vlade i bugarskih okupacionih vlasti (koji je, najverovatnije, postignut uz posredovanje Nemaca) malo ko je očekivao. Ali sva neslaganja stavljena su u drugi plan. Primarno je bilo likvidirati partizane i njihova uporišta, jer su oni bili glavni neprijatelji i srpskim kvislinzima i bugarskim okupatorima. Osim toga, vrednost i jednih i drugih merili su Nemci po tome koliko će ko imati uspeha u borbi protiv oslobodilačkih snaga u Srbiji.

Uglavnom, posle izvršenih priprema, ofanziva je počela 12. jula 1942. velikim pokretom pripadnika SDS, ljotićevara, legalnih četnika i bugarskih vojnih jedinica. Računa se da je u prvom delu ofanzive, koja je bila usmerena na prostor oko Niša i Knjaževca, učestvovalo oko 10.000 neprijateljskih vojnika. U vezi s ovom ofanzivom, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uputio je pismo Okružnom komitetu KPJ za Zaječar, u kome mu daje uputstva kako da se kriza prebrodi, kako da se ljudstvo sačuva, a da se neprijatelju zada udarac na osetljivim tačkama: „Sadašnja ekspedicija na čelu sa Aćimovićem“, pisao je PK, „karakteristična je po tome koliko je neprijatelj osetljiv na vaše akcije.“²⁴⁷ Milan Aćimović je neposredno pre početka ofanzive dao izjavu za štampu, koju je dan ranije prenela *Obnova* i *Novo vreme*. U njoj je izneo motive Nedićeve vlade, koja mu je poverila ovakav „grandiozni poduhvat“, pa je u vezi s tim posebno naglasio: „I pored opsežnih mera koje je vlada preduzimala za raščišćavanje ostataka komunističkih bandi, ipak je ovima uspelo da u gornjem delu istočne Srbije grupišu i stvore dosta jake partizanske odrede... Cilj akcije ima zadatak da likvidira Niški partizanski odred, koji je vodio Milisav Ignjatović; Svrliški partizanski odred, pod vodstvom Vase Albanca, i Ozrenski partizanski odred, koji vodi neki Konrad.“ (Zilnik Slobodan Konrad, poginuo 1944. i proglašen za narodnog heroja – M. B.).²⁴⁸

Druga etapa Aćimovićeve ofanzive, koja je počela na području Jastrepca 10. avgusta i trajala do sredine septembra 1942, bila je veoma vešto zamišljena i brutalno vođena. Prema nepotpunim podacima, u njoj je učestvovalo 18.500 kvislinških vojnika, uglavnom, pripadnika SDS i SDK, i nešto četnika Koste Pećanca (Poljska straža SDS – 11.000; policijske snage – 1.000; Dobrovoljački odred Marisava Petrovića – 1.000; četnici Koste Pećanca – 500). Pored ovih snaga, sreska mesta i veće raskrsnice držale su okupacione jedinice (Bugari i Nemci). Bugarske trupe su takođe pojačavale posade na pruži.²⁴⁹ Kada je reč o koncepciji napada na oslobodilačke snage, treba istaći da se neprijatelj poslužio lukavstvom, pa je borbeno dejstvovao samo sa oko 2.000 vojnika, a sve ostale snage upotrebio je za pokrivanje terena; za zasede oko

2« AVII» NAV-N-T-120, 200/153628 – 29.

²⁴⁷ AS, PIS, 351, Pismo Pokrajinskog komiteta od 15. VII 1942.

²⁴⁸ *Obnova*, 8. VII 1942.

²⁴⁹ M. Perović, n.d., 204; *Oslobodilački rat*, I, 314.

sela, na raskrsnicama i drugim ključnim terenima, kuda su partizani morali prolaziti; za teror nad stanovništvom i za onemogućavanje snabdevanja partizana. Mora se priznati da je takozvana „Aćimovićeva ofanziva“ nanela ogromne gubitke oslobodilačkim snagama u jugoistočnom delu Srbije. Ali ih nije uništila. Na ovom terenu uhapšeno je oko 3.000 ljudi, od čega je streljano oko 100. Spaljeno je oko 500 kuća i sve pojate po planinama; raspisivane su i isplaćivane učene – za svakog borca 50.000, a za rukovodioca 100.000 dinara. Narod je trpeo strašan teror svake vrste. Nisu birana sredstva samo da bi se partizani uništili.⁴⁸⁰

Takozvana Aćimovićeva ofanziva nanela je dosta štete i oslobodilačkom pokretu. Međutim, njene posledice, kao i mnogih drugih akcija „čišćenja terena“ koje je neprijatelj organizovao, nije bilo samo to što su borbene partizanske jedinice imale dosta gubitaka. Ne mogavši da uništi partizane, neprijatelj je uništavao stanovništvo: hapsio, streljao; pljačkao sve što se moglo odneti itd.

Potere koje su organi kvislinške uprave organizovali protiv partizana, i zločini koje su tom prilikom vršili nad stanovništvom, bili su samo jedan vid represalija. Hapšenja su, na primer, bila svakodnevna. To je radila Specijalna policija ne samo u Beogradu već i u ostalim okruzima Srbije; zatim, predstojništva gradske policije, Srpska državna straža, Ljotićevi dobrovoljci, takozvani legalni četnici, čak i četnici Draže Mihailovića. Ovde i ne računamo hapšenja koja su izvršile nemačke i bugarske okupacione vlasti, i to za najmanju sitnicu. Koliko su i po kojim osnovima srpske kvislinške vlasti uhapsile pripadnika NOP-a, teško je utvrditi, jer evidencija nije vođena. Često su kvislinzi (naročito neposredno pre oslobođenja Srbije), spaljivali arhive, da ne bi ostavili trag svojih zločina.

Mi ćemo navesti samo neke primere da bi se videlo kako „vlada narodnog spasa“ spasava srpski narod, bez pretenzija da to bude analiza celog ovog problema. Inače, o hapšenjima bi se mogla napisati jedna velika knjiga.

Komanda srpske žandarmerije izvestila je 10. januara 1942. Ministarstvo unutrašnjih poslova da su žandarmi bogatičkog žandarmerijskog voda, u saradnji sa seoskim stražama, pohvatali 15 komunista: 8 su predali sreskom načelstvu, a ostale Nemcima, koji su ih sproveli u Šabački logor.²⁵¹ Ustaški oficir za vezu (čije je sedište bilo u Beogradu) obavestio je svoje pretpostavljene u Zagrebu, 28. januara 1942, da u Beogradu vlada prava racija: Nedićeve vlasti su pokupile veliki broj ljudi, bez obzira na zanimanje, i šalju ih u rudnike Bor, Kostolac i druge nemačke objekte.²⁵²

Veoma plastično su prikazane represalije Nedićevih vlasti u izveštaju okružnog načelnika u Valjevu, koji je 28. februara 1942. poslat Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd. U jednom njegovom delu rečeno je: „a) Iz grada Valjeva i srezova: valjevskog, podgorskog i ko-

¹⁵⁰ M. Perović, n.d., 179.

²⁵¹ AVII, reg. br. 10/6-1, k. 52.

»» AVII, NDH, br. reg. 6/14-1, k. 89.

lubarskog pohapšena su sva lica koja su prisilno i samovoljno bila u šumi sa komunistima i svi komunistički simpatizeri, za koje opštinski odbori ne garantuju glavom i imovinom, b) Iz srezova Tamnavskog i Posavskog, pohapšena su sva lica koja su svojevolutno bila sa komunistima u šumi... ova hapšenja izvršena su od 16. II u 18 časova do 18. II u 6 časova. Hapšenja su izvršena u sporazumu sa nemačkim i našim vojnim vlastima." Na osnovu ovog izveštaja saznajemo da je tada uhapšeno 631 osoba iz 6 srezova valjevskog okruga, od kojih je 160 sprovedeno u Valjevo, a 471 u Šabac.²⁵³

Razume se, Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade usmeravalo je ove, kao i mnoge druge represalije koje su vršene na terenu i, s tim u vezi, slalo svoje delegate, a češće i pismena uputstva. O tome govori i akt pomenutog ministarstva od 3. marta, upućen svim okružnim načelnicima: „Sva ova lica za koja sreski načelnik utvrdi da su komunisti, da su bila u partizanskim odredima, a da svojim držanjem mogu doprineti bilo kakvom remećenju reda i poretka, moraju biti pokupljena i izolovana, bez obzira na intervencije bilo s koje strane i na dosadašnji postupak prema njima.”²⁵⁴ Isto ministarstvo izdalo je 1. aprila seldeće saopštenje: „Naređeno je hapšenje članova porodica svih onih komunističko-partizanskih vođa koji se danas nalaze u šumi i huškaju svet na nove neredе. Pohapšeni članovi njihovih porodica služice ubuduće kao taoci za sve ono što bi učinili, a njihova imovina biće konfiskovana.”²⁵⁵

Već smo istakli da je Specijalna policija bila najaktivnija u zločinima protiv pripadnika NOP-a. Evo šta o ovoj kvislinškoj službi kaže Jovan Trišić, prvi komandant kvislinške srpske žandarmerije: „Ni jedno masovno streljanje na Jajincima kod Beograda do februara 1942. (dok sam bio zatvoren na Banjici u logoru nazvanom 'Kuća smrti') nije bilo a da pored Nemaca tamo nije prisustvovao i Dragan Jovanović. Ovo je apsolutno tačno, jer sam se lično uverio, a uostalom, to nije bila nikakva tajna. U početku, a čini mi se sve do decembra 1941, srpski policajci Specijalne policije, iz Uprave grada Beograda, lično su vršili streljanja, a za ovo im je Dragi Jovanović isplaćivao po 200 dinara po svakoj streljanoj osobi.”²⁵⁸

Tako je pisao o Specijalnoj policiji posle rata jedan od njenih najbližih saradnika, koji je sigurno o svemu bio dobro obavešten. A Nedić je znao da ceni ulogu ove svoje službe. Materijalno ju je dobro stimulisao. Ona je imala sve privilegije. U znak njenog posebnog zalaganja u borbi protiv komunizma dodelio joj je 18. marta 1942. „prelaznu zastavu” i tom prilikom srpski kvislinški predsednik je izjavio: „Danas, po nesreći našoj, vi imate da branite Beograd od crvene aždaje komunističke, koja je prošle jeseni zapretila da uništi srpstvo i htela leglo svoje da smesti u Beogradu. Gonite tu čumu nemilosrdno, bez

¹⁵³ Zb. NOR, 1-3, 362.

³⁵⁴ AIRPS, Vlada M. N., 11/118.

Novo vreme, 2. IV 1942.

²⁵⁴ J. Trišić, n.d., 95.

milosti, do istrage, i čuvajte srpski Beograd, koji vam je predat u amanet od slavnih srpskih sokolova, junaka i mučenika. Uništite tu crvenu kugu da bi Srbin živeo".²⁵⁷

Čim bi trebalo da se izvrši neko veće hapšenje, ne samo u Beogradu već i u ostalim okruzima Srbije, odmah je tamo upućivana Specijalna policija. Iz jednog kvislinškog dokumenta saznajemo da su 21. februara 1942. službenici ovog odeljenja hitno morali da odstupaju za Niš, Leskovac, Prokuplje, Belu Palanku i druga okolna mesta, i to: Nikola Guberev, policijski komesar, Svetolik Popović, podnadzornik agenata, i agenti: Novak Bogdanović i Velimir Ilić.²⁵⁸ Tada je došlo do hapšenja celog Mesnog komiteta KPJ za grad Niš i oko 150 aktivista.²⁵⁹ Nastradala je i skojevska organizacija, a naročito su bili pogođeni skojevski aktivni u Železničkoj radionici i Trgovinskoj akademiji. Tada je uhapšeno preko 30 članova SKOJ-a i nekoliko desetina omladinaca, koji su bili obuhvaćeni radom na liniji NOP-a. Važno je napomenuti da je u periodu najvećih hapšenja pripadnika NOP-a u Nišu i njegovoj okolini došlo do bekstva logoraša iz nemačkog logora na Crvenom krstu. Bekstvo je izvršeno 12. februara 1942. Pobegla su 102 zarobljenika, dok ih je 42 ubijeno. Većini logoraša uspeo je da stupe u redove Ozrenskog i Svrliškog partizanskog odreda.²⁶⁰

Nešto kasnije, u novembru 1942, agenti Nedićeve Specijalne policije hapsili su iz dana u dan po selima i gradovima zaječarskog okruga članove KPJ, SKOJ-a i simpatizere oslobodilačkog pokreta. Na primer, 21. novembra u timočkim selima Borovcu i Vrbici, uz pomoć oko 20 žandarima, uhapsili su 38 pripadnika NOP-a i oterali ih na Banjicu. Sa pohapšenima iz sela Rgotine i Velikog Izvora bile su tada uhvaćene 84 osobe, od kojih je 30 odmah streljano.²⁶¹

Ova dva primera naveli smo ne zbog toga što su oni najdrastičniji, već da bismo pokazali kako Nedićevi „organi i čuvari reda“ odlaze i u najdalje krajeve Srbije kada dobiju informaciju da se tamo može zadati udarac partijskoj, skojevskoj i drugim organizacijama NOP-a. Vršene akcije i sabotaže u Kruševcu, i organizovano odlaženje omladinaca u partizanske odrede navelo je policiju na zaključak da ima posla sa dobro organizovanom omladinskom organizacijom. Stoga je krajem aprila Specijalna policija iz Beograda poslala u Kruševac svoje

²⁵⁷ *Novo vreme*, 19. III 1942.

²⁵⁸ AVII, br. 13/3-1, k. 58.

²⁵⁹ Zb. NOR, 1-3, 340, Izveštaj Komande žandarmerije MUP-u Nedićeve vlade, od 23. II 1942. – *Novo vreme* donelo je 12. aprila informaciju u kojoj se navode rezultati Specijalne policije na teritoriji niškog okruga: „Posle napornog rada od meseca februara pa sve do pre neki dan, Beogradska policija uspeła je da izvrši potpun prodor u komunističku organizaciju u Nišu, Beloj Palanci, Prokuplju i Leskovcu i da obezglavi konspirativan komunistički rad u celom tom kraju. Poslednjom policijskom provalom utvrđeno je da su ovde radili ovi komunistički forumi: OKKPJ, MKKPJ, Mesni kom. Nac. oslob. fonda (NOF), MK SKOJ-a i poseban Biro železničke radionice" (*Novo vreme*, 12. IV 1942).

²⁶⁰ Zb. NOR, 1-3, 340, Izveštaj Komande žandarmerije od 23. II 1942.

²⁶¹ Slobodan Bosiljčić, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi* – *Istočna Srbija*, Beograd, 1963, 76.

agente. Njima je pošlo za rukom da uhapsu jednog omladinca koji je tih dana dezertirao iz Rasinskog partizanskog odreda i dao policiji spisak jednog broja članova SKOJ-a koje je poznavao. To je imalo za posledicu masovno hapšenje omladinaca. O ovoj provali pisao je u svom izveštaju od maja 1942. i OK KPJ za Kruševac, ističući da je policiji palo u ruke celo rukovodstvo SKOJ-a; da su pohapšeni članovi SKOJ-a iz većine aktiva i da je provala rezultat familijarnosti i nekonspirativnosti omladine.²⁶²

Inače, u Beogradu, u svim provalama tokom 1942, kao i sledećih godina okupacije, Specijalna policija je imala glavnu ulogu. Prva velika provala u ovom gradu bila je na Karaburmi, gde je početkom februara uhapšeno tridesetak omladinaca na jednom sastanku. Druga provala, do koje je došlo u Beogradu koja je teško pogodila skojevsku organizaciju, bila je takođe februarska provala, kada je policiji pošlo za rukom da otkrije i pohapsi Mesni komitet SKOJ-a, a zatim partijsko rukovodstvo grada, posle čega je usledilo hapšenje velikog broja članova KPJ i SKOJ-a i simpatizera NOP-a. Provalu je izvršio Branko Mišković Bliher, limarski radnik, član MK SKOJ-a, a potom se stavio u službu Specijalne policije i na svakom koraku potkazivao sve saradnike NOP-a. Bio je to veliki izdajnik i naneo je ogromne štete partijskoj i skojevskoj organizaciji u gradu.²⁶³

Međutim, i sledećih meseci 1942. bilo je provala u beogradskoj partijskoj i skojevskoj organizaciji. U martu 1942. pošlo je policiji za rukom da otkrije veliki broj partijskih i skojevskih kadrova. Tom prilikom nastradala je partijska organizacija i uhapšen veći broj članova MKKPJ. Prema nekim podacima, u martovskoj provali bilo je uhapšeno više od 200 članova KPJ i SKOJ-a i drugih simpatizera NOP-a. Međutim, u junu uspeli su organi Specijalne policije, zahvaljujući nizu provokatora i izdajnika i nesređenosti cele organizacije, da izvrše ponovo masovna hapšenja u Beogradu. Tom prilikom je izgubljen ne samo rukovodeći kadar SKOJ-a već i veliki broj njegovih članova, naročito u srednjim školama. Računa se da je u junskoj provali bilo uhapšeno samo u Beogradu oko 1.000 članova SKOJ-a i drugih omladinaca obuhvaćenih radom.²⁶⁴

Navedeni podaci ubedljivo govore da je u organizaciji KPJ i SKOJ-a bilo mnogo provala i da je to bila stalna opasnost koja je potresala oslobodilački pokret u Srbiji i nanosila mu s vremena na vreme osetnije udarce. Teško je pronaći bilo koji okrug, grad ili neku veću partijsku ili skojevsku organizaciju, koji se nisu sukobljavali s ovim pro-

²⁶² AIRPS, PKS, br. 1223/117, Izveštaj OK Kruševac od 8. V 1942. Pokrajinskom komitetu KPJ.

²⁶⁵ Dr Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941–1945*, Beograd, 1970, 158.

²⁸⁴ J. Marjanović, *Beograd*, 247. — Možda je ova cifra koju navodi J. Marjanović malo prevelika, jer je tada bilo u Beogradu svega oko 500 članova SKOJ-a. Međutim, hapšeni su i drugi omladinci simpatizeri NOP-a, a njih je bilo dosta koji su bili obuhvaćeni radom po rejonima, kvartovima, srednjim školama i preduzećima. Tako da brojka od oko 1.000 može biti samo približna broju uhapšenih.

blemom, ne samo 1942 (kada je provala bilo najviše) već i kasnije, sve do oslobođenja. Jer neprijatelj nije birao sredstva da bi došao do podataka o ilegalnom radu partijskih i skojevskih organizacija. Specijalna policija je uvek, u svemu ovome imala glavnu ulogu. Zato ona ubacuje špijune i provokatore u pojedine organizacije, što će biti njen stalan metod u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Sem provokatora i špijuna koji su denuncirali mnoge aktiviste oslobodilačkog pokreta, bilo je i pojedinih slabića »među članovima KPJ, skojevcima pa i u rukovodstvu KPJ i SKOJ-a \oji nisu mogli da podnesu mučenja pred policijskim organima i da l sačuvali svoj život, odavali su dragocene podatke organizacione prirodt. klasnom neprijatelju, kome posle toga nije bilo teško da likvidira mnoge kadrove Partije i SKOJ-a.²⁸⁵

Najveći broj uhapšenih stanovnika Srbije po raznim osnovama, upućivali su u specijalno organizovane koncentracione logore, pre svega okupatori, a potom i domaći izdajnici — Specijalna policija, Srpska državna straža, Gradska policija, Ljotićevi dobrovoljci, četnici Koste Pećanca i drugi. Najpoznatiji je bio logor na Banjici. Formiran je po naređenju nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji jula 1941, a bio je ukinut 3. oktobra 1944. dakle, neposredno pre oslobođenja Beograda.²⁶⁸ Prema nekim podacima, kroz ovaj logor je prošlo 23.697 ljudi, od kojih je 3.849 bilo uništeno.²⁶⁷ U logor su upućivani ne samo pripadnici NOP-a već i mnogi drugi koji su bili na udaru svakodnevnih racija okupatora i kvislinških organa. Međutim, pre nego što bi dospeli u logor, većina uhapšenih je provodila izvesno vreme u zatvorima Gestapoa i Specijalne policije, koji su bili prava mučilišta. Mnogi zatvorenici su bili tako pretučeni da nisu ni dospeli u logor, već su izdahnuli u mukama. A bilo je i takvih koji su do te mere, usled batina, unakaženi da su ih odmah po prebacivanju u logor streljali.

¹⁶⁵ Među glavnim akterima Specijalne policije, koja je počinila ogromne zločine u Srbiji, treba posebno istaći ulogu Dragomira Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda, šefa Srpske državne bezbednosti, čije smo ime u dosadašnjem tekstu češće spominjali. Jovanović je uoči oslobođenja Beograda pobjegao sa Nedićem u Austriju. Krajem 1945. izručen je našim vlastima. Vojni sud u Beogradu osudio ga je jula 1946. na smrt streljanjem. Zatim, Božidara Boška Bećarevića, šefa IV antikomunističkog odseka Specijalne policije. Osuđen je na smrt streljanjem, novembra 1949. kao ratni zločinac. Ilija Paranos, šef Specijalne policije u Beogradu, oktobra 1944. pobjegao iz Srbije u Trst i tamo poginuo u saobraćajnoj nesreći 1945; Svetozar Vujković bio je šef Koncentracionog logora na Banjici. Okružni sud grada Beograda osudio ga je, novembra 1949, na smrt streljanjem, kao ratnog zločinca, koji je i pre i u toku rata, počinio bezbroj zločina prema narodima Jugoslavije. Zapaženu ulogu u zločinima imali su i Radovan Grujičić, agent Beogradske specijalne policije (oktobra 1944. pobjegao u inostranstvo, gde se i sada nalazi). Jovan Vitas, Stevan Sternić, Nikola Gubarev, policijski komesar, Svetolik Popović, podnadzornik agenata, agenti: Novak Bogdanović, Velimir Ilić, Damjanović i mnogi drugi.

¹⁶⁶ Opširnije o Banjičkom logoru vidi kod V. Glišića, n.d. 132—143.

¹⁷ *Postanak Banjičkog logora*, elaborat Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, AMRPS, MKB, 172, str. 26—27.

Inače, život u logoru bio je izuzetno težak: loš smeštaj, slaba hrana. Glad je uzimala takve razmere da su mnogi skupljali i jeli svakojeke otpatke na đubrištu, naročito oni koji su radili napolju. Svakodnevna saslušanja i mučenja iscrpljivala su zatvorenike. Zatvorenici su bili uvek u iščekivanju streljanja. Još od novembra 1941. bila je određena posebna soba za one koji su bili predviđeni za streljanje. Odabiranje je obično vršeno uveče. U rano jutro sledećeg dana dolazili su kamioni i blindirani automobili po zatvorenike. Sa rukama na leđima, bili su vezani žicom po dvoje-troje. Na izlazu iz hodnika ubacivali su ih u kola, a potom odvozili na vojno strelješte u Jajincima. Takva je bila Banjica, a mnogi preživeli logoraši prozvali su je „kuća smrti“.

Sajmište je takođe bilo ogroman koncentracioni logor. Smešten preko Save, na teritoriji NDH, bio je pod upravom Nemaca. Osnovan je 28. oktobra 1941. odlukom vojnoupravnog komandanta Srbije, a raspušten jula 1944.²⁶⁸ U njemu je u početku bio smešten veliki broj Jevreja, a već od aprila 1942. nacisti su počeli da dovode na Sajmište zarobljene pripadnike NOP-a i njihove simpatizere iz svih krajeva Jugoslavije. Izvesno vreme u ovom logoru su na prolazu zadržavane grupe zatvorenika iz Grčke i Albanije. Na Sajmištu je krajem jula 1942. bilo oko 11.000, a u avgustu 12.700 zatvorenika. Koliko ih je bilo sa teritorije Srbije, nema preciznih podataka, ali je sigurno da ta cifra nije bila mala. Izvesno je, međutim, da su u ovaj logor dovođeni ne samo pripadnici NOP-a već i simpatizeri D. Mihailovića. Bilo je tokom 1942. godine oko 500 legalnih četnika. Oni su bili pod Nedićevom komandom, ali, kada su ih Nemci počeli razoružavati, oni su pružili otpor pa su pohapšeni i dovedeni u ovaj logor.²⁶⁹ Izvesno je da su Nemci obavezali Nedića i njegovu vladu da obezbede ishranu za sve zatvorenike koji su dovedeni sa teritorije Srbije.²⁷⁰

Uslovi života u ovom logoru, kao i na Banjici, bili su veoma teški. Slaba ishrana, smeštaj, loši higijenski uslovi omogućili su pojavu raznih epidemija, usled čega su mnogi logoraši na ovaj način izgubili život. Sudbina ostalih logoraša bila je uglavnom dvojaka: jedni su odvođeni na već ozloglašeno vojno strelješte u Jajincima, zatim, na Bežanijsku kosu, nedaleko od Zemuna, a jedan broj logoraša su gonili u unutrašnjost i tamo streljali za odmazdu zbog određenih akcija narodnooslobodilačkog pokreta ili zbog ubijenih nemačkih vojnika. Drugi deo logoraša, po pravilu fizički jači, Nemci su odvodili na prinudni rad, bilo u Nemačku ili neku drugu okupiranu evropsku zemlju. Koliki su broj logoraša na Sajmištu nacisti uništili, posebno sa teritorije Srbije, nema pouzdanih podataka, jer su spalili logorske knjige. Prema proceni Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, na Sajmištu je izgubilo živote oko 40.000 ljudi.²⁷¹

²⁶⁸ Opširnije o ovom logoru vidi kod Lazara Ivanovića i Mladena Vukmanovića, *Dani smrti na Sajmištu*, Novi Sad, 1969.

²⁶⁹ L. Ivanović, M. Vukmanović, n.d., 33.

²⁷⁰ V. Glišić, n.d., 144.

²⁷¹ *Saopštenje*, br. 66–93, str. 800.

U unutrašnjosti Srbije okupatori i kvislinzi su takođe organizovali više logora, u kojima su mnogi stanovnici Srbije izgubili svoje živote. Najpoznatiji su bili logori u Šapcu i logor na Crvenom krstu u Nišu. U Šapcu su postojala dva logora: jedan u kasarnama, na mestu zvanom Senjak, koji je imao prolazni karakter i postojao je do leta 1942, i drugi, na Savi, koji je imao sve atribute koncentracionog logora, i postojao je za sve vreme okupacije. Računa se da je kroz ove logore prošlo oko 30.000 zatvorenika.²⁷²

Koncentracioni logor u Nišu, bio je smešten na mestu zvanom Crveni krst, i posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, jedno vreme je služio za smeštaj jugoslovenskih ratnih zarobljenika, zatim, kriminalaca i Jevreja. Od avgusta 1941. u ovaj logor su dovođeni i pripadnici NOP-a, a posebno zarobljeni partizani koji su pripadali raznim odredima iz okoline Kraljeva, Trstenika, Raške, Kruševca, Čuprije i mnogih drugih krajeva Srbije. Streljanja su vršena na brdu Bujanj, u blizini Niša; pretpostavlja se da je u toku rata u ovom logoru uništeno oko 2.000 pripadnika NOP-a.²⁷³

Manji logori, u toku okupacije, postojali su i u Kruševcu, Zaječaru, Kragujevcu, Leskovcu, Čačku i mnogim drugim gradovima u Srbiji. Međutim, posebno želimo da istaknemo omladinski logor u Smederevskoj Palanci, i to ne zbog toga što je on bio suroviji od ostalih, već zbog toga što je on „delo“ isključivo Nedića i njegove vlade. Uredba o osnivanju „zavoda“, doneta je 15. jula 1942, na osnovu koje je ministar prosvete Nedićeve vlade bio ovlašćen da sporazumno sa ministrom unutrašnjih poslova obrazuje jednu takvu ustanovu. Prema ovoj uredbi, u ovaj zavod je trebalo da se šalju učenici i učenice srednjih škola, koje su školske vlasti izgnale iz škole, studenti i učenici drugih visokih škola, kao i vanškolska omladina oba pola od 14–25 godina. Pored toga, Uredba je predviđena da se od roditelja ili staratelja oduzima i prinudno uputi u zavod školska i vanškolska omladina od 14–25 godina, kako Uredba veli, nad kojom „su roditelji, odnosno staratelji izgubili vlasti i vlastiti uticaj, a koja nije pokazala svojim držanjem i ponašanjem dovoljno smisla za rad i disciplinu ili koja nije pravilno shvatila svoje nacionalne dužnosti u današnjici“.²⁷⁴

Uredba je propisala da prinudno vaspitanje u zavodu ima da traje od 6 meseci do 2 godine, ali je kasnije u izmenama i dopunama ove uredbe, od 16. januara 1943, rečeno da se produžava vreme boravka u zavodu do 3 godine. Zavodu je postavljen zadatak da se kod komunistički orijentisane omladine „isprave levičarske ideje i zablude i pruži

²⁷² Opširnije o šabačkim logorima vidi kod Stanoja Filipovića, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967, i *Dnevnik Prote Gliše Babovića*, list *Podrinje*, februar–septembar 1961.

²⁷³ Opširnije o ovom logoru vidi kod Ljubiše Rakića, *Tragovi* (rukopis koji se čuva u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije).

²⁷⁴ AS, neregistrovano, iz Uredbe za prinudno vaspitanje omladine, 15. VII 1942. – Opširnije o Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci vidi: dr Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941–1945*, str. 219–228.

ispravna politička orijentacija u duhu programa nove Srbije".²⁷⁵ Iako je Uredba o osnivanju zavoda bila doneta još 15. jula 1942, prvi omladinci su dovedeni u logor tek 22. septembra. Toga datuma bila su već u logoru 52 omladinca i 32 omladinke. Nove grupe stalno su pristizale, tako da je do kraja 1942. u Zavodu bilo oko 500 omladinaca. Za dve godine postojanja (od septembra 1942 – do septembra 1944) kroz logor je prošlo 1.270 kažnjenika. Najviše je omladine dovedeno u logor iz Beograda, pretežno srednjoškolaca, koji su bili uključeni u razne aktivnosti u takozvanom srednjoškolskom sektoru SKOJ-a. Međutim, u logoru su bili zatvoreni omladinci i omladinke iz mnogih drugih krajeva Srbije (Kraljeva, Kragujevca, Negotina, Zaječara, Niša, Leskovca, Valjeva, Čačka, Užica, Požarevca, Kruševca) i drugih mesta. Bilo je u logoru i radnika omladinaca, a bilo je i seoske omladine.²⁷⁶

Najveći broj logoraša morao je da plaća izdržavanje u zavodu. O visini plaćanja rešenje je donosio Velibor Jonić, ministar prosvete Nedićeve kvislinške vlade. O tome je postojala posebna tablica po kojoj su roditelji zatvorenih omladinaca morali da plaćaju za izdržavanje svoje dece svakog meseca od 250 do 5.000 dinara. Kao što vidimo, za mučenje koje su omladinci podnosili, njihovi roditelji su morali i da plaćaju.²⁷⁷

Kada je reč o represalijama okupatora i kvislinga nad antifasističkom omladinom Srbije, treba istaći i Nacionalnu službu rada za obnovu Srbije. Ideju da se ova služba uvede dale su nemačke okupacione vlasti u Srbiji, jer su znale da je omladina još od prvih dana izbijanja oružanog ustanka u Srbiji bila glavna snaga partizanskih odreda i udarnih diverzantskih grupa u pozadini. Stoga su okupatori računali da bi bilo najbolje propisati neku uredbu po kojoj bi omladinci bili obavezni da provedu izvesno vreme na prisilnom radu kako bi se „prevaspitali i otrgli ispod uticaja KPJ i njene ideologije". U vezi s tim, Bencler je još 2. septembra 1941. pisao Ribentropu sledeće: „Nema razloga dvoumljenju da se objavi zavođenje obavezne službe rada, pošto je potrebna saglasnost vojnog zapovednika, a, uostalom, pukovnik radne službe Mueller – Brandenburg zasad je u vezi kako s vojnim zapovednikom, tako i s novim srpskim ministrom rada. Svima je jasno da sa jedne strane mora da se izbegne jačanje srpskog nacionalnog rada kroz srpsku radnu službu, a da je, s druge strane, nužno da se nezaposlena lica i omladinci uklone s ulice da bi ih se izbavilo od komunističkog uticaja."²⁷⁸

Posle usaglašavanja stavova između okupatora i kvislinga u Srbiji, Nedićeva vlada je propisala 16. decembra 1941. Uredbu o uvođenju nacionalne službe rada za obnovu Srbije, koja je stupila na snagu tek 15. marta 1942. Prema ovoj Uredbi, na teritoriji Srbije bio je uveden obavezan šestomesečni rad za sve osobe od 17–45 godina. Kao prva mera, izvršen je popis deset godišta, od 17 do 27 godina, koja su pri-

²⁷⁵ AS, Iz plana i programa Zavoda od 1. II 1943.

²⁷⁶ Kao napomena 274.

²⁷⁷ M. Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941–1945*, str. 221.

²⁷⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153408–09.

silno naterana u ove radne jedinice, formirane na principima slične službe u nacističkoj Nemačkoj. U uredbi je istaknuto da je šestomesečni rad u ovim radnim jedinicama uslov za stupanje u državnu službu, na Univerzitet itd. Sem toga, uredbom je predviđeno da je svaki građanin obavezan da godinu dana učestvuje u „besplatnom radu za napredak Srbije”.²⁷⁹

Nacionalna služba rada bila je poverena posebnoj direkciji. Rukovodilac je bio Đuro Kotur, pomoćnik ministra socijalne politike. Za njegove glavne pomoćnike bili su određeni: Milorad Marčetić i Aleksije Nenadović. Po okruzima u unutrašnjosti Srbije postavljeni su posebni referenti kojima je bilo povereno da organizuju nacionalnu službu u pojedinim krajevima Srbije.²⁸⁰ Organizatori nacionalne službe pozivali su na rad u prvom redu gradsku omladinu, i to u najvećem broju srednjoškolce i studente. Seoska omladina, koja je radila na poljoprivrednim poslovima, i radnička omladina, koja je bila zaposlena u pojedinim preduzećima, nije bila obavezna da ide na šestomesečni rad. „Od obavezne nacionalne službe izuzeta su lica koja imaju redovna zanimanja, članovi porodica poljoprivrednih domaćinstava, koji su u svom domaćinstvu neophodni, radnici prijavljeni na rad u Nemačkoj i, naposljetku, Jevreji, Cigani i lica koja nemaju građanskih časnih prava”, kaže se u jednom delu pomenute uredbe.²⁸¹

Popis obveznika nacionalne službe počeo je od februara 1942. godine. Radovi u Beogradu počeli su već 13. marta na pojedinim objektima na Kalemegdanu, Topčideru, Banjici i drugim mestima, a u unutrašnjosti Srbije 1. aprila, gde su se izvodili razni meliracioni radovi.²⁸² Za prva tri meseca rada Nedićeva vlada je u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije mobilisala oko 5.000 omladinaca, a u Banatu oko 4.000 omladinaca. Na teritoriji uže Srbije (bez Banata) formirano je 7 radnih grupa i samostalnih četa. Taj broj obveznika postepeno se povećavao, tako da će u proseku za svaku godinu iznositi 10.000–15.000 omladinaca.²⁸³

I pored toga što je odlazak u nacionalnu službu bio obavezan i što se praktično identifikovao sa vojnom službom, sprovođenje u život ove Uredbe nailazilo je na otpor mnogih omladinaca. Partijske organizacije i skojevski aktivni na terenu, objašnjavali su omladincima da treba da bojkotuju odlazak u Nedićevu nacionalnu službu, što u protivnom znači da pomažu okupatoru. U tom smislu izdati su mnogi proglasi u kojima

²⁷⁹ AVII, Nća, reg. br. 10/1-1, k. 1. — Nacionalna služba rada u Srbiji bila je organizovana poput nemačke nacističke organizacije TOT, koja je imala svoje radne jedinice ne samo u Nemačkoj već i u okupiranim delovima Evrope. Svrha ovih radnih jedinica bila je da se radi na jačanju nemačke ratne mašine i borba protiv antihitlerovske koalicije.

²⁸⁰ Isto, reg. br. 14/1-1, k. 2.

²⁸¹ AVII, Nća, reg. br. 10/1-1, k. 1.

²⁸² *Tri meseca rada Nacionalne službe za obnovu Srbije*, Beograd, 1942, str. 20–30.

²⁸³ Isto; AVII, Nća, reg. br. 11/2, k. 2. — U avgustu je na teritoriji uže Srbije već radilo 9.000 omladinaca (*Novo vreme*, 27. VIII 1942), a na početku 1943. bilo je ukupno 119 četa i 13.345 pripadnika Nacionalne službe (AVII, br. reg. 11/2-1, k. 2).

se objašnjava smisao nacionalne službe rada. Već 15. februara 1942. MKSKOJ-a za Beograd izdao je proglas sa potpisom „Antifašistička omladina Beograda“, u kome se najoštrije osuđuje Nedić i njegova vlada, koji nedavno donetu Uredbu o obaveznoj radnoj službi pokušavaju da predstave kao službu narodnim interesima. „Tom uredbom zločinac srpskog naroda Nedić želi tebe, omladino, tvoju snagu, arčiti tu i tamo za snabdevanje iscrpljenih sredstava fašističkih nalogodavaca, da bi te posle obukao u uniformu i dao ti oružje, kako bi popunio velike praznine u svojim redovima proređenim od udaraca nepobedive Crvene armije i njenih saveznika“, pisalo je u jednom delu pomenutog proglasa.²⁸⁴

Samo pet dana kasnije (20. februara), Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju izdao je svoj proglas u kome se obraća radnicima, seljacima, građanima i posebno omladini, upozoravajući ih da su se najreakcionarniji krugovi u Srbiji udružili s krvavim okupatorom za borbu protiv srpskog naroda a za račun okupatora. Dalje se u proglasu ističe da prisilna radna služba treba od omladine da načini ne samo roba nemačkog fašizma već i krvnika našeg i drugih slobodoljubivih naroda, da će Nedić kroz prisilnu radnu službu, pored iskorišćavanja mlade radne snage, nastojati da „prevaspita“ omladinu po fašističkom uzoru. Zato se na omladinu apeluje da umesto u nacionalnu službu rada stupa u redove partizanskih odreda.²⁸⁵

Evidentno je da je naročito u zimskim danima, kada su uslovi za rad bili gotovo nemogući, dolazilo do epidemije u logorima pripadnika Nacionalne službe rada, jer je ishrana bila vrlo loša, odeća takođe slaba, a radilo se neprekidno i po najvećoj hladnoći. Zbog toga su mnogi omladinci bežali sa radova, iako su znali da su njihova bekstva kvalifikovana kao dezerterstvo vojnih lica. O svim ovim pojavama otvoreno se pisalo u izveštajima Glavne direkcije Nacionalne službe rada, pa su navedeni primeri takvog stanja u gročanskom, požarevačkom i valjevskom srezu.²⁸⁶

Uporedo sa organizovanjem Nacionalne službe rada i mobilisanjem omladine u njene redove, Nedićeva kvislinška vlada u proleće 1942. godine pokušala je da mobiliše u svoje kvislinške formacije veliki broj omladinaca za borbu protiv partizanskih odreda. Da bi ova mobilizacija koliko-toliko uspela i privukla pažnju omladinaca, kvislinzi su je nazvali „Nedićeva narodna garda“. Međutim, najveći broj omladinaca pod različitim izgovorima izbegava da se odazove pozivima Nedićevih kvislinških vlasti. U vezi s tom akcijom kvislinških vlasti zanimljiv je izveštaj Sreskog komiteta KPJ za Kosmaj, od 2. marta 1942, u kome, pored ostalog, stoji: „Oko 90 omladinaca bilo je pozvano u tzv. 'Narodnu gardu' – i mobilisano u nedićevce. Odazvali su se pozivu i došli u Sopot. Tada

²⁸⁴ Zb. OPJ, 1-2, 352.

²⁸⁴ Isto, str. 357.

²⁸⁸ AVII, Nća, reg. br. 34/1-1, k. 2.

je na teritoriju sreza stigao naš Kosmajski partizanski odred, a zabunu, pored toga, iskoristili su omladinci i njih 35 se razbeglo kućama."²⁸⁷

Načelstvo lepeničkog sreza, aktom pov. br. 89/42, uputilo je 18. marta raspis svim predsednicima opština da, u smislu naređenja Ministarstva prosvete, mobilišu 72 omladinca za „Narodnu gardu“. Prema ovom raspisu, omladinci bi trebalo da budu iz „domaćinskih domova“, stari 20–30 godina i da služe u Kragujevcu, uz mesečnu nagradu od 2.000 dinara.²⁸⁸ I u ovom kraju, kao i u mnogim drugim delovima Srbije, naredba Nedićeve vlade nailazila je na veliki otpor omladine. Na primer, iz Viševca i susednih sela nijedan omladinac nije se javio za ovu službu.²⁸⁹ U vezi s ovom merom okupatorskih vlasti, okružni i sreski komiteti KPJ redovno su u svojim proglasima isticali da rodoljubiva omladina u Srbiji treba da bojkotuje ovu naredbu Nedićeve vlade i da, umesto u Nedićevu vojsku, stupa u redove partizanskih odreda. Međutim, 1943. ponovo dolazi do mobilizacije omladine u neprijateljske vojne formacije. Kvislinške vlasti bile su sve rigoroznije prema svima koji su bilo na koji način izbegavali da budu mobilisani. Iz sačuvanih dokumenata i sećanja savremenika može se zaključiti da su nedićevci, ljotićevci i četnici Draže Mihailovića gotovo u svim selima mladenovačkog okruga pokušavali da mobilišu omladinu. Na primer, u Smederevu, gde je Dimitrije Ljotić imao uticaja na jedan deo građana, pa i seljaka iz obližnjih sela, pokušavano je da se omladinci mobilišu u Ljotićeve dobrovoljce i da se pošalju u borbu protiv partizana, u južnu Subiju. Desetine omladinaca dovođene su kamionima u grad. Mnogi su na putu od sela do grada iskakali iz kamiona, a vrlo mali broj je dobrovoljno otišao na front.²⁹⁰

Povodom opasnosti koja je pretila omladini od mobilizacije u neprijateljske redove, Okružni komitet KPJ u Mladenovcu izdao je proglas 4. aprila 1943, u kome je pisalo da omladini Šumadije pretila velika opasnost od totalne mobilizacije; da je mobilizacija već počela u pojedinim selima i gradovima; da žandarmi i policija nemilosrdno jure i hvataju omladinu, prete paljenjem i streljanjem i odvođe je od kuća. „Hitlerova totalna mobilizacija treba da bude tvoje totalno uništenje. Ali to ne smeš dozvoliti... Ti se namerama Nedića i Ljotića moraš organizovano suprotstaviti“, stajalo je na kraju proglasa.²⁹¹

U Nišu su takođe okupatorske vlasti preduzele niz mera radi mobilizacije omladine u neprijateljsku vojsku. U februaru i martu 1943. sačinjavani su po opštinama spiskovi nedosluženih kadrova. Ukoliko neki

²⁸⁷ Zb. NOR, 1-3, 120. – U izveštaju CKKPJ se naglašava: „Raspisom sreskih načelnika opštinama, pojedini mladići koji se pozivaju, treba da budu sinovi petokolonaša ili kulački sinovi, da bi oni utrli put ostaloj omladini kad ona bude pozivana. Sada šampamo omladinski letak protiv te mobilizacije.“
²⁸⁸ AVII> NC3) k 17i br 13 2/1.

²⁸⁹ AIRPS, Hronika sela Viševca (Kragujevac), 79.

²⁹⁰ Samo jednog dana uspelo je da iz Smedereva pobegne 10 omladinaca, koji su trebali da budu mobilisani u Ljotićeve dobrovoljce (Hronika sela Petrijeva, Smederevo, 55).

^{2,1} Zb. OPJ, II-1, 109–110.

omladinac već nije bio u nacionalnoj službi rada, morao se javiti u Nedićevu vojsku. U svim selima niškog i leskovačkog okruga krstarili su pripadnici SDS i SDK, koji su po spiskovima proveravali da li se omladinci nalaze na „državnom poslu“ ili su otišli u partizane. Onima koji su bili kod kuća, naređivano je da se jave opštinama radi odlaska u Nedićevu vojsku.²⁹²

Ima podataka o prisilnom mobilisanju u neprijateljsku vojsku i u kragujevačkom i zaječarskom okrugu, što ne znači da se isto nije radilo i u drugim krajevima Srbije. Međutim, uvidevši da fašistička „totalna mobilizacija“ poprima šire razmere, PKKPJ i Glavni štab NOPO Srbije uputili su zajednički proglas marta 1943, u kome se omladina grada i sela poziva da bojkotuje ovu neprijateljsku akciju: „Vi ste prvi na udaru fašističke totalne mobilizacije“, kaže se u proglasu. „Uz muziku, pomoću laži i obmana izroda, propalice Nedić i Jovanović privode vas Hitlerovom gubilištu – 'totalnoj mobilizaciji'. Srpska omladina je uvek više volela slobodu nego sam život... Zbog toga je sada krajnji čas da na 'totalnu mobilizaciju' odgovorite odlaskom u partizanske odrede.“²⁹⁸

Ništa manja opasnost omladini Srbije nije pretila od takozvane „opšte mobilizacije“, koju su četnici Draže Mihailovića sprovodili tokom 1942, naročito od leta i jeseni 1943, u većini okruga na teritoriji Srbije. Naime, omladinci su pozivani na obaveznu dvomesečnu vežbu, za koje vreme su stariji slati sa četnicima u borbu protiv partizanskih odreda Srbije. Svi ostali omladinci, koji nisu bili mobilisani u četnike a nisu služili vojsku, morali su pod pretnjom batina vežbati svakog praznika od 6–10 časova pod rukovodstvom određenih komandanata. „Svaki samostalni izostanak biće kažnjen telesnom kaznom od strane komandanta sela“, pisalo je u jednoj naredbi četničke Vrhovne komande, „a veće greške kažnjavaće komandiri četa, gde će se omladincima suditi po četničkom zakonu.“²⁹⁴

U izveštaju PKKPJ od 1. oktobra 1943. pisalo je da četnici D. Mihailovića pripremaju ofanzivu protiv partizana na svim sektorima. Naveden je slučaj u Čacku, gde su četnici zaklali omladince koji su se odupirali četničkoj mobilizaciji. Isto tako, u pismu se naglašava da većinu mobilisanih omladinaca četnici šalju u poljedine krajeve za borbu protiv partizana.²⁹⁵

²⁹² AIRPS, PKS, 72, Iz proglasa „Slobodoljubivoj omladini Niša i okoline“, od marta 1943.

²⁹⁸ AVII, Nča, k. 1961, reg. br. 7/1. – U istom smislu bio je izdat proglas OK SKOJ-a, u Kragujevcu, 4. IV 1943, u kome je stajalo: „Omladino Šumadije, ustanite odlučno u borbu protiv totalne mobilizacije. Jedini put da se odupreš potpunoj mobilizaciji jeste stupanje u partizane, jeste oružana borba. Ne čekajte više. Krajnji je čas. Povedite nepoštenu borbu protiv okupatora i njegovih slugu“ (AIRPS, br. 756, 4. IV 1943).

²⁹⁴ AVII, Četnička arhiva, S-O-26, Naredba Glavne četničke vrhovne komande, 17. VIII 1943.

²⁹⁵ AIRPS, PKS, br. 2492/393, Pismo PKKPJ Momi Markoviću, političkom komesaru Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Srbije, 1. X 1943.

Mi smo u ovom delu teksta izneli neke od represalija koje je trpelo stanovništvo Srbije, a u prvom redu pripadnici NOP-a. Razume se, mnogi drugi vidovi zločina nisu uneti ili su samo pomenuti, jer nam prostor ne dozvoljava da ulazimo u dublju analizu ovog pitanja. Nastojali smo, u stvari, da iznesemo najdrastičnije primere, gde se Nedićeva vlada, sa svojim kvislinškim aparatom, najaktivnije angažovala ili je doprinosila svojim stavovima i postupcima da represalije nemačkih i bugarskih okupatora budu rigoroznije.

Hapšenja i streljanja bila su stalni metod neprijatelja u borbi protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Hapšenja su, po pravilu, dolazila uglavnom posle kakve akcije izvedene od partizanskog odreda ili pozadinske grupe. Češće je neprijatelju polazilo za rukom da pohapsi grupe članova KPJ, članova SKOJ-a ili simpatizera NOP-a, a katkada i pojedine rukovodioce ili celo rukovodstvo jednog mesta.

Međutim, da bi zločini imali zastrašujući efekat na stanovništvo, okupatori su češće, zajedno sa kvislinzima, vešali pojedine pripadnike NOP-a na javnim i prometnim mestima. Već smo naveli neke primere o tome iz 1941. godine. Tako su, kvislinzi, zajedno sa Nemcima, 27. marta 1942. obesili 6 pripadnika NOP-a u Valjevu, Ubu i Obrenovcu. Među njima je bio i Vlada Aksentijević (obešen u Obrenovcu), komesar Posavskog partizanskog odreda. O tome je istog dana okružni načelnik u Valjevu poslao izveštaj Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, u kome je pisao: „Izvršenju smrtno kazne prisustvovalo je na sva tri mesta više hiljada duša, kao i predstavnici nemačke vojske. Kaznu su izvršile naše vlasti, Srpska državna straža i četnički odredi.”²⁹⁶

Skoro mesec dana kasnije (22. maja) u Valjevu je sličan zločin izvršen nad Stevanom Filipovićem. Opet su Nedićeve oružane jedinice bile glavni akteri u organizaciji i samom činu vešanja. To se vidi iz naređenja okružnog načelnika valjevskog okruga, koje je upućeno komandantu Srpske državne straže 21. maja, u kome piše pored ostalog: „Sutra u 9 časova i 30 minuta, svo ljudstvo sa oružjem i municijom pod komandom komandira ima biti u dvorištu SDS okruga Valjevskog. Ovde će se dobiti instrukcije za izvršenje i osiguranje vešanja komunista Stevana Filipovića. Presudu će pročitati zamenik sudskog oficira ovog štaba pešadijski poručnik Tomić Boško. Komandu za izvršenje vešanja izvršiće pešadijski poručnik Radulović M. Radovan. Vešanje će izvršiti

296 AVII, br. 26/1-4, k. 27. — A kakvo je bilo držanje Vlade Aksentijevića i Budimira Davidovića neposredno pre vešanja takođe opisuje okružni načelnik u Valjevu u citiranom izveštaju: „Prilikom izvršenja smrtno kazne nad Aksentijevićem Vladom, pre nego li je izmaknuta stolica, uzviknuo je: 'Ziveo drug Staljin', zatim, 'Zivela slobodna komunistička akcija u Jugoslaviji', a kada je izmaknuta stolica, podigao je pesnicu uvis u znak pozdrava. Davidović Budimir, pre izmicanja stolice uzviknuo je: 'Zivela slobodna Jugoslavija' ”.

četnici Jovanović Stanoje i Jovanović Radisav koji su se dobrovoljno javili."²⁹⁷

Ovo su samo neki primeri, iako je bilo vešanja, pripadnika NOP-a gotovo u svim drugim okruzima Srbije i u svim periodima okupacije. Nedićeva vlada je i na ovom poslu, kao i na mnogim drugim, samo potvrdila da je ona oruđe u rukama nemačkog okupatora da bi ovaj lakše mogao držati u pokornosti srpski narod, kao i ostale narode u Jugoslaviji i šire, u okupiranoj Evropi.

²⁹⁷ AVII, br. 26/1-6, k. 27. Samo dva dana posle izvršenog vešanja, okružni načelnik u Valjevu poslao je izveštaj svom resornom ministarstvu u Beograd: „Vešanje je izvršeno u redu i miru, u prisustvu mnogobrojnog građanstva iz Valjeva i okoline, pošto je toga dana bio pazarni dan, pa je bilo dosta sveta u Valjevu. Leš obešenog skinut je sa vešala noću 23/24. ovog meseca i pokopan na izvesnom za javnost nepoznatom mestu u okolini Valjeva. Prilikom sprovođenja na vešanje i vešanja, imenovani je izjavio svoje komunističko uverenje raznim komunističkim parolama kao: 'Živeli komunisti, živela radnička borba' itd., ali je vešanje završeno uglavnom u redu i miru" (Zb. NOR, 1-3, 472).

DALJI PRILIV IZBEGLICA U SRBIJU TOKOM 1942. GODINE

Nedićeva vlada tokom 1942. godine imala je da rešava mnoge probleme, zavisno od zadataka koje su joj postavljale nemačke okupacione vlasti. Jedni su joj bili povremeni (od slučaja do slučaja) i njih je kvislinška srpska administracija nekako završavala. Drugi problemi, ili zadaci, bili su stalni, nisu silazili s dnevnog reda. Među takve zadatke, nesumnjivo, spadali su: borba protiv partizanskih odreda, i NOP-a uopšte, u Srbiji i ovaj problem za Nedićevu vladu bio je gotovo nerešiv. Drugi, takođe nerešiv problem za Nedićevu vladu, bio je stalni priliv izbeglica i u 1942. godini; i treći, bugarska okupacija, koja se proširivala na nove delove Srbije. Ni Nedić, kao ni njegova vlada, nisu nikako mogli da se pomire s ovom činjenicom i redovno su protestovali kod nemačkih okupacionih vlasti, ali bez uspeha.

Kada je reč o izbeglicama i preseljenicima, treba naglasiti da su oni svakodnevno pristizali, ne u onom broju kao 1941. godine, ali ipak toliko da su politički i ekonomski predstavljali veliki teret za Nedićevu vladu. I nadalje su ovom pitanju poklanjali veliku brigu ne samo kvislinška uprava već i stanovništvo, u gradovima i selima, svih okruga Srbije. Narod Srbije je pokazivao ogromno razumevanje za nesreću svojih sunarodnika. Već 5. januara 1942. Milan Nedić je održao novi govor, za koji su Nemci konstatovali da je „savršen” i obratio se stanovništvu Srbije s molbom da pomogne izbeglice u granicama svojih mogućnosti i, drugo, da ispuni svoje obaveze prema „vladi narodnog spasa” i prema nemačkim okupacionim vlastima. Drugim rečima, Nedić je opominjao da se narod Srbije ne suprotstavlja pljački okupatora i kvislinga koja je bila svakodnevna.²⁹⁸

Međutim, kvislinški srpski predsednik je u više navrata i tokom 1942. protestovao kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji da interveniše kod vlade Nezavisne Države Hrvatske (odakle su pristizale izbeglice u najvećem broju), ne bi li ublažili represalije prema stanovništvu srpske nacionalnosti, kako prema onom delu koji je usled ustaškog terora napuštao svoja ognjišta i bežao preko granice, tako i prema onom delu koji se nalazio u logorima. Na sastanku, 2. februara 1942. u Beogradu, između predstavnika vojnoupravnog komandanta i Nedićeve vlade (bili su prisutni, pored ostalih, Bader i Nedić), ovo pitanje je šire

²⁹⁸ *Ponedeljak, 5. I 1942.*

analizirano. Nedić se žalio da sa teritorije NDH stalno dolaze nove izbeglice; da donose vesti o zločinima, koji se tamo događaju i da je to uzrok velike brige i za njega i za njegovu vladu.²⁹⁹

Samo petnaestak dana kasnije (18. februara), Nedić je u vezi s tim poslao pismo Haroldu Turneru, u kome, pored ostalog, piše: „U Hrvatskoj državi nalaze se srpski saplemenici u logorima u Jasenovcu, Drnju (kod Koprivnice), Novoj Gradiški, Pakracu, Slavonskoj Požegi, Jastrebarskom i Lobar-gradu (žene i deca). Po dobivenim obaveštenjima glad i zima čine svoje i kose nevine živote. Humanost i milosrđe ovde moraju nadmašiti sve teškoće, razlike i razmirice. Iz tog razloga obraćam se vama, gospodine državni savetniče, s molbom da izvolite svojim moćnim uplivom i svojom plemenitom nemačkom dušom omogućiti da se ovim nevoljnim stradalnicima pomogne. Pomoć bi se ogledala u davanju mogućnosti da se u logore šalju životne namirnice, rublje i odelo, posredstvom Srpskog i Nemačkog crvenog krsta.”³⁰⁰

Činjenica je da su se u više navrata Nedić i njegova vlada zalagali kod nemačkih okupacionih vlasti da se teror nad stanovništvom srpske nacionalnosti u susednim pokrajinama ublaži, ili da se potpuno spreči. Ali je evidentno i to da su češće isticali da je njihova preokupacija vezana za sudbinu „pravih Srba”, a u takve nikad nisu ubrajali komuniste i njihove simpatizere, ma gde se oni nalazili. Pored toga, citirano Nedićevo pismo Haroldu Turneru bilo je motivisano i mnogim drugim, pro-

²⁹⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1104–111, Zapisnik sa sastanka. – Veći deo zapisnika govori o pregovorima sa Jezdimirom Dangićem. Zapisnik je vodio kapetan Mati i jedan deo je beležio o problemu izbeglica: „Nedić potom navodi neodrživost prilika, da iz poslednjih dana ima izveštaja iz Brčkog prema kojima se Hrvati (Nedić nepravilno identifikuje nacionalnost hrvatsku sa ustaškim zločincima – M. B.) na najnemogućiji i najneljudskiji način ophode prema srpskim ženama i deci. On dalje navodi da su u poslednje vreme iz Hrvatske došli ovamo u Beograd bivši jugoslovenski oficiri i da su izjavili da su prilike u Hrvatskoj postale potpuno neodržive. Pre nekoliko dana se odigrao sledeći zanimljiv slučaj: Nojhauzen mu je telefonirao i zamolio da primi nekog nemačkog novinara iz Berlina, koji predstavlja oko 30 novina. Taj je novinar bio u Budimpešti, Zagrebu i Sofiji i izjavio je da su prilike u Hrvatskoj nemoguće i da Hrvati nisu opravdali ukazano im poverenje; da u Mađarskoj vlada jedna jevrejsko-aristokratska klima; da su Bugari toliko zemlje dobili od Nemačke da im se trbuh donekle napeo da pukne; da je usled toga nastala tragična situacija; da od prijatelja nema više šta da se čeka i da su, u stvari, dosadašnji neprijatelji, Srbi, pozvani da na Balkanu uspostave mir i red u interesu Nemačke i da ga održe; dalje, da ime Nedić u Berlinu dobro zvuči.”

³⁰⁰ AVII, br. 5/2-2, k. 1. – U govoru od 17. jula 1942. preko Radio-Beograda, Nedić je ponovo uputio apel narodu Srbije da pomogne izbeglice: „Jeste li izvršili svoju svetu srpsku dužnost prema braći svojoj izbeglicama, porodicama zarobljenika, prema Srbima koji su ostali bez hleba, bez ognjišta, bez krova nad glavom, prema tolikim ratnim siročićima. Strešćete se, možda, od užasa kada vam kažem da su zbog vaše neosetljivosti danas u pitanju životi mnogo hiljada izbegličke dece. U pitanju je da li će ostati živi ili će nestati” (*Novo vreme*, 17. VII 1942). – Bencler je o ovom Nedićevom govoru obavestio svoje nadležno ministarstvo 31. VII/1942, ističući da je govor dobro koncipiran i da je Nedić, pored apela pomoći za izbeglice, insistirao da Srbi „daju sve od sebe da se skupi što više letine kako bi se ishranilo i nepoljoprivredno stanovništvo” (AVII, NAV-N-T-120, 200/153644–15).

pagandnim razlozima. A to su Nedić i njegovi ministri više puta pokazali. Naime, hteli su na ovaj način da steknu koliko-toliko popularnosti kod stanovništva Srbije; kako se, eto, oni brinu za Srbe van granica ove pokrajine itd. Ali, kada je reč o autoritetu ove „vlade“, onda i na ovom mestu treba naglasiti da ga ona nije ni imala kod najvećeg dela stanovništva ni u jednom periodu njene vladavine.

Inače, prema nekim izvorima, može se zaključiti da je tokom 1942. iz svih delova Jugoslavije prispelo u Srbiju oko 60.000 izbeglica i da ih je do kraja iste godine bilo ukupno oko 400.000. To smo videli i iz izveštaja Franca Nohauzena i Milana Nedića, koje smo citirali u drugoj glavi rukopisa.³⁰¹ Međutim, u pogledu smeštaja i ishrane izbeglica, kvintalni vlasti su se i tokom 1942. godine sukobljavale s novim problemima. Čak, možda, većim nego 1941. godine. Jer 1942. godina nije bila rodna, podbacile su poljoprivredne kulture, a nemački i bugarski okupatori su pljačkali, ne osvrćući se koliko će ostati poljoprivredniku i seljaku. Stoga je stanovništvo Srbije trpelo glad, a naročito je životna egzistencija onih koji su napuštali svoje ognjište, bila ugrožena. Odbori za staranje o izbeglicama, i dalje su radili. Nedićeva vlada je 13. januara donela pravilnik „o organizaciji i radu okružnih, sreskih i opštinskih odbora za izbeglice i preseljenike“. U uvodnom delu ovog dokumenta stajalo je: „Radi pravilnog i uspešnog prihvatanja, rasporeda, razmeštaja, uposlenja i zbrinjavanja izbeglica u unutrašnjosti Srbije, osnovaće se odmah okružni, sreski i opštinski odbori za izbeglice i preseljenike... Članove okružnih odbora postavlja okružni načelnik; sreskih odbora – sreski načelnik i opštinskih odbora takođe sreski načelnik. U gradovima članove odbora postavlja okružni načelnik na predlog predsednika opštine. U odborima okružni predsednici su okružni načelnici, u sreskim sreski načelnici, u gradovima i opštinama seoski – predsednici opština.“³⁰²

Razne vrste izbegličkih odbora postojale su i ranije, još u periodu vladavine Saveta komesara Milana Aćimovića. Neki su dopunjavani ili su stvarani novi posle obrazovanja Nedićeve vlade. Ali bilo je raznih primedbi da ove institucije nedovoljno i neefikasno rade. Zbog toga je Nedićeva vlada donela ovaj novi pravilnik i formirala nove odbore. Da

³⁰¹ AVII, br. 17/2-1, k. 1a, Nedićev izveštaj Baderu, od 16. IX 1941. – Nedić, između ostalog, kaže: „Ti neočekivani postupci nagone Srbe neke u goru, a neke u Srbiju, tako da danas u njoj ima oko 400.000 izbeglica, od kojih 86.000 izbegličke dece, većinom bez roditelja.“

³⁰² *Službene novine* br. 4, str. 4, od 13. I 1942. – U daljem tekstu citiranog pravilnika rečeno je i ovo: „Odbori su dužni da: 1) vode brigu o smeštaju i zbrinjavanju izbeglica i daju sredstva stavljena na raspolaganje upotrebe prema uputstvima Komesarijata; 2) vode tačnu evidenciju svih izbeglica i preseljenika; 3) snabdevaju izbeglice hranom, ogrevom, obućom i sredstava koja im dodeli Komesarijat za zbrinjavanje izbeglica i preseljenika iz dobrovoljnih priloga u novcu i naturi i od 1% žetvenog doprinosa žita i kukuruza; 4) posreduju za zaposlenje izbeglica i preseljenika; 5) staraju se za zbrinjavanje dece, starih, nemoćnih, bolesnih; 6) stavljaju svoje predloge o načinu izvođenja poslova po pitanjima važnosti za zbrinjavanje izbeglica i preseljenika i daju inicijativu prema mesnim prilikama za uspešno rešavanje preseljeničkih problema.“

je bilo problema oko smeštaja i ishrane izbeglica, govori činjenica da je 2. februara 1942. održana specijalna konferencija okružnih načelnika, koja je bila posvećena ovom pitanju. Konferenciji su, pored ostalih, prisustvovali M. Nedić i M. Aćimović. Načelnik niškog okruga, na primer, u svom izlaganju je izneo podatak da je u Nišu do tada bilo 65.000 stanovnika od kojih su 15.000 bile izbeglice; znatan deo gradskog stanovništva trpi glad, a posebno izbeglice, „tako da pitanje ishrane izbeglica posebno zabrinjuje, jer do sada uopšte nije rešavano kako treba.“³⁰³

Poseban problem su bile izbeglice sa Kosova. Naime, one su stalno pristizale, čak u većem broju nego 1941. godine. Međutim, Nedićeva vlada je insistirala, a to je bila želja i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, da se ove izbeglice (koje su se u prvo vreme sakupljale u Kosovskoj Mitrovici) vraćaju svojim kućama, kako ne bi pogoršavale i onako težak ekonomsko-socijalni položaj ostalih izbeglica u Srbiji. U vezi s ovim interesantan je izveštaj Feliksa Bendera od 18. aprila 1942, u kome obaveštava svoje pretpostavljene u Berlinu da Italijani ponovo potežu pitanje Kosovske Mitrovice, gde je tada bilo smešteno oko 40.000 izbeglica sa Kosova. Iz istog izveštaja se vidi da su Italijani nameravali da kosovsko-mitrovačku oblast prisajedine takozvanoj „Velikoj Albaniji“, ali Nemci to nisu hteli ni da čuju. Jer, kao što se zna, bili su životno zainteresovani da u svojim rukama imaju rudnik Trepču.³⁰⁴

Komesarijat za izbeglice pri Nedićevoj vladi uputio je 26. maja 1942. izveštaj lično Milanu Nediću, u kome ga obaveštava o problemu izbeglica koje su smeštene u Kosovskoj Mitrovici. Naglasio je da u ovom gradu on ima svog izaslanika čiji je zadatak da vodi evidenciju o broju izbeglica, njihovoj ishrani i smeštaju, i o tome da se ove porodice vrate svojim kućama. Međutim, kvislinške vlasti u Kosovskoj Mitrovici, u prvom redu okružni načelnik Ljutfi Ibrahim i komandant žandarmerije Bajazit Biljetini (kako se u citiranom izveštaju naglašava), ometaju akciju izaslanika Komesarijata i ne dozvoljavaju vraćanje izbeglica preko nemačko-italijanske demarkacione linije.³⁰⁵

Problem smeštaja izbeglica i preseljenika postojao je i u Beogradu. To je i razumljivo, jer je ovaj grad bio porušen usled nemačkog bombardovanja 6. aprila 1941. godine. Pored toga, u glavnom gradu okupirane Jugoslavije bile su smeštene i mnoge okupacione i kvislinške institucije i veliki broj izbeglica koje su stigle tokom 1941. godine. Zbog toga su insistirale i nemačke okupacione i kvislinške vlasti da se što više izbeglica pošalje u unutrašnjost Srbije. Prema jednoj naredbi Milana Nedića, 19. maja 1942, bilo je zabranjeno svako useljavanje izbeglica u

³⁰³ AVII, br. 29/2-1, 49, k. Ia, Zapisnik sa konferencije okružnih načelnika. — Nešto kasnije, 3. III 1942, *Novo vreme* je pisalo da se položaj izbeglica nešto poboljšao „Nadležni su preduzeli sve mere da se izbeglice, pre svega, uposle, kako bi svojim radom mogli ishraniti sebe i svoje porodice. Radi što jeftinije ishrane izbeglica, osnovana je od strane ranijeg odseka za izbeglice pri banskoj upravi kuhinja, u kojoj su izbeglice dobijale po jedan obrok sa hlebom uz cenu od 10 dinara. U ovoj kuhinji izdavano je u prvo vreme po 400 obroka.“

³⁰⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153597.

³⁰⁵ AIRPS, Vlada M. N., I, 11.

Beograd. U toj naredbi je rečeno: „Stambene i prehrambene prilike u Beogradu iz dana u dan sve su teže, dok je radna snaga, obzirom na prolećne i druge radove, u unutrašnjosti potrebna, i tako su ove izbeglice, kada doputuju u grad, ne samo izložene velikim neprijatnostima oko smeštaja i prehrane nego gube i vreme koje bi mogle upotrebiti za rad i zaradu.”³⁰⁶

Međutim, tokom 1942. godine, pored smeštaja, ishrane i uposlenja izbeglica, javili su se i mnogi drugi problemi u vezi s njihovim dolaskom. Naime, reakcionarni slojevi društva, gotovo iz svih sredina, pokušavali su da izbeglicama daju razne kvalifikacije, u pogledu njihovog političkog opredeljenja. Činjenica je da su se izbeglice politički opredeljivale na razne načine, kao i 1941. godine. Znatan broj ih je pristupao narodnooslobodilačkom pokretu; jedan broj ih je bio pod uticajem Draže Mihailovića. Nije bio mali broj ni onih koji su podržavali Nedića i njegovu vladu i služili u njegovoj upravi i oružanim vojnim formacijama. Ali u većini slučajeva, neobjektivno i nerealno je prikazivana cela situacija u vezi s ovim pitanjem. Nemačke okupacione vlasti u Srbiji, na primer, redovno su u svojim izveštajima gotovo sve izbeglice prikazivale kao potencijalne borce partizanskih odreda. Zato one podozrivo gledaju na njihov dolazak, smeštaj, uposlenje, i redovno insistiraju da se svi oni koji imaju uslova vrate svojim kućama. To se vidi i iz izveštaja vojnoupornog komandanta od 6. marta 1942, koji je upućen Komandi Jugoistoka: „Teškoće u Beogradu čine mnoge izbeglice, koje listom potpadaju pod uticaj komunista. Ustanak u Srbiji, koji će se, po svemu sudeći, obnoviti na proleće, podupiru London i Moskva.”³⁰⁷

Obaveštajna služba Srpske dobrovoljačke komande najviše je pričinjavala teškoća izbeglicama. Mnoge je denuncirala nemačkim i kvislinškim vlastima. Redovno je u svojim izveštajima donosila masu netačnih podataka. Tako je štab SDK u svom izveštaju, od 15. aprila 1942, upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, dostavio podatke da su sve izbeglice na teritoriji šabačkog okruga simpatizeri Draže Mihailovića; da održavaju veze sa istočnobosanskim četnicima Jezdimira Dangića; da u Srbiji organizuju pomirenje između četnika i partizana, kako bi na proleće ponovo počeo ustanak, po intenzitetu ravnom onom iz 1941. godine itd.³⁰⁸ Samo tri dana kasnije, ista kvislinška komanda uputila je novi izveštaj, u kome je pisalo i ovo: „U gostionici 'Matko', u Jovana Ristića ulici br. 22, sastaju se razne izbeglice iz Slovenije, koje su delimično poznate kao aktivni marksisti i ovde se ističu kao simpatizeri šumskih odmetnika. Primećeno je da su u ovoj gostionici više puta u zadnje vreme preko cele noći održavani sastanci u vidu pijanke, kojima je uvek prisustvovao i sam gostioničar.”³⁰⁹ Sle-

³⁰⁶ AVII, Nća, k. 79, reg. br. 12/1-7-16. — Koliki je problem smeštaja izbeglica bio, vidi se i po tome što je 11. XII 1942. vojnoupornu komandant Srbije dozvolio da se u logor u Užicu smesti 1.500 srpskih izbeglica, koje su prešle Drinu i bez igde ičega stigle u Srbiju (AVII, NA, k. 44-E-F. 1, dok. 5/18.)

³⁰⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153541—42.

³⁰⁸ AVII, Nća, br. 32/2-1, k. 92.

³⁰⁹ AVII, Nća, br. 17/3-1, k. 28.

deća informacija iz obaveštajne službe SDK, od 15. maja, govorila je da su izbeglice, koje pristižu prvih meseci 1942. godine mahom paraziti i neradnici, da među njima ima dosta agenata, koje su uputile ustaške vlasti, a takođe i komunista, stoga predlaže svojoj komandi da kod nadležnih izdejstvuje oprezno ponašanje prema svima koji se budu doseljavali u Srbiju.³¹⁰ Izveštaji sličnog sadržaja pristizali su i sledećih meseci, i u mnogima se insistira da se u izbegličkim logorima organizuje obaveštajna služba, kako bi se imao pravi uvid u političko raspoloženje izbeglica i preseljenika.

Nedić je stalno ponavljao u svojim izveštajima nadležnim nemačkim okupacionim ustanovama u Beogradu, da, usled brige o izbeglicama, njegova vlada ne može da se posveti svom osnovnom zadatku – borbi protiv komunizma. Protesti koje je upućivao Turneru 18. februara, 10. aprila, 15. juna, 20. avgusta 1942. i mnogi usmeni razgovori nisu mu doneli nikakvo olakšanje. Zbog toga je 16. septembra uputio pismo vojno-upravnog komandantu Paulu Baderu, u kome je, stajalo i sledeće: „Sve veze, ekonomske, socijalne i rodbinske sa delovima srpskog naroda koji su ostali pod Hrvatima, Mađarima, Italijanima, Arnautima i Bugarima, prekinute su. Iz svih tih krajeva na srpsku teritoriju stalno stižu izbeglice, usled terora koji se vrši nad srpskim življem, terora kakav nije zapamtila ni španska inkvizicija, ni prva gonjenja hrišćana, ni najveći zulumi. Ti neočekivani postupci nagone Srbe neke u goru, a neke u Srbiju, tako da danas u njoj ima oko 400.000 izbeglica, od kojih 86.000 nezbrinute dece, većinom bez roditelja. Ove izbeglice pričaju užase o mučenjima koja se vrše nad srpskim narodom, nečuvenim i nedopustivim 20. veka.”³¹¹

Međutim, Bader, kao i ostale njegove službe, nisu se mnogo obazirali na Nedićeve proteste. Oni su gledali svoje interese i nisu se mnogo uznemiravali što se u okupiranoj Jugoslaviji vodi bratoubilačka borba. Uostalom, to je i bio jedan od ciljeva njihove okupacione politike uopšte, ne samo u Jugoslaviji već i u Evropi – da zavade narode, kako bi lakše upravljali ovim teritorijama. Ali, kada je reč o izbeglicama, ipak treba naglasiti da su se nacisti zabrinuli zbog tolikog broja nezbrinutog stanovništva, bojeći se da to ne bude povod novom oružanom ustanku u Srbiji. To smo videli i iz Benclerovog izveštaja od 18. aprila 1942. koji smo citirali u prethodnom tekstu. To se vidi i iz izveštaja vojno-upravnog komandanta u Srbiji, 7. februara 1942, koji je upućen komandantu Jugoistoka. U jednom delu ovog dokumenta pisalo je: „Oštre suprotnosti u istočnoj Bosni između Hrvata, Muslimana i Srba, pretvaraju ovu zemlju u najveće žarište nemira u čitavoj Srbiji. Hrvati, nesumnjivo, teže za tim da unište celokupno srpsko stanovništvo. U kom se obliku to zbiva, poznato je. Neboračko srpsko stanovništvo, žene i deca, kao i muškarci nesposobni za borbu, izbegavaju tu sudbinu bekstvom preko Drine na srpsku teritoriju. To ne može da se spreči. Lišeni sveg što su imali, razbijeni i izmučeni, ti begunci neprestano donose

³¹⁰ AVII, Nća, reg. br. 32/2-1, k. 92.

³¹¹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34.

nove nemire u srpski prostor. Oni moraju postati plen komunista. Sada se nalazi najmanje 40.000 takvih begunaca u kraju oko Kosovske Mitrovice. Oni umiru od gladi, smrzavaju se ili podležu boleštinama, među kojima su najteže pegavac i tifus. Južno od Zvornika, nalazi se otprilike 40.000 izbeglica u istom položaju. Hiljade i hiljade, broj je nemoguće ustanoviti, nalaze se u pokretu, da bi izbegli zverstva Hrvata."³¹²

Sta se može zaključiti iz citiranog Baderovog izveštaja. Prvo, da on, isto tako kao i Milan Nedić, hrvatsku nacionalnost neosnovano identifikuje sa zločinima koje su ustaše počinile nad stanovništvom srpske nacionalnosti; drugo, vojnoupravni komandant Srbije, prikazujući dosta plastično i verodostojno položaj izbeglica, koje napuštaju svoje domove i beže u Srbiju, ne navodi stvarne uzroke takvog stanja (a njih je pro-uzrokovala nemačka okupacija); treće, iz citiranog izveštaja *moglo* bi se zaključiti da su nacisti nemoćni da bilo šta urade, kako bi se zločini smanjili ili ublažili. Činjenica je, međutim, da Nemci nisu mnogo ni insistirali kod svojih saveznika i satelita da se postojeće stanje promeni. Četvrto, Baderov izveštaj dosta ubedljivo, čak realnije nego bilo koji izveštaj Nedićeve vlade, prikazuje položaj izbeglica i preseljenika, a naročito sledeća rečenica: „Oni umiru od gladi, smrzavaju se ili podležu boleštinama, među kojima su najteže pegavac i tifus“.

I u ostalim nemačkim dokumentima iz 1942. godine, ima dosta podataka o problemu izbeglica i preseljenika i o njihovom veoma teškom ekonomskom položaju. Na primer, Bencler u svom izveštaju Ribentropu, od 29. aprila, naglašava da izbeglice pristižu u Srbiju svakodnevno sa svih strana; da su to mahom deca, žene i starci; da ih najviše ima na teritoriji NDH, ali da u poslednje vreme u znatnom broju pristižu i iz Sandžaka: „S obzirom na takvo stanje“, pisao je Bencler, „mnogim mestima u Srbiji preči glad.“³¹³ Dva nemačka dokumenta, koja su nešto kasnijeg datuma, takođe zaslužuju našu pažnju, jer bacaju dosta svetlosti na stav nemačkih okupacionih vlasti u Zagrebu na problem izbeglica i preseljenika. Zigfrid Kaše, nemački poslanik pri vladi NDH, poslao je 18. avgusta 1942. izveštaj svojim pretpostavljenim u Berlin, u kome hronološki, za period od januara do avgusta, po mesecima, analizira vojno-političku situaciju u svom delu okupirane Jugoslavije. U iz-

³¹² AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97. — U daljem tekstu Baderovog izveštaja rečeno je i ovo: „Rukovodeći sanitetski oficir je posetio te izbegličke grupe. Po njegovoj oceni, oni predstavljaju, unošenjem bolesti u srpski prostor, ne samo najveću opasnost za čitavo stanovništvo već, pre svega, i za nemačke snage. Efikasno suzbijanje epidemija kod stanovništva isključeno je zbog primitivnih higijenskih uslova u zemlji. Uz to se situacija snabdevanja zemlje još više pogoršava priticanjem svih tih izbeglica. Pokušaj da se žarište nemira u istočnoj Bosni ukloni, nije pošao za rukom. To neće biti moguće ni ubuduće, jer bi s obzirom na veličinu prostora i težak teren moralo da se angažuje najmanje 6 divizija da ga čiste korak po korak, da ne preostane ni jedan muški nosilac oružja. Pri tom bi bilo sasvim svejedno da li se radi o Srbima ili o Hrvatima. Za ovo bi bilo potrebno 6 do 8 nedelja vremena. Kada i poslednji čovek sposoban za nošenje oružja bude iščezao iz istočne Bosne, još uvek treba očekivati da će se žene uzajamno ubijati.“

³¹³ AVII, NAV-N-T-120, 200/153607-08.

veštaju se posebno naglašava da je problem zločina nad stanovništvom srpske nacionalnosti poprimio neviđene razmere i da to pričinjava **Ogromne** teškoće i samim nemačkim okupacionim vlastima. Takođe se u istom dokumentu navodi podatak da vlada NDH, preko Komande mesta u Zagrebu, vrši na njega pritisak da izdejsstvuje kod Benderà, odnosno vojnoupravnog komandanta Srbije, da se odmah „legalno prebaci u Srbiju 12.000 nezbrinute dece i žena”.³¹⁴

Drugi izveštaj je pisan 29. avgusta. Istog dana uputio ga je Ribentropu državni podsekretar Vorman. U njemu se govori o zločinama ustaša u Sremu; o reakciji na takve postupke Nedića i njegove vlade i o rešenju koje Ministarstvo spoljnih poslova predlaže svojim opunomoćenicima u Zagrebu, odnosno Beogradu. Za problem, koji analiziramo u ovom delu naše teme, naročito je zanimljiv sledeći deo Vormanovog izveštaja: „U predlogu o Nedićevoj krizi bilo je uz B) tačka 2, predloženo da se Nediću preko poslanika Benderà preda umirujuća izjava o događajima u Sremu, čiji je sadržaj trebalo da međusobno usklade poslanici Bencler i Kaše. Prilikom razgovora između Benderà i Kaše, koji se odigrao u Glavnom stanu, poslanik Kaše se nije pokazao spremnim ni za kakvu povoljnu izjavu. S obzirom na malo pozitivnih odgovora, s kojim poslanik Bencler mora u većini drugih tačaka da računa, bilo je potrebno da se u toj sporednoj tački nešto pozitivno učini. Faktički je i Poslanstvo u Zagrebu iznosilo na dnevni red, i samom poglavniku, terorističke postupke protiv hrvatskih državljana srpske nacionalnosti. Stoga se predlaže da se poslanik Bencler ovlasti da Nediću kaže sledeće: „Poslanstvo u Zagrebu je, shodno instrukcijama, pokretalo razgovor kod hrvatske vlade i kod Poglavnika o izgređima koji se vrše na ovom prostoru. Prvi uspeh tih razgovora je bilo to da je hrvatski specijalni policijski opunomoćenik Tomić, koji je uglavnom za to odgovoran, opozvan iz Srema. Na inicijativu opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova za Srbiju i Poslanstva u Zagrebu je dalje u brojnim, pojedinačnim slučajevima s uspehom intervenisao. Mi smo spremni da i ubuduće povedemo razgovor o izgređima za koje budemo saznali preko Poslanstva u Zagrebu a u pojedinačnim slučajevima da interвениšemo”.³¹⁵

Kao što se vidi iz citiranog dokumenta, problem izbeglica i preseljenika uvek je bio prisutan u izveštajima nemačkih okupacionih vlasti u Zagrebu i Beogradu. Ali Nemci nisu nikada ozbiljnije pokušavali da ovo pitanje reše ili su ga rešavali toliko koliko su sami bili zainteresovani. I ne samo to, Bencler i Kaše se nikada nisu slagali o merama koje treba preduzeti da bi se zločini ustaša ublažili, jer je ovaj poslednji u potpunosti podržavao politiku vlade NDH. Zbog toga je Ministarstvo

³¹⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153664-65.

³¹⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153784-87. — Turner je 29. IX 1942. poslao izveštaj komandantu Jugoistoka. U jednom delu izveštaja analiziran je problem izbeglica u Srbiji: „Iz otcepljenih teritorija na desetine hiljada izbeglica, koji pokušavaju da izbegnu merama terora, naročito Hrvata i Mađara, beže u Srbiju. Proterivanje se vrši bez bilo kakvog prethodnog najavljiivanja. Proterani, odnosno izbeglice, beže samo s najoskudnijom odećom i bez mogućnosti ishrane” (AVII, NA, br. 9/14, k. 27).

spoljnih poslova Rajha moralo da posreduje i da na osnovu izveštaja opunomoćenika u Beogradu i poslanika u Zagrebu predloži rešenja. To se vidi iz već citiranog Vormanovog pisma Bencleru i Kašeu. U takvim prilikama Nedićevi protesti, bez obzira na njegove motive, bili su besmisleni i u većini slučajeva deplasirani. Razume se, Nedić je toga bio svestan, ali nije propuštao da to podvuče gotovo u svim memorandumima koje je upućivao nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji. To Nedić čini i u memorandumu od 12. avgusta 1942, gde naglašava: „Ali ja molim zato, gospodine đenerale (pismo je upućeno generalu Baderu – M. B.), da mi dozvolite da smem da izjavim, radi vašeg znanja, da je srpska vlada, koja danas samo zato postoji da pred narodom snosi sva'ku odgovornost za sve ono što se u zemlji dešava – pošto ona, stvarno, ne poseduje nikakvu moć, vlast i inicijativu, kako u državnom tako ni u drugim javnim poslovima – da je ona potpuno svesna svoje situacije i da ovu činjenicu potpuno razume da ceni.”³¹⁶

³¹⁶ Vojin Popović, *Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941–1944)*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, jun 1952, str. 22–58 (u daljem tekstu: VIG).

REAGOVANJE NEDIĆEVE VLADE NA ZLOČINE BUGARSKOG OKUPATORA

Uspostavljanjem bugarske upravno-andministrativne vlasti na anektiranom delu jugoistočne Srbije, Bugari su počeli sa masovnom bugarizacijom stanovništva srpske nacionalnosti. Prvog maja, dakle, petnaestak dana posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, bugarski okupatori su izdali stanovništvu naredbu u kojoj je rečeno da na svim radnjama, ustanovama, lokalima itd. svi natpisi moraju biti na bugarskom jeziku, a za praznik Girila i Metodija, 24. maja, na svim kućama stanovništvo mora da istakne bugarske zastave.

Već 5. i 6. juna 1941. godine dali su celokupnom stanovništvu ovog dela Srbije formulare na bugarskom jeziku i tražili od svakog da se izjasni o nacionalnosti i podanstvu, stavljajući do znanja da će svako ko se izjasni da je Srbin, biti za dva dana nasilno iseljen. Stanovništvo se, razume se, opiralo ovakvom pritisku i ni pod koju cenu nije htelo da se odrekne svoje nacionalnosti. To se može videti i iz jednog pisma koje je 10. juna 1941. upućeno iz Pirota Udruženju Piroćanaca u Beograd, u kome je rečeno pored ostalog: „Zbog provođenja nasilne bugarizacije i zbog nasilnog ekonomskog upropašćivanja, veliki deo stanovništva sprema se za iseljenje u ostale naše krajeve. U toku ove nedelje jedan deo će napustiti Pirot izbegličkim vozovima sa 50 vagona.”³¹⁷

Ovaj postupak nasilnog bugariziranja sprskog življa vršen je paralelno sa nezapamćenim terorom, hapšenjem, interniranjem i ubijanjem stanovništva, koje se u najvećem broju odupiralo represalijama. Ovo je bilo praćeno mobilizacijom u bugarsku vojsku svih muškaraca rođenih 1920. i 1921, ograničenjem slobode kretanja uvođenjem tzv. „otkritot lista”, bez koga se nije moglo napustiti mesto boravka ni za najkraće vreme. Postavljanjem veštačke granice, kojom su pojedini srezovi pripojeni delom Bugarskoj, a delom ostali u sastavu Srbije, stanje na anektiranom delu Srbije postalo je još teže, te je, pored političkog ugnjetavanja, narod i ekonomski strahovito patio.³¹⁸

Partijske organizacije u jugoistočnom delu Srbije nastojale su da objasne stanovništvu da za ovakve zločine bugarskih okupatora ne treba optuživati bugarski narod, koji je i sam bio ugnjetavan, već profašističke i velikobugarske buržoaske krugove, koji nemaju ničeg zajedničkog sa

³¹⁷ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu: AJ), br. 16616/13, fond Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina.

³¹⁸ V. Popović, n. r., 28.

bugarskim narodom. U vezi s tim Okružni komitet KPJ Leskovac izdao je proglas krajem jula 1941: „Srbima pod nemačko-bugarskom okupacijom u Vranju i okolini.“ U jednom delu proglasa kaže se ovo: „Vi danas dvostruko patite. Vas su nasilno odvojili od srpskog naroda. Veliko-bugarska buržoazija, verni sluga Hitlerove Germanije, u svojoj gramzivosti za pljačkom i nasiljem kao da nema granica. Vas kinje i progone. Vršte brzu i nasilnu bugarizaciju. Zamenili su ne samo natpise na ulicama već i vaša imena i prezimena da bi se utro svaki trag da ste vi Srbi. Srpske seljake presreću bugarski žandarmi, skidaju im i otimaju šajkače, biju ih i prete smrću ako se ne izjasne da su Bugari. Okupatori prete oduzimanjem celokupne imovine i progonom svih Srba iz tih krajeva... Zato pozivamo sve poštene i napredne ljude, i na našoj i na bugarskoj strani, na bratsku saradnju u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, naših zajedničkih neprijatelja. Založimo se za bratstvo i slogu srpskog i bugarskog naroda protiv zajedničkog zla i nesreće koja nas teško pritiskuje.“³¹⁹

Slične proglase upućivali su i drugi okružni komiteti na jugu Srbije, ne samo 1941. godine nego za sve vreme NOR-a i revolucije. Međutim, mi ćemo u ovom poglavlju nešto više analizirati teror bugarskog okupatora počev od januara 1942, kada je on pored aneksije, okupirao znatan deo jugoistočne Srbije. Takođe, više ćemo osvetliti stav Nedića i njegove vlade prema represalijama bugarske fašističke vojske. Videli smo u poglavlju „Reagovanje Milana Nedića na bugarsku okupaciju jugoistočnih delova Srbije“, da srpski ministar-predsednik nije nikako mogao da preboli bugarsku okupaciju znatnog dela Srbije. Stoga on, mada je sarađivao sa bugarskom vojskom na uništenju partizanskih odreda, redovno protestuje kod Nemaca kako bi ovi revidirali svoju odluku. Međutim, Komanda Vermahta nije htela o tome ni da čuje, mada je imala izveštaje od svojih okupacionih službi u Srbiji da bugarska okupacija može Nemcima naneti više štete nego koristi. Prvi je Bencler našao za shodno da u vezi o ovome iscrpno obavesti Ribentropa u izveštaju od 30. januara 1942.: „Bugarska okupacija je dovela do neželjene reperkusije, koja prevazilazi okvir teritorije pod bugarskom okupacijom. Uspelo je, doduše, zadržati ministra-predsednika Nedića na dužnosti, ali je njegov položaj ipak oslabljen, pošto mu prebacuju da je njegova politika dovela Bugare u zemlju.“³²⁰

U istom pismu Bencler je predložio da se preispita odluka vlade Rajha i da, po mogućnosti, okupacioni deo jugoistočne Srbije, koji su držali Bugari, bude nešto manji. Jedan Nedićev protest u vezi sa ovim, od 10. marta, Turner je pet dana kasnije prosledio komandantu Jugostoka, a ovaj je 20. marta uputio obaveštenje vojnoupravnom komandantu Srbije da on demarkacionu liniju prema Bugarskoj nije određivao te je ne može ni menjati. Naglasio je da ovo pitanje prevazilazi njegove kompetencije i da je to u nadležnosti Ministarstva spoljnih poslova Rajha.³²¹

³¹⁹ AS, PKKPJ, br. 1069.

³²⁰ AVII, NAV, N-T-120, 200'153505-07.

³²¹ AVII, NAV-N-T-501, 254/411.

Nedićevo ministarstvo unutrašnjih poslova, prvih meseci 1942, redovno je dobijalo informacije od svojih pograničnih organa da Bugari „ilegalno“ pomeraju granice na štetu Srbije. Na primer, Obaveštajni odsek u svom izveštaju od 6. aprila naglašava da su Bugari 1. marta pomerili granicu na štetu Srbije i da vrše nasilja. Zatim se navodi da su Nedićeva vlada i Štab vojnoupravnog komandanta preduzeli „da se ilegalno pomeranje granice spreči, ali bez uspeha“.³²² Slična informacija prispela je na Nedićevu adresu 28. maja 1942. godine. U njoj ga prvi pomoćnik Srpske državne straže obaveštava da je kota 1163, važno strategijsko mesto na jugu Srbije, odlukom nemačke Feldkomandanture u Nišu, pripalo Bugarima.³²³ Samo mesec dana kasnije (tačnije 20. juna) vojnoupravni komandant Srbije, obavestio je komandanta Jugoistoka da ima mnogo glavobolje oko demarkacione linije sa Bugarima; da ovi neovlašćeno zauzimaju nove teritorije na račun Srbije, pa traži da se zamoli Komanda Vermahta da u vezi s ovim preduzme korake kod bugarskog Ministarstva narodne odbrane.³²⁴

Kakva je bila Nedićeva reakcija u vezi sa nasiljem svih vrsta bugarskih okupatora, može se videti, pored ostalog, i iz njegovog izveštaja od 16. septembra 1942, koji je uputio generalu Baderu. U jednom delu ovog dokumenta stoji sledeće: „U Bugarskoj, međutim, na nečuven način u istoriji, dok rat još nije završen i kad granice nisu još definitivno povučene, donet je zakon po kome će svako ko se nalazi na njenoj teritoriji, ako se do 1. aprila iduće godine ne deklarise kao Bugarin, biti proteran sa te teritorije... Srpskoj vladi je objašnjeno da je ovo privremena mera, ali je ona u narodu izazvala strahovito nezadovoljstvo. Ono se povećalo do maksimuma, kada su Bugari počeli da tuku narod, da pljačkaju, da siluju žene, da uzimaju hranu itd... Rušenju autoriteta srpske vlade, doprineli su i drugi događaji. Tako, kada je srpska vlada uгуšila komunistički ustanak i, zavodeći red, mir i bezbednost, mislila da je stekla poverenje nemačke uprave, jednog dana bezrazložno umarširale su bugarske trupe u Srbiju i posele 5 okruga: niški, leskovački, kruševački, moravski i kragujevački. Ovo je bio novi moralni udar za srpski narod i srpsku vladu. Dolazak Bugara u srce Srbije, u Šumadiju, srpski narod je shvatio kao duboku uvredu.“³²⁵

Međutim, mada je Nedić uglavnom prikazao represalije bugarske okupacione vojske, on, ipak, nije naveo njihove stalne ekspedicije koje su uništavale srpsko stanovništvo i njegovu imovinu. Te ekspedicije bugarskih okupatora uvek su dolazile posle borbi sa partizanskim odredima, u kojima su s vremena na vreme učestvovalе i Nedićeve oružane jedinice. Ne mogavši da uništi partizanske odrede, neprijatelj je redovno vršio odmazdu nad stanovništvom, pod optužbom da podržava komuniste. Pregled svih tih zločina nije moguće dati na ovako malom prostoru. O njima bi se mogla napisati velika studija. Uostalom, takav prikaz pre-

³²² AS, MUP, br. 8835 od 9. IV 1942.

³²³ AS, MUP, neregistrovano, broj 991.

³²⁴ AVII, N-T-501, 254/418–419.

³²⁵ AVII, br. 17/2-1, k. 1a.

vazilazi okvire naše teme. Zbog toga ćemo mi navesti najdrastičnije primere.

Već smo napomenuli da su zločini usledili odmah po okupaciji jugoistočnih delova Srbije, početkom januara 1942. godine. Na ovom prostoru tada su bili najjači partizanski odredi: u istočnoj Srbiji – Timočki i Svrljiški, sa oko 500 boraca; u južnoj Srbiji – Toplički (od aprila Jastrebački), Rasinski, Leskovački, Jablanički, Ozrenski i Babički odred, koji su, računa se, tada imali oko 1.000 boraca. Iako, relativno, malobrojni, imali su snažnu podršku stanovništva; stalno su izvodili akcije i sabotaže i bili meta napada bugarskih i nemačkih okupatora i pripadnika Nedićeve oružane sile.

Posle mnogo pojedinačnih akcija tokom januara 1942, bugarski okupator je u februaru preduzeo ofanzivu širih razmera, i to u dve etape. U prvoj etapi, 11. februara, bila je napadnuta teritorija južno od Prokuplja, Leskovca i Kočana. Drugi deo ofanzive bio je usmeren u pravcu: Niš–Bela Palanka–Vlasotince–Babina gora. Koliki je značaj pridavan ovoj ofanzivi, vidi se i po tome što je 13. i 14. februara u Nišu boravio lično vojnoupravni komandant Srbije, general Paul Bader. Tom prilikom je održao više sastanaka sa komandantom 1. bugarskog okupacionog korpusa, generalom Asenom Nikolovim. Na sastanku je razrađena strategija i taktika borbe protiv partizana.³²⁶

U toku noći, između 13. i 14. februara, došlo je do velike borbe u selu Bojniku između Jablaničkog partizanskog odreda i delova 13. bugarskog puka. Bilo je znatnih gubitaka i na jednoj i na drugoj strani. Tek posle ove borbe dolazi do prave drame. Naime, 17. februara bugarske jedinice su se vratile u selo Bojnik i za odmazdu zbog svojih gubitaka tri dana ranije, spalili su Bojnik i Dragovac, pohvatali celokupno stanovništvo, koje nije uspelo da se skloni: decu, žene, starce – njih oko 500, i streljali ih.³²⁷

Kako su reagovalе kvislinške vlasti u Srbiji na ovaj neviđeni zločin bugarskih okupatora? Po onome kako je zabeleženo u sačuvanim dokumentima, ne tako dramatično. Izvesno je, na primer, da Milan Nedić nije uputio nikakav protest Turneru ili Baderu, što je ranije činio u sličnim prilikama. A u izveštaju okružnog načelnika u Leskovcu i upravnika pošte u Bojniku, ceo slučaj je na izvestan način umanjen. Naime, okružni načelnik u svom izveštaju od 21. februara više prostora daje borbama između partizana i bugarskih vojnika, a manje zločinima koji su kasnije izvršeni. U jednom delu pomenutog izveštaja pisalo je: „Na osnovu izveštaja dobijenih sa terena, bugarska vojska zanočila je u selu Bojniku i 15. ovog meseca u 4 časa bila je napadnuta od komuni-

³²⁶ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, f. 247/842. – Dnevni izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije, od 15. II 1942.

³²⁷ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, f. 247/872-3, Izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije. – U nekim drugim publikacijama, npr., M. Perović, n. d., str. 135, navodi se da je streljano tada 470 lica a Dimitrije Kulić u svojoj knjizi: *Bugarska okupacija 1941–1944*, Niš, 1970, knj. I, str. 126, navodi da je streljano 560 lica. Nije isključeno da su Nemci pokušali da umanje zločine svojih saveznika – Bugara.

stičkih bandi, kojom je prilikom bilo poginulo 11 bugarskih vojnika i ranjeno 16, među njima i jedan oficir. Komunisti su u ovom napadu razbijeni i nađeno je njihovih 18 leševa, a broj ranjenih izgleda da je mnogo veći. Posle ovog napada Bugari su spalili oko 20 domova u selu Bojniku i streljali oko 20 građana, a za vreme same borbe ima meštana – žena, dece i ljudi mnogo ranjenih, pošto se vodila neka vrsta uličnih borbi."³²⁸

Posle opisanog zločina u Bojniku bugarski vojnici su spalili sela Kosačić, Belanovce, Stubal, Petrovac i Pečenjevac, kojom prilikom je streljano još oko 200 seljaka i popaljen znatan broj kuća.³²⁹ Paralelno sa akcijom 13. bugarskog puka stupio je u dejstvo i 14. bugarski pešadijski puk 17. divizije. Meta njegovih napada bio je Toplički partizanski odred, koji je logorovao na Pasjači i Belom kamenu. Došlo je i ovde do oštre borbe, u kojoj je bugarski okupator imao 35 mrtvih i ranjenih. Zbog poraza koji su pretrpeli, bugarski vojnici su ponovo izvršili zločin nad stanovnicima više sela ovog kraja. Popaljen je znatan broj kuća, a oko 400 seljaka je streljano ili pohapšeno, a potom internirano.³³⁰

Zločini bugarskih okupatora nad stanovništvom jugoistočnog dela Srbije, nastavljani su i sledećih meseci. Posle borbi, koje su imali sa Babičkim partizanskim odredom i Nišavskom četom Svrljiškog odreda, u drugoj polovini februara, bugarski vojnici su 3. marta ponovo zauzeli slobodnu partizansku teritoriju na prostoru Suve planine, Seličevce i Babine gore. Tom prilikom pohapsili su oko 100 simpatizera NOP-a i oko 500 talaca, koje su delom streljali a delom internirali za Norvešku.³³¹ Bugarska vojska je u prvoj polovini aprila 1942. nastavila sa pretraživanjem terena pa joj je pošlo za rukom da uništi Pasjačku i Vidojevačku četu Topličkog partizanskog odreda. Delovi 17. pešadijske bugarske divizije, koja je učestvovala u ovoj poteri, opkolili su selo Jugovac, u kome su im se predala 4 partizana. Bugari su dva povelili sa sobom da im služe

³²⁸ AVII> br. reg. 5/2-1, k. 92. – Nešto kasnije (16. III), upravnik pošte u selu Bojniku takođe je uputio Nedićevoj vladi izveštaj sličnog sadržaja.

³²⁹ Mitrovski, Glišić, Ristovski, n. d., 98. – U izveštaju žandarmerijske stanice iz sela Pečenjevca od 18. II 1942. rečeno je o zločinima bugarskog okupatora u ovom selu sledeće: „Danas u 5,30 časova stiglo je u Pečenjevac 9 bugarskih kamiona punih vojnika i, pored ovoga, i jedan mitraljeski vod. Čim su stigli, bugarski vojnici su blokirali selo Pečenjevac i iz pojedinih kuća izvlačili su seljake, žene i decu i privodili ih zbornom mestu u blizinu opštinske zgrade. Bugari su zapalili 12 kuća kao odmazdu što su pojedini seljaci otišli u partizanske odrede." Zatim se opisuje zajednička borba kvislinga i bugarskih vojnika pa se ističe: „U borbama na levoj obali Morave, kod sela V. Bonjinca, koju su borbu vodili Bugari s dobrovoljcima, s jedne strane, i komunisti, s druge strane, zarobljeno je 4 partizana, koji su kasnije streljani" (AVII, br. 9/7-1, k. 27).

³³⁰ Zb. NOR, 1-3, dok. 50. – 19. februara 1942. vodila se borba između bugarske vojske i partizana, a samo dan kasnije za odmazdu, što im je poginuo jedan vojnik, bugarski vojnici su streljali 35 seljaka iz sela Gornja Stražava (AVII, fond Bugarska, k. 3, 2/3-227). – Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača; D. Kunić, n. d. 159–160.

³³¹ Ivan Džina Gligorijević, *Partizanski odredi istočne Srbije*, Beograd, 1969, 179–180.

kao taoci, a drugu dvojicu su na licu mesta streljali. Posle ove akcije izvršen je novi zločin masovnih razmera. U selu Jugovcu su pokupili sve muškarce iznad 16 godina i odveli ih u Prokuplje, gde su sutradan partizani javno obešeni, a seljaci streljani.³³²

Novu širu akciju „pretraživanja terena“ bugarske okupacione jedinice preduzele su sredinom juna. U planu im je bilo uništenje partizanskih odreda na Jastrepcu, Svrljiškim planinama i Ozrenu. U ovoj akciji, kojom je lično rukovodio komandant korpusa general Nikolov, učestvovali su i delovi Nedićevih oružanih jedinica. Međutim, uprkos pripremama koje su bile duge, ovaj koncentrični napad protiv Jastrebačkog i Rasinskog odreda nije uspeo. Ogorčeni zbog neuspeha, bugarski okupatori su kao i u ranijim situacijama, odmazdu izvršili nad stanovništvom sela Male i Velike Plane, Bresnića, Končića, Zdravinja, Gornje i Donje Bresnice. Prema nekim podacima, tada je streljano 267 seljaka ovih sela i oko 200 ih je internirano.³³³ Odmah posle ovog zločina preduzeta je nova potera protiv partizanskih odreda jugoistočnih delova Srbije. Ovog puta bile su napadnute čete Svrljiškog i Ozrenskog partizanskog odreda. Jače bugarske jedinice, frontalnim napadom preko Knjaževca, Soko Banje i Niša, opkolile su teritoriju na kojoj su se nalazili ovi partizanski odredi. Ali štabovi ovih partizanskih odreda poslužili su se varkom: podelili su se u manje grupe, probili obruč gde se niko nije nadao i tako je neprijatelj doživeo još jedan neuspeh. Odmah posle ove akcije, vojnici bugarske 21. divizije i 50. puka 1. divizije iz Pirota popalili su više desetina kuća i streljali oko 100 stanovnika susednih sela; opljačkali njihovu imovinu i silovali mnoge žene. Zločin je bio takvih razmera da su čak i kvislinške vlasti morale da priznaju da „akcija bugarskih trupa u srezovima Svrljiga i Knjaževca, započeta 25. juna, predstavlja jedan izuzetno težak slučaj uništavanja ljudi i imovine“.³³⁴

U toku leta 1942. bugarske jedinice nisu preduzimale protiv partizana neke značajnije akcije iz dva razloga: prvo, zato što je to bio period smene bugarskih jedinica (odlazak starih i dolazak novih) i, drugo, što se taj vremenski interval poklapao sa takozvanom Aćimovićevom ofanzivom, u kojoj su glavnu reč imale Nedićeve oružane jedinice. Ali bugarska vojska je na drugi način maltretirala narod. Posebno treba naglasiti pljačku svega, čime su seljaci raspolagali, što je direktno ugrozilo njihov opstanak. Jer, po dogovoru sa vladom Rajha, bugarsko ministarstvo odbrane obavezalo se da bugarske jedinice, stacionirane u Srbiji, treba da se snabdevaju iz Bugarske. Komanda 1. bugarskog okupacionog korpusa nije se toga pridržavala. Kakve je razmere poprimala ta pljačka ilustruje primer moravskog okruga, čije je sedište bilo u Čupriji. Pored ostalog, bio je primoran da svakog meseca isporuči bugarskoj

³³² AVII, fond Bugarska, k. 3, 2/3-34, Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora.

³³³ AVII, br. 34/5, k. 20, „B“, Zb. NOR, 1-21, 290; Izveštaj obaveštajnog odeljenja SDK od 3. VII predsedniku Nediću.

³³⁴ Zb. NOR, 1-3, dok. 192, 195, 197, i 202.

vojsci 1,726.000 kg sena, isto toliko slame i oko 15.000 kg povrća svake nedelje.³³⁵

U memorandumu koji je Milan Nedić uputio generalu Baderu, vojnom upravnom komandantu Srbije, 12. avgusta 1942. godine, i ovom prilikom je pomenuo prisustvo bugarskih okupatora u Srbiji. S tim u vezi je izjavio: „Kada je komunistička – partizanska akcija likvidirana, došle su bugarske trupe u zemlju, navodno da bi osigurale železničke pruge i objekte. Ali ove bugarske trupe su u poslednje vreme preuzele ulogu pravih okupatora i one su činile u tom svojstvu bezbroj raznih nedela – za razliku od pripadnika nemačkog Vermahta, koji su svugde za sobom *ostavili najbolji utisak. Izgleda nepotrebno na to još izrazitije ukazati, sa koliko gorčine i sa kojom napetošću živaca srpski narod proživljuje ovu nezasluženu kaznu i koje su nezadovoljstvo time izazvale u korist računa onih za ciljeve njihove protivnemačke propagande i koji žele izazivanje novih mera u zemlji.*”³³⁶

I ovom prilikom Nedić nije mogao da odoli a da u najboljem svetlu ne prikaže nemačke okupacione jedinice u Srbiji, „koje su svuda za sobom ostavljale najbolji utisak”. A neoboriva je činjenica da su nacisti upravo krivi za sva nedela u Srbiji, što znači i za dolazak bugarskih okupatora. To predsednik „vlade narodnog spasa” nije mogao ili nije htio da shvati. Pored toga, Nedić neistinito prikazuje stanje kada tvrdi

335 v Popović, n. r., 58. – Kvislinški izveštaji su prepuni podataka o akcijama bugarske okupacione vojske u Srbiji. Tako je okružni načelnik iz Leskovca izvestio 24. VI svoje pretpostavljene u Beogradu: „U vezi telegramskog izveštaja ovog načelnika od 15. ovog meseca o akciji partizanskih odreda, a naročito u ugroženim opštinama ispod Jastrepca, učestvovalo je preko 3.000 bugarskih vojnika. Ova akcija je trajala od 15. do 23. o. m. Prilikom ove akcije spaljeno je u selu Krajnovcu preko 30 kuća, a u selu Biljegu, Lepaji, Oblizni, Devči i dr. popaljene su samo partizanske kuće” (Zb. NOR, 1-3, 514).

Komanda oblasne srpske državne straže 28. VI 1942, u objavi stanovništvu okruga, poziva ga da sa poverenjem i korektnošću gleda na bugarsku vojsku koja se nalazi u Srbiji u svojstvu okupacione sile. Naglašavajući da je cilj bugarskih trupa da održe mir i red na srpskom području, kaže se: „Komunisti i partizani su zajednički neprijatelji, kako srpskog naroda i njegove budućnosti, tako i okupacione sile, čiji je jedini cilj da zemlji i narodu povrate mir.” Na kraju se nalaže predsednicima opština i starešinama sela da predusrete bugarsku vojsku, spreče stanovništvo da napušta svoje domove i izveste o kretanju partizana one bugarske vojnike, koji dođu u njihova sela (AS, fond MUP, br. 201927).

Komanda srpske državne straže aktom br. 2292 izveštava MUP 6. VII 1942. o izveštaju komandira okružnog graničnog odreda okruga zaječarskog od 3. jula da je plakatima najavljeno da će u Knjaževac i okolinu doći bugarska vojska što je stvorilo uznemirenost u narodu, s obzirom na njegova teška iskustva u vezi stim (AS, MUP, br. 20192 od 7. VII 1942). – Okružno načelstvo u Kragujevcu aktom br. 71 od 11. VII 1942. izveštava MUP o držanju bugarske vojske u okrugu pod komandom pukovnika Karamatijeva. Moli da se kod nemačkih vlasti preduzmu mere da se zaštititi privatna imovina građana koju oduzima bugarska vojska i zabrani koncert vojne muzike pred Krajskomandom, jer je na tom mestu izvršena odmazda 21. oktobra 1941 (AVII, MUP, br. 24101, od 11. 8/42).

³³⁶ Arhiv SUP Srbije br. 27527/124, Memorandum generala Nedića, od 12. VIII 1942, nemačkom komandantu za Srbiju, generalu Baderu.

da je „partizanska akcija likvidirana“, mada je on redovno svoje jedinice upućivao u jugoistočni deo Srbije da se bore upravo sa partizanskim odredima. Pored toga, u svakoj prilici je insistirao da mu vojnoupravni komandant odobri povećanje vojnih efektivna, kako bi se mogao uspešno suprotstaviti ustanicima.

Bez obzira na Nedićeve proteste, bugarska fašistička vojska u okupiranim delovima Srbije radila je šta je htela. To je pomalo zabrinjavalo i nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Bencler je, na primer, još 29. januara 1942. obavestio svoje pretpostavljene u Berlinu „o nedisciplini bugarskih trupa“.³³⁷ To su činile i ostale službe vojnoupravnog komandanta u izveštajima koje su upućivale komandantu Jugoistoka ili svojim resornim ministarstvima u Berlin. Kisel je posle rata, u istražnom zatvoru u Beogradu, izjavio da je držanje bugarskih trupa u jugoistočnom delu Srbije predstavljalo „jedno teško opterećenje za Feldkomandanturu u Nišu“.³³⁸

U drugoj polovini 1942. godine položaj oslobodilačkog pokreta na jugoistoku Srbije bio je u povoljnijoj situaciji nego prethodnih meseci, kada su potere okupatorskih snaga bile neprekidne. U toku avgusta, septembra, oktobra i novembra, na ovom prostoru su operativna dejstva izvodili sledeći partizanski odredi: Timočki odred u istočnoj Srbiji; Jastrebački i Rasinski u južnom delu Srbije i Leskovački, Jablančki i Crnotravski sasvim na jugu. Prvu veću akciju, međutim, izvršio je 36. bugarski pešadijski puk, u sadejstvu sa delovima nemačke SS divizije „Princ Eugen“, na selo Krivu Reku na Kopaoniku. Motiv zločina se objašnjava na taj način što su, navodno, stanovnici ovog sela sarađivali i pomagali partizanske odrede. Odmazda je bila strahovita. Kriva Reka je opkoljena 11. oktobra sa svih strana, a sutradan streljano je 320 ljudi, žena i dece i spaljeno preko 100 kuća.³³⁹ Tog istog dana, bugarske jedinice su spalile sve kuće simpatizera NOP-a u selima Beličevcu i Lepaji a stanovnike strpale u logor na Crvenom krstu u Nišu. Napad i na ovo selo izvršen je s motivacijom da je dan ranije u njihovim kućama boravio Jastrebački partizanski odred.³⁴⁰

U decembru su bugarske okupacione jedinice izvršile više zločina nad stanovništvom prokupačkog sreza, kroz čija su sela prolazili partizanski odredi. Tako su 21. i 22. decembra delovi 1. pešadijske bugarske divizije pohapsili sve muškarce koji nisu uspeli da se sklone, i streljali ih. Ista sudbina je zadesila stanovnike sela Lepaje. Slično se dogodilo i u Krajkovcu. Pohvatali su sve muškarce, zatvorili ih u školu i posle mučenja na zverski način ubili.³⁴¹ Krajem decembra bugarske jedinice

³³⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/135504.

³³⁸ AVII, NA, 27-5/38, Izjava Georga Kisela (prevod).

³³⁹ Hronika Krive Rese, 30–46; D. Kulić, n. d., 193–195; Saopštenje Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora, br. 7-33.

³⁴⁰ Mitrovski, Glišić, Ristovski, n. d., 104 – Okružni načelnik iz Niša netačno je prikazao broj streljanih. On je, naime, 25. XII 1942. izvestio „da su u srezu dobričkom Bugari streljali 45 lica“ (ARP, 1-6/11).

³⁴¹ Isto.

su blokirale i sledeća sela: Veliki Šiljegovac, Lomnicu, Krčimir, Kaonik i Petinu i u njima streljali 33 seljaka i bacili ih u napuštenu krečanu.³⁴³

O ovim zločinima bugarskih okupatora ima podataka i u izveštaju okružnog načelnika u Leskovcu od 31. decembra 1942. U jednom delu toga dokumenta kaže se: „Bugarske vojne vlasti, preko odreda bugarske vojske na terenu, izvršile su niz streljanja stanovništva sa motivacijom da su streljana lica održavala izvesne veze sa partizanima." Dalje se navodi da je najviše streljanja bilo u selima: Reljincu, zaseoku Šumarovci, Devči, Bresnici, Krajnovcu, Ražini, Lepaji, Mramorcu, Obraždu. Posebno se naglašava da je „u selu Mramorcu, sreza dobričkog, streljano 16 lica, kao odmazda za napad na bugarsku karaulu u istom srezu, koji se događaj desio još u oktobru mesecu".³⁴³

Tako je bugarska fašistička vojska pomagala svojim saveznicima (Nemcima) da zavede „red, mir i bezbednost" u okupiranoj Srbiji. Istini za volju, ta pomoć je bila upućena i Nedićevoj vladi, iako je Nedić stalno protestovao protiv bugarske vojske u Srbiji. Mi smo u prethodnom tekstu, razume se, naveli samo neke primere zločina bugarskih okupatora u Srbiji, početkom 1942. Ranije smo, takođe, navodili zločine Nemaca i srpskih kvislinga tokom 1941. godine. Međutim, te primere nismo citirali da bismo dokazali da je zločina stvarno bilo. Jer o tome je do sada već napisano dosta radova. Hteli smo da istaknemo najdrastičnije primere, kako bi se videlo da je naočigled te „srpske vlade" uništavan srpski narod. Često je na zločine potstrekavala i Nedićeva vlada ili je u njima direktno učestvovala. A sve pod izgovorom da treba uništiti komuniste i njihove simpatizere. Bugarski okupatori su svoje zločine redovno motivisali činjenicom da stanovništvo pomaže komuniste, partizane i, uopšte, pripadnike NOP-a. To isto su činili Nemci, nedićevci, ljotićevci, četnici Koste Pećanca, pa i četnici Draže Mihailovića.³⁴⁴

³⁴³ AVII, fond Bugarska, k. 3, 2/3-82-92, dokumenta Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina. D. Kulić, n. d., 179–180.

³⁴³ Zb. NOR, 1-21, 356–357.

³⁴⁴ Interesantan je izveštaj OKKPJ Niš od 3. XII 1942, u vezi sa terorom okupaciono-kvislinških snaga. U jednom delu rečeno je: „U narodu postoji strah od bugarskog terora, koji sprovode, no je očigledno da gnev sve više raste; osveta na okupatora, žandarme, nedićevce i četnike. Narod beži masovno i za rudnike neće niko da ide, sem koga uhvate pri blokadi sela. Strah od gladi i uznemirenost da kukuruz ne uzmu, veliki su, no teško je još uvući mase u masovnu borbu" (Zb. NOR, 1-4, 213).